

Palócföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI, KÖZÉLETI FOLYÓIRAT

50 éves a Palócföld

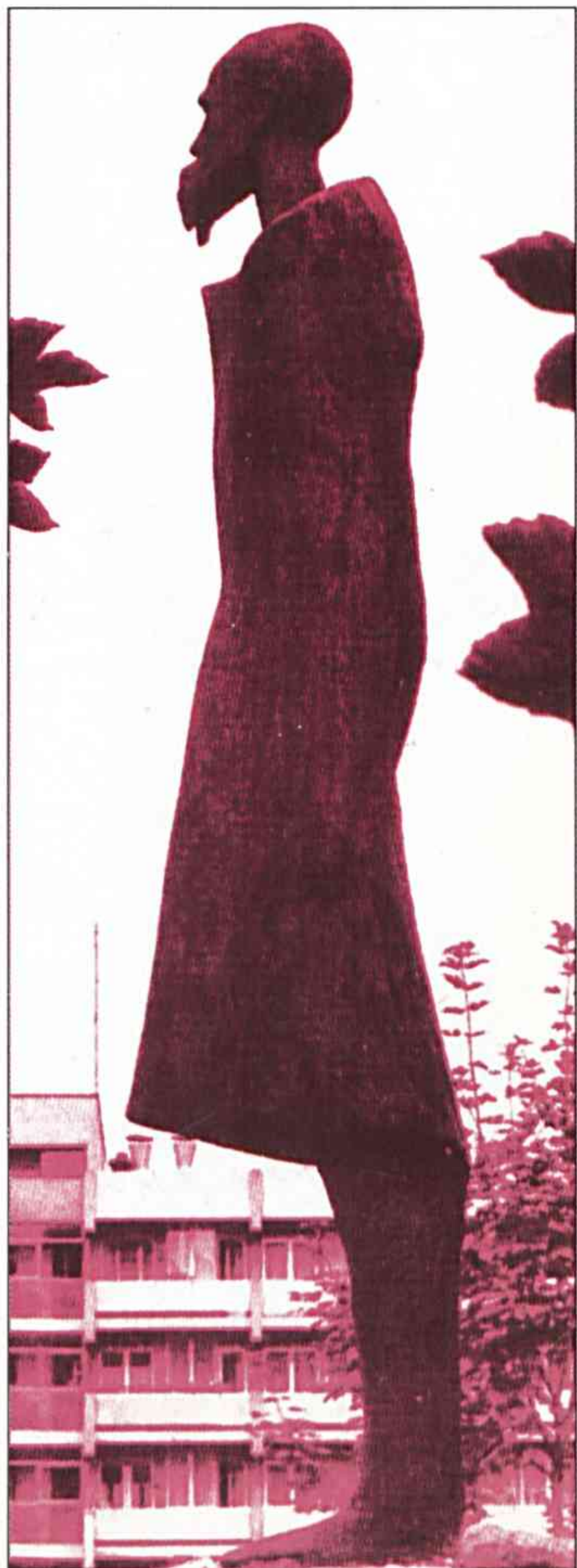
Klasszikusok Nógrádban

Balassi Bálint, Balázs János, Bérczy Károly, Ferenczy Teréz, Gerelyes Endre, Jobbágy Károly, Kármán József, Komjáthy Jenő, Krúdy Gyula, Lisznyai Kálmán, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Nagy Iván, Petőfi Sándor, Rimay János, Szabó Lőrinc

Szerzőink:

Csongrády Béla, Farkas László, Fried István, Jókai Anna, Horváth István, Hubay Miklós, Kabdebó Lóránt, Kerényi Ferenc, Kojnok Nándor, Kovács Anna, Kovács Sándor Iván, Krúdy Zsuzsa, Lacházi Gyula, Mezey Katalin, Nagy Pál, Nyéki Lajos, Praznovszky Mihály, Sőtér István, Szabó József, Szabó Károly, Szepesi József, Tandori Dezső

*Varga Imre: Madách
(Részlet)*

1954: Nyéki Lajos: Madách Imre, 1956: Nyéki Lajos: Madách civilizátora, 1960: Herold László: Szabó Lőrinc: Balassagyarmat, Manga János: Mikszáth szklabonyai öröksége, 1961: Versényi György: A „nagy palóc” emlékezetére, 1962: Réti Zoltán: Rózsavölgy Márk, 1963: Szabó Károly: Az irodalomtörténet Nógrád megyei aprószentjei, Csongrády Béla: Rimay János pályaképe, 1964: Csukly László: Madách Imre élete, 1965: Lakos György: Röpke Ívek, Kojnok Nándor: Akik Nógrádról írtak, Csukly László: A nőnevelés magyar apostola, 1966: Lakos György: A „Mózes” feltámadása, Csukly László: Vihar Béla költészete, Kerényi Ferenc: Egy Mikszáth-emléktárgy dokumentumaiból, 1967: Miklós Róbert: Mikszáth Kálmán horpácsi szerződése, Csongrády Béla: Mikszáth Kálmán és a szomszédos népek irodalma, Belitzky János: Nógrád eredetű-e a Toldi-monda? Somoskeőy István: Petőfi kunyhó Somoskőn, Kojnok Nándor: Bérczy Károly, Csongrády Béla: A „magyar Anyegin”, 1968: Radó György: Madách-élményeim, Kerényi Ferenc: Új utakon a Madách-kutatás, Németh Antal: Szabó Lőrinc és Az ember tragédiája, Szabó Károly: Két ember tragédiája, Szabó József: Arany javításai Az ember tragédiáján, Csongrády Béla: Száz éves harc a Tragédiáért, Horváth István: Nagy Iván verses naplója, Szalánczay György: Viták Komjáthyról, Kerényi Ferenc: A Madách-család leveleiből, Csukly László: Arcképvázlat Jobbágy Károlyról, 1969: Belitzky János: Kármán József, Pásztor József: „Fog korlátozni az arasznyi lét”, Kerényi Ferenc: Nógrád megye és az első magyar színtársulat kapcsolata (1790–1808), Szabó József: Madách-gyűjtemény Balassagyarmaton, 1970: Paku Imre: Madách Imre '69, Kerényi Ferenc: Vázlatok egy politikus Madách-arcképhez, Kozocsa Sándor: Madách-bibliográfiáról, Szabó József: Szövegingadozás Az ember tragédiájában, 1971: Kulcsár Ildikó: Bérczy Károly hagyatéka Salgótarjánban, Leblanc Zsoltné: Egy vers keletkezésének körülményeiről, Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrincről – Balassagyarmaton, Kerényi Ferenc: Egy márciusi ifjú Nógrádban: Madách Pál, Belitzky János: Adatok Madách Imre 1849. évi Nógrád megyei közigazgatási tevékenységéhez, Szabó József: Kepler és Madách, Miklós Róbert: Az ember tragédiája 1893-as bemutatójáról, Radó György: Bérczy Károly, mint az Anyegin fordítója, 1972: Paku Imre: Mikszáth Kálmán palócai és atyafiai, Krizsán László: Adatok a Mikszáth-birtok történetéhez, Lengyel Miklós: Dickens hatása Mikszáth elbeszélő művészetére, Lakos György: Milyenek látta Mikszáthot a felesége?, Thurzó Gábor: Mikszáth-filmen, Rejtő István: Mikszáth és a tisztelt Ház, Benedek András: Mikszáth a színpadon, Nacsády József: Szegedi kirándulások, Csanda Sándor: Mikszáth életművének szlovák sajátosságai, Vekerdy László: A Jánossy-család, 1973: Kerényi Ferenc: Madách népszerűsége, Lakos György: Timon, a publicista, Szabó Béla: Madách, a főbiztos, Hann Ferenc: A gácsi patikus, Kojnok Nándor: A hiteles Tragédia, 1974: Belitzky János: Egy elfelejtett Mikszáth levél, Réti Zoltán: Váci Mihályról, Leblanc Zsoltné: Madách-életrajzi adalék a Harsányi-hagyaték alapján, Réti Zoltán: Rózsavölgy Márk, 1975: Jakus Lajos: Mikszáth Kálmán ismeretlen diákkori verse, 1976: Sebes Jánosné: Bérczy Károly, a műfordító, Lakos György: Rákóczi és megyénk korabeli irodalma, 1977: Lengyel Dénes: Mikszáth Kálmán különös házasságai, Hann Ferenc: Adalékok Komjáthy Jenő pályaképéhez, 1978: Kerényi Ferenc: Mezei József Madách könyvéről, Kerényi Ferenc: Komjáthy Jenő születésének 120. évfordulójára, Praznovszky Mihály: Miért nem járt Petőfi Szécsényben?, Lengyel Dénes: Rászedés, csel, és cselszövés Mikszáth regényeiben, 1979: Praznovszky Mihály: Egy ember a reformkorból, Csukly László: Az ember tragédiája-lemezen, Belitzky János: Mikszáth Kálmán: Matyi bátyánk, Kojnok Nándor: Táj-ember-irodalom, 1980: Szabó Károly: Emberek a Bágy mellől és a Brezináról, Radó György: Tárgyszerű és tárgyilagos Madách-életrajzért, Mészáros László: Egy szegedi Mikszáth-anekdota Mauks Endre karcolatában, 1881: Szabó Károly: A szellemidéző Madách-fiú, Kerényi Ferenc: Bérczy, Madách, Balassagyarmat, Kolta Magdolna: Lírai értékproblémák a XIX. század közepén, R. Várkonyi Ágnes: Nagy Iván, a történész, 1982: Szabó Károly: Szerep és sors – Ferenczy Teréz élete és költészete, Rejtő István: Mikszáth Kálmán és Selmezbánya, Kerényi Ferenc: Kubányi Lajosról, 1983: Kerényi Ferenc: Mérlegen a Madách kutatás, Sötér István: A nógrádi Madách, Praznovszky Mihály: Egy vonás a politikus Madách arcképéhez, Szabó Károly: Férfi és nő. Madách Imre és Veres Pálné, Kelényi István: Dramaturgiai problémakörök a Tragédia körül, Karácsondi Imre: Madách és a szülőföld, P. Szabó Ernő: Madách-i pillanatok, Tuscher Tünde: Mocsáry-hasonmás kiadásban, Dümmerth Dezső: Mocsáry Antal leírása Nógrád megyéről, Szepesi József: „Ecsettel és írónnal”, Petrőczy Éva: A szécsényi Psyché, Tarján Tamás: Úrhajónk rózsablaka

Tartalom

Válogatás 50 év írásaiból

<i>Hubay Miklós</i>	Madách születésnapjára [1984]	403
<i>Sőtér István</i>	A nógrádi Madách [1983]	408
<i>Kerényi Ferenc</i>	Szemközt Madách szövegével [1989]	414
<i>Szabó József</i>	Kepler és Madách [1971]	426
<i>Kovács Anna</i>	Madách és külön baráta [1992]	432
<i>Jókai Anna</i>	A megvalósulás rokonságai (Balassi Bálint – Ady Endre) [1994]	437
<i>Kovács Sándor Iván</i>	„Szép szónak szárnyát nem szegik” Felföldi íróporték – Rimay János [2001]	438
<i>Fried István</i>	A (túl)érzékeny posztmodern. Fanni – mai hagyományai [1995]	447
<i>Kojnok Nándor</i>	Bérczy Károly [1967]	459
<i>Praznovszky Mihály</i>	Miért nem járt Petőfi Szécsényben? [1978]	475
<i>Tandori Dezső</i>	„A mi örökös barátunk” [1997]	479
<i>Krúdy Zsuzsa</i>	Ósi fészkünk Nógrádban volt [1986]	486
<i>Szabó Károly</i>	Egy századvégi Don Quijote: Komjáthy Jenő [1984]	489
<i>Kabdebó Lóránt</i>	Szabó Lőrincről – Balassagyarmaton [1971]	494
<i>Farkas László</i>	Gerelyes Endréről [1982]	497
<i>Szepesi József</i>	„Ecsettel és írónnal”. Balázs Jánosról [1983]	500
<i>Nagy Pál</i>	Tzara-díj Mikszáthért Interjú Járfás Ágnessel [1997]	511
<i>Nyéki Lajos</i>	Réti Zoltán akvarelljei Madách Mózeséről [1990]	515
<i>Horváth István</i>	Nagy Iván verses naplója [1968]	517
<i>Mezey Katalin</i>	Ferenczy Teréz minden verseiről [1984]	520
<i>Laczházi Gyula</i>	Biográfia Lisznyai Kálmánról [2002]	526
<i>Csongrády Béla</i>	Jobbágy Károly: Szentendrei búcsú [1979]	529

E számunk illusztrációit Ács Irén fotóiból válogattuk.
A különszám szerkesztője Praznovszky Mihály.

Palócföld

Irodalmi, művészeti, közéleti folyóirat
L. évfolyam
2004. Ünnepi Könyvheti különszám

Szerkesztőségi fogadóórák:
kedd 16–18 óra között

Főszerkesztő:
PRAZNOVSZKY MIHÁLY

A szerkesztőség levélcíme:
3101 Salgótarján, Pf. 270
Telefon: 32/416-777
Fax: 32/316-482

Internetcím: www.bbmh.hu/palocfold
E-mail: palocfold@bbmh.hu

Főmunkatárs:
NAGY PÁL
(Párizsi Magyar Műhely)

Terjeszti a Balassi Bálint Megyei Könyvtár,
előfizethető ugyanitt.
Folyóiratunk megvásárolható
az Írók Boltjában
Budapest VI., Andrásy út 45.

Szerkesztők:
DUKAY NAGY ÁDÁM
DR. KOVÁCS ANNA

BAGYINSZKY ISTVÁNNÉ szerkesztőségi titkár
Telefon: 32/310-140

2004-ben megjelenik 6 alkalommal.

A Nógrád Megyei Közgyűlés folyóirata.
Kiadja a Balassi Bálint Megyei Könyvtár,
3100 Salgótarján, Kassai sor 2.

Ára: 300 Ft

Előfizetési díj egy évre: 1 500 Ft

Felelős kiadó:
OROSZNÉ KATONA ANNA

Kéziratokat és rajzokat megőrizzük,
de nem küldünk vissza.

Készült:
Polar Stúdió, Salgótarján

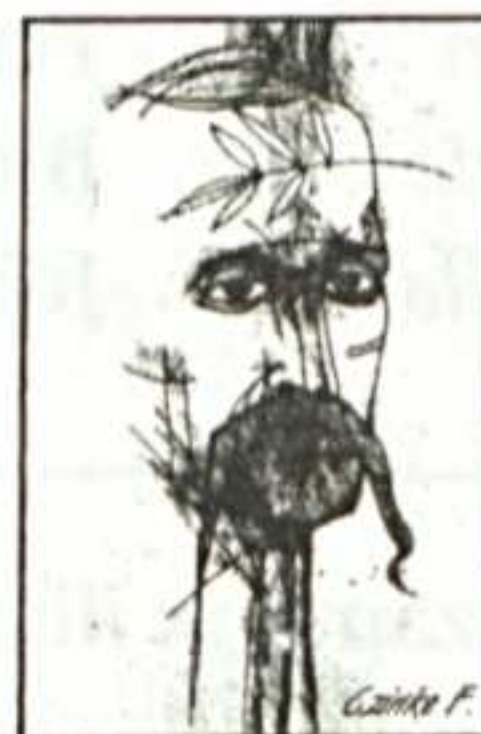
ISSN: 05555-8867
INDEX: 25925

Lapunk megjelenését támogatja:
a NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA és
a NEMZETI KULTURÁLIS
ALAPPROGRAM

Nógrád megye Madách-díjas folyóirata
(2004)

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Hubay Miklós

MADÁCH SZÜLETÉSNAPJÁRA

Januárban született, a Janus Istenről elnevezett hónapban. Janus az, aki hátra és előre egyaránt tekint. A múltba és a jövőbe. Így mutatja január hónapot egy márványszobor is a páрмаi dóm keresztelő kápolnájában.

A tizenkét hónap között az elsőt.

Nem kell Keplerhez folyamodnunk horoszkópért: Madáchnak a művére is, a *Tragédiára*, mennyire jellemző ez a Janus-arcú, hátra és előre tekintés az időben; hátra, azaz vissza a kezdetekig és előre ama eszkimó-színbeli, oly kisszerű, oly kevésbé látványos apokalipszisig –, amelyben felismerhetünk egy testünkre szabott világvéget, arra az esetre, ha beválik Lucifer szava az ökológiailag tönkretett földgolyóról: „a tudomány nem győzött végzetén”. És ha nem győz, azért nem győz, mert nem is akar győzni: mással van elfoglalva: hidrogén-, neutron-, vagy kémiai fegyverek előkészítésével. (Minden emberiségnek olyan világvége van, amelyet megérdemel.)

Nem csak a madáchi műre jellemző az, hogy egyszerre tekint a történelem elmúlt korszakai és a jövő esélyei felé. Ránk is jellemző ez, akik itt most Madách születésnapjára összegyűltünk. Ennek a mai Ünnepségnek is megvan a maga Janus-arcúsága.

Egy Ünnepi esztendőre tekinthetünk vissza – egy olyan Madách-évre, amelyik *csak itt Nógrádban volt programszerű*. Ámde az ország közvéleménye olyan rendkívüli figyelemmel kísérte a Tragédia bemutatásának szeptemberi centenáriumát, hogy ez az érdeklődés a nagy Ünnepek fényeit gyújtotta föl *országosan is*, Madách köré.

Nemcsak Szegeden a Dóm téren, immár hagyományszerűen, nemcsak a Nemzeti Színházban – ahol már megszoktuk, hogy hol ellankad, hol erőre kap a Tragédia interpretálásának kedve – került bemutatásra Madách nagy műve, hanem egy most alakuló új színház is, a zalaegerszegi, nyitódarabjává *Az ember tragédiáját* tűzte ki, példát adva nagy múltú színházaknak is, bátor, új, korszerű értelmezésre. S tudjuk, hogy már a Miskolci Nemzeti Színház is készül a maga Tragédia-értelmezésére.

Új Madách-értelmezések nemcsak rendezésben, hanem kritikában, elemzésben is jelentkeztek – talán elég, ha András László kiváló könyvére utalok (*A Madách-rejtély*) –, de jelentkeztek a korunkban egyre úttörőbb szerepre jutó vizuális képzőművészeti kultúrában is. Ezért tartom különleges jelentőségűnek a 13.

salgótarjáni tavaszi tárlatot, amelynek gazdag kiállítási anyagában sok kiváló magyar képzőművész fordította le a Tragédia gondolatait mai ízlésünk formanyelvére – és, tágította ezzel a modern művészet kifejezési határait...

A *Tragédiával* első ismerkedésre az alkalmat nekem egy régi illusztrált kiadásban Zichy Mihály rajzainak reprodukciói adták – amikor még olvasni sem tudtam. Ezek a Zichy-rajzok segítettek később ésszel felérni a szöveget. Hisz' a párizsi szín feledhetetlen nyaktilóját megint látom, amikor olvasom, hogy „Bakó ügyes légy, óriást vesztesz el”, mint ahogy feledhetetlen az utolsó Zichy-képen Ádám kiállása a sziklán; „egy ugrás, mint utolsó felvonás...”. Nem is beszélve az egyiptomi szín szép, pucér odaliszkjárót aki megvesztegetően illusztrálta azt a madáchi sort, hogy „a szépség lankadó szemével. Finom, gyöngéd, mint játszi-tünemény”.

A mai fiatalok számára már más képek, formák társulnak a változatlan – igen: az Örökérvényű – madáchi szöveghez.

De nemcsak a *Tragédia* színei, hanem maga Madách Imre arca és alakja is kínálhat a modern portréin keresztül bepillantást az alkotáslélektannak arra a rejtélyére – csakugyan mélytitkú jelenségére –, hogy milyen test hordozhatta ezt a rendkívüli teremtő szellemet. E tekintetben is szolgált meglepetésekkel a salgótarjáni kiállítás, például Kirchmayer Károly vörösköbe faragott Madách-portréjával. (Amit – úgy tudom – azóta már fel is állítottak.)

Nem az én feladatom, hogy számvetést csináljak, milyen gazdagodást hozott, az elmúlt, 1983-as év a magyar nép Madách-kultúrájában. De az bizonyos, hogy ez a gazdagodás országosan nem – vagy nem ilyen mértékben – történt volna, ha Nógrád – a szülőmegye – nem intonálta volna ezt a Madách-évet oly határozottan, annyi gondoskodással, fáradhatatlan aktivitással.

Ne higgyék, hogy henye stilisztikai fordulattal használtam az imént azt a kifejezést, hogy „*a magyar nép madáchi kultúrája*”. Egyre mélyebb meggyőződésemmel (és nem is csak az enyém), hogy a magyar köztudatban, közgondolkodásban szerkezeti elemként van jelen *Az ember tragédiájának* a filozófiája és történetiszemlélete. Gondoljunk csak arra a legsajátosabban madáchi tanra: *az eszmerendszerek relativitásáról* (a kereszténységgel kapcsolatban demonstrálja Madách az áldást hintő eszmék dogmává merevedését); vagy arra a másokra: *az emberfaj létbizonytalanságáról* a londoni színház – a XIX. század után. Ez különösen aktuális ma: a szemünk láttára kibontakozó, de eszünkkel nem könnyen felfogható motivációjú világválság idején. (Zárójelben hadd emlékeztessenek a falanszter tudósainak prognózisára egyfajta energiaválságról; hadd emlékeztessenek a madáchi látomások sorában a természeti környezet pusztulására, amelyről ugyancsak szó esik a Falanszterben –, s vajon ki is tudna reagálni erre nagyobb érzékenységgel, mint az az Ádám, aki emlékszik még a paradicsomra: a természet teremtéskori gazdagságára

és harmóniájára? S hadd emlékeztessenek a három utolsó előtti színben mindarra, ami a természeti erők megcsappanásán túl az emberi fantázia és kreativitás forrásainak intézményes kiszikkasztásáról szól, az elidegenedésről, a Föld Szellemének és az embernek egymástól való elszakadási kísérletéről, s végül az új kőkorszakról...)

És ha elfogadjuk, hogy a magyar közgondolkodás kialakításában a legnagyobb tanítómesterek közé kell ma már sorolnunk Madáchtot – a különleges dialektikus logikájával (amely csak látszatra hajaz a hegelire), és azzal a számtalan, szinte közmondásként forgó szentenciájával (attól, hogy „*a gép forog, az alkotó pihen*”, addig, hogy „*ember kiüzdj*”), akkor mindjárt hozzá fűzhetjük, hogy ezek a közkinccsé váló madáchi tanítások korunkban egyre aktuálisabbak és használhatóbbak. Mondhatnám akár úgy is, hogy korunk egyre beljebb jön Madách utcájába. Persze nem tudom, hogy örömmre vagy szomorúságomra szolgáljon-e inkább, hogy ez az ezredvég egyre több megvilágító érveléssel kezd szolgálni a madáchi műhöz. Ugyanis ezek az érvek jobbra Madách borúlátásait igazolják. Ezek közt a legfélelmetesebb az a felismerés, hogy Ádám óta ma *jut* el az emberiség másodszor abba a helyzetbe, hogy végezhet magával – ha akar. Csak „*egy ugrás...*” Csak egy gombnyomás.

*

E Madách-év sugárzása – Nógrád központtal – túlmutat a határokon. Nem az én dolgom számba venni.

De hadd mondjam el személyes élményemet: a firenzei egyetemen a magyar irodalomból vizsgázó olasz fiatalok legtöbbször – 300–350 diák legalábbis – Madáchból felkészülten jelentkezett az ideai vizsgákra.

Az ünnepi év most befejeződik. Madách születésének 160. évfordulója, a *Tragédia* bemutatásának a centenáriuma szolgáltatta az alkalmat az ünnepre. De a váratlan intenzitását nyilvánvalóan az időszerűségének köszönhetjük mely egyre nagyobb evidenciával jelentkezik.

Ezért mondhatjuk, hogy ez az év fordulópont is volt a magyar nép Madách-kultúrájában, és ez indokolja, hogy a mai nap ne csak a múltba, hanem a jövőbe is tekintsünk – Janusként.

Az 1983-as bemutató centenáriumát nemcsak a nemzeti színházi felújítással ünnepeltük, hanem azzal is, hogy ez az este szolgált alkalmul, az új Nemzeti Színház felépítésének a proklamálására és az új Nemzeti Színház felépítését támogató gyűjtés megindítására.

Kihívó dolognak látszik épp a gazdasági nehézségek világszerte növekedésének idején színházat építeni. Még kihívóbb az általános drágulás időszakában az önkéntes adakozók kedvre apellálni.

Mi – amikor kezdeményeztük – arra gondoltunk, hogy ezek csak-egy szimpla logika szerint lehetnek ellenérvek. Igazából az ügy mellett szólnak – a beosztás időszakában kell ébren tartani az önzetlenség reflexeit is alkalmat adni a hazafiúi nagyvonalúság gesztusaira.

Budapesten, bevallhatjuk, a vártnál kevésbé van egyelőre nyoma ama reformkori lelkesedésnek, amely egyszer Nemzeti Színházat épített az ország fővárosában. Annak a lelkesedésnek a hőfoka sem tapasztalható, amit pár hónapja Prágában láttam – az új fényben ragyogó, régi nemzeti színházuk átadásának ünnepén...

Hogy ennek mi az oka, nem is próbálom most elemezni. Ugyanis van példa más is, ha nem is a fővárosból. És erről szeretnék szólni. Pár hónapja – Madách-ünnepségek voltak akkor is – itt jártam Nógrádban, s azt tapasztaltam, hogy itt – s ki tudja, talán a többi megyében is – ma is tisztán élnek azok a bizonyos reformkori érzések; az áldozatkészség, a teremtő-kezdő. Itt alakult ki tehát gondolat a megye jelenlegi vezetői körében – a balassagyarmati egykori vármegyeházán, ahol az ünnepség záróaktusa volt, hogy Nógrád megye élére állhatna egy országos gyűjtésnek. Ám, ünnepeljük meg minden megyében az illető megye egy nagy költő, költődrámaíró vagy drámaíró fiát – és a bevétel szolgáljon az új Nemzeti építési költségeihez hozzájárulásra. Hogy Nógrád megye kivételes szellemi éghajlata, vagy a Madách-év atmoszférájának köszönhető-e (az utóbbi az előbbi terméke), de a terv varázslatos gyorsasággal fogant meg és kezdett megvalósulni.

Íme, Madách születésnapjára itt vagyunk együtt.

S ez a teremtő kezdő terjed tovább Nógrádból. Mához két hónapra Bács-Kiskun megyében terveznek Kecskeméten az itteni Madách-ünnepséghez hasonló Katona József-ünnepséget a Nemzeti Színház javára. De mint a legnagyobb magyar megye, egy másik ünnepséget is tervez „*Petőfi, a színházi ember*” emlékére Kiskörösön. Kerényi Ferentől, akinek a mai Madách-ünnepi műsor összeállítását köszönhetjük, ma kaptam levelet, hogy Somogy megye is jelentkezett. Szeptemberben a 80 éves Keresztury Dezső tiszteletére Zalában tervezzük hasonlókat, Weöres Sándor tiszteletére Vasban, Lengyel Menyhértet talán majd Borsodban ünnepelhetjük, ahol gyerekségét töltötte...

Ez az egész terv most azon fordul meg, sikeres lesz-e itt a mai. Bízom benne, hogy igen.

De hadd tegyek hozzá egy lényeges dolgot. A Nemzeti Színház felépítésének elindítása körüli langyos légkörnek minden bizonnyal van egy olyan motívuma, sokan hangot adtak ennek, hogy vajon van-e garanciája annak, hogy nemcsak kövekből, hanem szellemből is méltóan fog felépülni az ország első színháza.

Mások meg úgy vélik, hogy a Nemzeti Színház valami maradi tradicionalizmus bástyája akar lenni...

Azt hiszem, ez a Madách nevében induló akció – a *Tragédia* 100. évfordulóján, s ma, Madách születésnapjának a vigíliáján – híven mutatja azt a szellemiséget, amely a nemzet első színházát hivatott lesz betölteni.

Nemcsak *Az ember tragédiájával*, hanem *Az ember tragédiájához* fogható eszmei igényű, új magyar drámákkal.

Az első Nemzeti Színház homlokzatán az ajánlás azt fejezte ki, hogy az épületet a Hazafiság emelte a Nemzetnek. Az újnak a homlokára én azt látom odaírva – van, aki mást én ezt –: *A magyar nemzet az emberiségnek.*

Ahogy Madách műve az emberiségért való aggodalomban íródott.

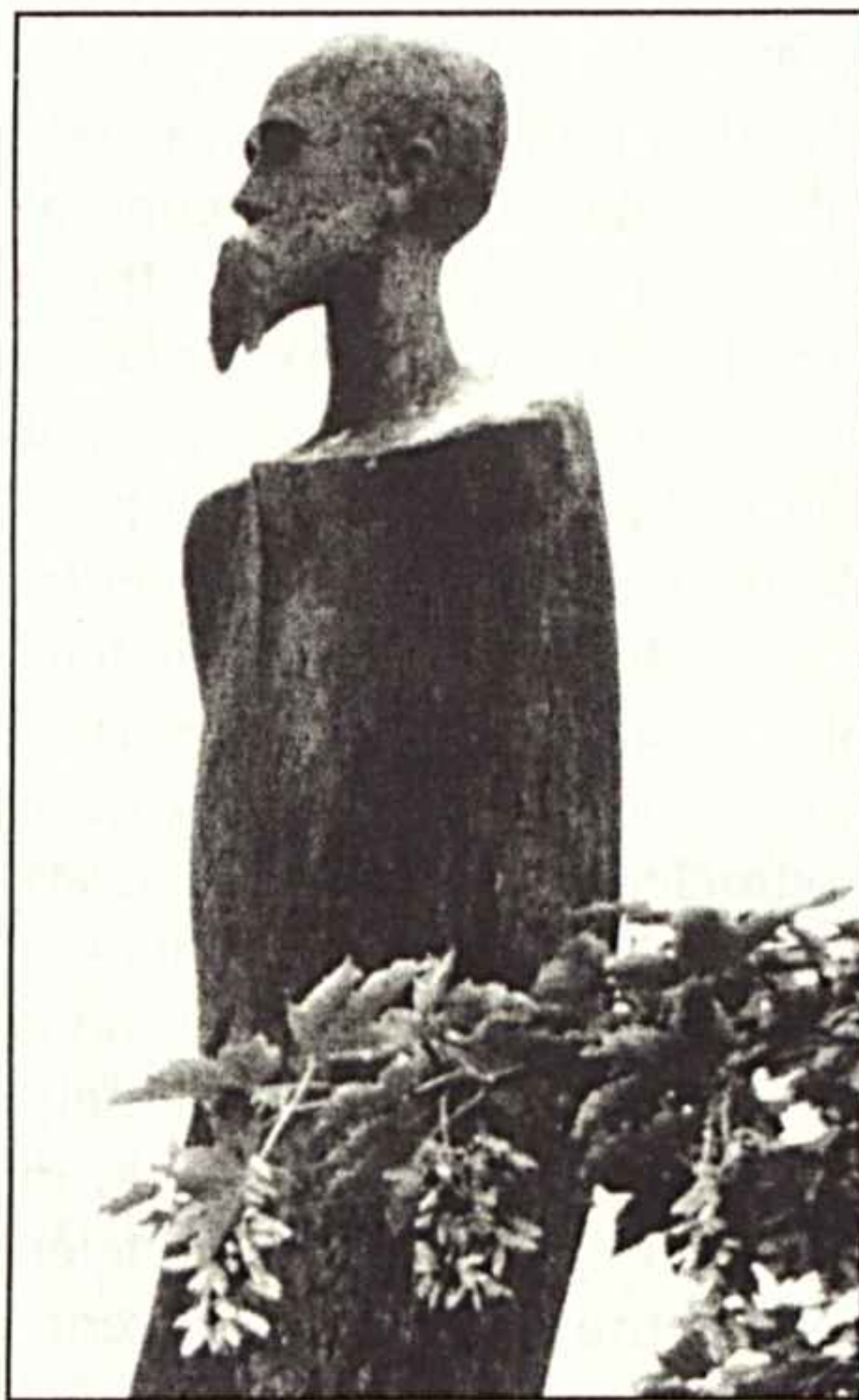
Vörösmarty ama legelső Nemzeti Színház megnyitását Árpád ébredésének látta. Ez volt a címe ünnepi nyitó darabjának.

Az új Nemzeti Színház megnyitása legyen Ádám ébredése.

A föld elpusztításának rémálmából ébredő emberiség ünnepe.

Elhangzott 1984. január 20-án, a Madách-ünnepségen, Salgótarjában.

[1984]

Salgótarján, Madách Imre szobra (Varga Imre műve) – részlet

A NÓGRÁDI MADÁCH

Emberek és népek életében vannak olyan helyzetek, amikor a legfontosabb létkérdésekre nem a politika tud feleletet adni és nem is a tudomány, hanem a költészet. A maga korának kérdéseire ilyen költői felelet és útbaigazítás *Az ember tragédiája*. A magyar nép, a magyar történelem létkérdéseire felel ez a mű, holott abban egy halvány utaláson kívül szó sincs a magyar történelemről, hanem ehelyett az egyiptomiról, a görögről, a bizánciról és így tovább. Ennek ellenére *Az ember tragédiája* a nemzeti sors átéléséből született és üzenete ahhoz a néphez szól, mely a mű megírása idején végzetes helyzetben volt. Miért volt szüksége Madáchnak az egész világtörténelemre ahhoz, hogy egyetlen nép történelmi útján segítsen eligazodni? Madách nemcsak egy nemzetben, hanem az egész emberiségben gondolkodott és a világtörténelem alapkérdéseit, a nemzeti történelemben is felismerte. Ha nincs haladás, ha reménytelen körforgás az egyetemes történelem, ha az emberiség egymást váltó eszmék batakja és minden elszántsága, hősiessége ellenére csak a rövidebbet húzza, akkor mi értelme a forradalomnak, vagy a szabadságharcnak, mi értelme az ellenállásnak, az elnyomással szemben? *Az ember tragédiája* kiélezetten teszi fel ezt a kérdést, és némileg talányos, vagy inkább óvatosnak mondható feleletet ad rá, amikor a *küzdés* és a *bízás* szükségességét hirdeti. Vannak, akiket a *Tragédia* zárósora, a „Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál” végtanulsága nem elégíti ki. Vannak, akik azt hiszik, hogy ez a végtanulság ellentmond az egész cselekménynek, sőt még olyan henye hiedelemmel is találkoztunk, mely szerint a mű utolsó sorát nem is Madách írta, hanem Arany ragasztotta volna a *Tragédiához*. *Az ember tragédiájának* kézírata egyszeriben megcáfolja ezt a dilettáns elméletet, de ennél súlyosabb cáfolat, ha valóban megértjük a *Tragédiát*, és így jövünk rá arra, hogy a *küzdés* és *bízás* a mű egész cselekményéből logikusan következik és ugyancsak következik magának az emberiségnek történelméből is. Elismerhetjük, hogy az Úr ezzel a zárszóval sovány vigaszt nyújt az emberiségnek, de még ezzel is többet nyújt a történelem értelmetlenségének és reménytelenségének hirdetőinél.

Józan végtanulság, mely tette és alkotásra serkent, és lehet-e szebb tartalma az emberi életnek és a történelemnek, mint az alkotás – ezen persze nem egyedül a művészi alkotást kell értenünk, hanem a szó legtágabb értelmében:

az élet megalkotását, a munkák és feladatok elvégzését. Mindez felesleges és értelmetlen lenne, ha az emberi életet és a történelmet céltalan körforgásnak kellene tekintenünk. Pedig a *Tragédia* az egész történelmet kudarcok és értelmetlenségek sorozatának mutatja, de itt szinte elviselhetetlenné fokozott kilátástalanság fejezetei után, mégis a kilátásosság mellett foglal állást. Sokan tekintik pesszimista műnek *Az ember tragédiáját* – legutóbb épp egy nagy gondolkodó, Lukács György hirdette annak –, de akkor mivel magyarázhatjuk, hogy e mű olvasása, vagy meghallgatása után az emelkedettség szent komolysága tölt el bennünket? Madách nem volt cinikus, és a kora sem volt az, pedig Madách kora a magyar történelem egyik legsanyarúbb fejezete.

Tíz esztendő múlt el a magyar szabadságharc bukása óta, amikor sztrégovai magányában Madách *Az ember tragédiája* megírásába belekezdett. Ezt a korszakot, melyben a *Tragédia* megszületik, az önkényuralom korának nevezik a történészek. A magyar szabadságharcot leverték, osztrák és orosz seregek özönlötték el az országot, s közülük még az orosz volt a jobbik. Mert a cári seregek átadták helyüket az osztrákoknak, de addig sem elegyedtek a magyar belső viszonyokba. Az osztrák vezetés alatt azonban rémuralom kezdődött, kivégzésekkel, várfogságra szóló ítéletekkel, s a legenyhébb büntetés még az volt, ha valakit besoroztak az osztrák hadseregbe és évekre elvitték a lázongó, észak-olasz városokba. Magát Madáchot is bebörtönözték, Kossuth titkárának rejtegetése miatt. Pozsonyban, majd a pesti Újépületben raboskodott, egyes híresztelések szerint meg is botozták. De rab volt akkor az egész ország is: önállóságától megfosztották, beolvasztották az osztrák örökös tartományok közé, a rendet osztrák zsandárok tartották fenn és cseh, morva hivatalnokok áradata foglalta el az állásokat. Arisztofanészi szatírájában a *Civilizátorban* Madách mindezt sommásan bemutatja. Mert az országot civilizálni, azaz polgárosítani akarták, osztrák minták szerint, mint valami gyarmatot, ahol vademberek élnek. Nem is a katonai vezetésből származtak az igazi bajok, bár Haynau tábornok vérszomjas és kegyetlen volt, hanem a kormányon levők közepszerűsége és képzelőerejük hiánya miatt. A magyar reformkor színvonalát zseniális államférfiak adták meg, olyanok, mint Kossuth, Széchenyi és Deák, és még a politika második vonalában is olyan rendkívüli egyéniségek szerepeltek, mint Eötvös József, Kemény Zsigmond vagy Szalay László. Az új rendszer azonban ezeket a gondolkodónak is nagy politikusokat félresöpörte, szerepüket osztrák hivatalnokoknak adta át, akik a magyar államférfiaknak a térdéig sem értek. A forradalom utáni első osztrák miniszterelnök Felix Schwarzenberg herceg, ez a félig katona, félig diplomata, erkölcsileg züllött, cinikus és szadista, majd Bach, aki a barikádok hordószónokából váltott át a reakció szolgálatába, vagy az olyan szürke egyéniségek, mint

báró Geringer vagy Schmerling lovag, akiknek neve az önkényuralom egy-egy korszakát jelzi. Az 1848-ban megbukott Metternich ugyan szintén reakciós volt, de legalább az árnyalatok iránt fogékony, tehetséges politikus, egy Széchenyi méltó ellenfele. Az önkényuralom a szürkeséget és közepszerűséget juttatta uralomra. De olyan szürkeséget, közepszerűséget, mely kegyetlen is volt, mivel félt. Félt a forradalomtól, melynek néhány véres jelenetét kellett végignéznie Pesten, Bécsben és Prágában. Ne feledjük, a magyarok ellen küldött osztrák seregeket az a Windischgraetz herceg vezette, akinek feleségét a forradalmárok egy eltévedt golyója ölte meg, prágai palotájában. És mégis, Windischgraetz volt az, aki húzódozott a halálos ítéletektől, Schwarzenberg herceg pedig az, aki minden alkalmat megragadott kivégeztetésekre. Ő félt leginkább a francia jakobinus diktatúra megismétlődésétől a Habsburg-birodalom fővárosaiban, guillotine-okkal és lámpavasra akasztott arisztokratákkal. Ezt a világot és annak légkörét Jókai ábrázolja leghitelesebben a *Kőszívű ember fiai* második részében. Terror, félelem és tehetetlenség korszakát kell elképzelnünk Madách köré, amikor a sztregovai csendben *Az ember tragédiáját* megírja.

Nógrád megye viszonylag tiszta és nyugodt sziget volt a félelemnek és az unalomnak abban a ködtengerében, mely az országot elöntötte. Az önkényuralom korának egyik történetírója hívja fel figyelmünket arra a körülményre, hogy az elnyomatás mintegy az önnön ellenmérgeként hozta létre a bensőséget, a családi élet elmélyülését, a lélek belső világába való alászállást. Ez az állapot kedvezett *Az ember tragédiája* gondolatiságának is. Zord idő volt, akárcsak a kortársnak, Kemény Zsigmondnak történelmi regényeiben. És az ilyen idő kiválasztja a lélekből a védekezést. Ilyen védekezés *Az ember tragédiája* is.

Sztregova és a nógrádi, kiterjedt Madách-birtokok nem virágoztak ugyan, nem hoztak busás jövedelmet, mégis, Madách lakóhelye olyan civilizáltságot mutat, amilyennel a kor nemesi birtokain nemigen találkozunk. A sztregovai kastély, könyvtárával és szalonjaival, angol metszeteivel és nemes bútoraival, városiasabb környezet, mint amilyenben akár a pesti írók is élnek. És ugyanakkor valami patriarkális kedélyesség is jellemzi: a falu népe a kastély kapubejáratát használta átjárónak, útja megrövidítése végett. Madách még élvezte is a járáskelést, a tereferét. A kastély könyvtára, melyet ma az Országos Széchenyi Könyvtár őriz, színvonalas anyagával nemcsak Madáchnak, hanem elődeinek műveltségét is bizonyítja. Madách életrajzát tanítják az iskolákban, mégis ki kell emelni belőle két fontos mozzanatot, melyek a *Tragédiába* is belejátszottak: az anya és a feleség szerepét. Az egyetlen nő, akivel Madách szemléletileg azonosulni tudott: édesanyja volt. Jelleméről is az anyjához írott gyermekkori levelek árulnak el legtöbbet. Fel-

fokozott érzékenységről és ragaszkodásról tanúskodnak azok a levelek, s olyan gyengédség szólal meg bennük, mely egykönnyen sebezhetővé válik. Házasságának kudarcában épp úgy részes az erős anyához kötődés, mint ahogyan a *Tragédia* Évájának feloldó, kiegyenlítő hatásában is. Az anya szerepe még inkább megnő, amikor felbomlik Madách házassága. Fráter Erzsikét vette feleségül, kissé könnyelmű, álmodozó, féktelen, mert szerencsétlen természetű dzsenti leányt, aki nem maradt hű hozzá fogsága idején, s akit a kiszabadult Madách kocsira ültet és elküld a háztól. Már ebből is könnyű kiolvasni a Paradicsomból kiűzetés motívumát, melyet a *Tragédia* harmadik színe olyan költőileg kerekít ki.

A nő drámabeli szerepének megértése nélkül nem érthetjük meg a *Tragédiát*. De ezt a szerepet Madách költeményeiből is megérthetjük, talán még világosabban, mint a *Tragédiából*. Madách nem volt jelentős versíró –, de a legnagyobb költőink egyikének tekinthetjük, ha elsősorban költeménynek, s csak másodsorban drámának fogjuk fel *Az ember tragédiáját*. Versei némileg haloványok, de még ebből a haloványságból is kivillan néha egy-egy meglepő strófa, és ezekben ugyanaz a különös gondolat fejeződik ki: életében az embert a természet valamiféle erői, sugallatai segítik, melyek úgy járnak át a lelket, mint az elvesztett Paradicsom kései üzenetei, és ezeket az üzeneteket az állatok, a gyermekek, a zene – és a nő közvetítik hozzánk. A *Tragédiában* Éva mindig az elvesztett Paradicsom üzenetét közli, még akkor is, amikor gyarlónak látszik, Éva miatt veszett el a Paradicsom, de ugyanő az, aki megmenti az öngyilkosságra készülő Ádámot, anyaságával pedig az egész emberiséget. Az életben mindig érvényesülnek megmentő erők – ez utóbbiakat a *Tragédiában* a Földszellem személyesíti meg –, melyek megakadályozzák, hogy igazi hazánktól, a földi valóságtól elszakadjunk, és ugyancsak védenek meg attól, hogy bezárkózhassunk eszméink hideg és elvont közegébe. A Nő és a Természet tehát: gyarlóságunk és menekvésünk zálogai – azzal mentenek meg, ami bennük gyarló és tehetetlen és visszartató erőkké kell válniok ahhoz, hogy megmentsenek.

Ezzel el is érkeztünk a *Tragédia* alapeszméjéhez, de előbb még pillantást kell vetnünk arra az útra, mely a *Tragédia* létrejöttéhez vezetett. Láthatjuk, hogy a költeményekben érlelődik a gondolat, mely szerint az embert a természeti erők mentik meg. Sajátos materializmus fejeződik ki ebben, költői materializmus, melyre Madách ideológiai kárhóztatói nem figyeltek föl, csak azt vették észre, hogy a büchneri, a mechanikus materializmust kárhóztatja, pedig hát ezt kárhóztatták Marx és Engels is.

Akárhány előjelét látjuk azonban Madách költeményeiben és drámáiban *Az ember tragédiájának*, ennek a remekműnek létrejöttét lehetetlen Madách korábbi írásaiból megmagyarázni. Számos drámát írt a *Tragédia* előtt, melyekben,

akárcsak a költeményekben, felvillan egy-egy jelenet, de ezek a színművek valójában egy műkedvelő alkotásai. A rendezés leleményessége ugyan kialakíthat belőlük valamit, de akkor már inkább a rendező, semmint az író alkotásai. Még a *Tragédia* után született és a többi drámánál színpadszerűbb *Mózesről* is el lehet ezt mondani.

Madách drámaírásának valóságos mentsége és igazolása *Az ember tragédiája*. Még abban is kételkedhetünk, hogy *Az ember tragédiáját* drámának lehet-e inkább tekintenünk, mint nagy költeménynek, afféle verses oratóriumnak. Goethe *Faustját* is ma már csak oratóriumszerűen szokták előadni, mert szavai fontosabbak a látványnál. A *Tragédiát*, sajnos, a rendezések kezdettől fogva a látvány felé tuzskolták, mintha nem bíztak volna eléggé a mű költői és gondolati mondanivalójában. A *Tragédiában* nincsenek igazi szerepek, de annál több benne a csodálatos szöveg és a gondolat, melyet akár játékkal, akár szövegmondással életre kell kelteni. A *Tragédia* hiteles előadásának tehát inkább távolodnia kell a látványosságtól, és minél nagyobb gondot kell fordítani a szöveg költőiségére, gondolatiságára, hisz itt a világirodalom egyik legnagyobb filozófiai költeményéről van szó. Azok az újabban megjelent szovjet és amerikai könyvek, tanulmányok, melyeket pedig alig ismer a hazai közönség, azt bizonyítják, hogy még jelentős világirodalmi jövő áll *Az ember tragédiája* előtt. A látványosságot lehántó eddigi *Tragédia*-előadások közül tehát nem a Nemzeti Színház történelmi revüje választotta a helyes irányt, hanem a budapesti Madách Gimnázium két évtizeddel ezelőtti műkedvelő diákelőadása, Lengyel György, akkori gimnáziumi tanuló rendezésében, aki a ma bemutatásra kerülő keresztmetszetet is rendezte, a Madách Színház ugyancsak maga rendezte előadása alapján.

Látnunk kell, hogy a *Tragédia* lényegét keresve, Éva szerepének, a Nő szerepének végiggondolásával jutottunk el. A *Tragédia* igazi főszereplője nem Ádám, nem is Lucifer, hanem Éva, aki pedig dramaturgiailag már-már mellékszereplőnek látszik, pedig a *Tragédiában* nem Ádám, nem is Lucifer az igazi drámai jellemek, hiszen ők mindig ugyanazok a jellemek maradnak, csak épp drámai külsejük változik némiképp, Ádám a londoni színig cselekvőbb, mint a későbbiekben, és Lucifer is a londoni szín után részvétel helyett mindinkább csak kommentárokat fűz az emberiség történelméhez. Éva azonban vérbeli drámai egyéniség, ellentétekből összeálló, színét váltó jellem: hol fennkölt, hol közönséges, hol meghatott, hol cinikus és mindezek mélyén az élet igazi erőinek birtokosa. *Az ember tragédiája* Éva által válik drámává – Éva nélkül csak egy filozófiai párbeszéd maradna meg belőle.

Ez a filozófiai párbeszéd Ádám és Lucifer közt bonyolódna, eszmék és elleneszmék dialektikájában. *Álom a történelemről*: ezt a címet adtam valamikor egyik Madách-tanulmányomnak, de ezt a címet úgy fejlesztém

tovább, hogy álmokképekbe foglalt eszmékre utalnék vele. A történelem itt csak jelzős, nem pedig kulisszás-jelmezes színpadkép. Ádám, mint Fáraó, hisz a szabadságeszmében, de a megvalósult szabadság, az athéni demokrácia halálra ítéli. A római színben hite ébred a keresztény testvériség iránt, Bizáncban azonban Tankrédként kiábrándul ebből a hitéből. Miféle eszmék ezek? Szabadság, Testvériség, Egyenlőség a francia forradalom eszméi, illetve a magyar reformkor, a magyar forradalom és szabadságharc eszméi, Petőfi és Kossuth eszméi. A francia forradalom álomba fogott álmából ébredő Kepler ezekből az eszmékből nem ábrándul ki, és a második prágai szín befejezése ugyanúgy pozitív, mint az Úr zárszava a *Tragédia* végén. London jelene, a falanszterszín, és az eszkimó szín kifejelete kilátástalan, de Ádámot az utolsó színben nemcsak Éva anyasága menti meg a megsemmisüléstől: a mű optimista befejezésébe belejátszanak a csorbítatlanul megőrzött forradalmi eszmék is.

Lucifer akarná csorbítani ezeket az eszméket? Lucifer azonosabb Ádámmal, semmint ez dramaturgiailag elképzelhető lenne. Lucifer tulajdonképp segíti Ádámot, kételyeivel és próbáival és ostoba az a javaslat, mely Lucifert a Gonosz megtestesülésének akarná látni, afféle filozófiai krampusznak, aki minduntalan ráijeszt Ádámra. Ádám és Lucifer csaknem azonosak, az egyik a teremtő hit, a másik a teremtő kétkedés. A hit erőtlenné válik a kétkedés nélkül, a kétkedés meddővé válik a hit nélkül. Egyetlen alkalommal, az úrjelenetben támad Luciferben pusztító düh Ádám ellen, aki minden kétkedését túlélte. Itt azonban a Földszellem menti meg Ádámot, ugyanúgy, ahogyan két színnel később az anyává lett Éva is megmenti. Vagyis a Szellemet az Anyag tehetetlenségi nyomatóka menti meg a pusztulástól. Különös gondolat ez, ha összevetjük mindazzal, ami a *Tragédiában* a tömegek szerepéről kiderül. A tömegek a *Tragédiában* csaknem mindig visszahúzó hatást fejtenek ki –, de ez a hatás megmentővé, a megsemmisüléstől visszakövetelővé válik a Földszellemnél és Évánál. Az eszmék hajlamosak a meddő túlbujánzásra, van azonban erő, mely őket ebben akadályozza, ez az, ami nem értett meg egy olyan jelentős gondolkodónk, mint Lukács György, aki szerint Madách megvetette a tömeget. A *Tragédia* hisz abban, hogy a teremtés művében és az emberi történelemben az ellentétek kiegyenlítődnek, a tömeg maga is részt vesz ebben a kiegyenlítődésben és szerepe nyomósabb, mint Lucifer érvei.

A *Tragédia* elsősorban költői mű, és ezért a költői helyei a legfontosabbak. A jó előadás ezeknek a helyeknek költőségét érzékelteti, a hevenyészett előadás pedig átsiklik felettük. Ilyen költői csúcspontok Ádám álmélkodása a természet törvényein, a harmadik színben, Éva és Fáraó paradicsomi emlékezése az egyiptomi színben, a Paradicsom emlékének csaknem zenei visszhangja a római és bizánci színben, a prágai szín mélabús hangulata, valamint a londoni

szín haláltánc-jelenete, amikor Éva az egyetlen, aki a sírgödröt diadallal átlépi, mivel ő képviseli az Édenkertet, a Költészetet, a Természetet.

Az ember tragédiája: költészet, gondolati költészet és igazuk van azoknak, akik legfontosabbnak a történelemfilozófiát látják benne és ezzel is kapcsolják a romantikához, mely a történelembölcselet virágkora Herdertől Schellingén át Hegelig. *Az ember tragédiája* is a magyar romantikának, vagyis a magyar reformkornak végkicsengése. Az a nemzedék, Vörösmarty és Eötvös, Petőfi és Arany nemzedéke, mely a reformkor és a forradalom szellemének vitte magával, *Az ember tragédiájának* megjelenése idején már vagy elpusztult, vagy megkeseredett. Madách az egyetlen, aki pedig a reformkor második nemzedékével egyidőben született – 160 esztendeje, épp a mai napon –, Madách az egyetlen, aki élete utolsó szakaszában, egy történelmi vereség és annyi keserű élettapasztalat után meg tudta őrizni a maga és a nemzedéke ifjúságának hitét.

Elhangzott 1983. január 21-én, Salgótarjánban, a Madách-émlékiünnepeken.

[1983]

Kerényi Ferenc

SZEMKÖZT MADÁCH SZÖVEGÉVEL

(Egy sajtó alá rendezés műhelynaplójából)

1987-ben kaptuk Horváth Károly irodalomtörténész, egyetemi tanárral a megbízást, hogy készítsünk új válogatást a Szépirodalmi Kiadó számára, megállítandó azt a szövegromlási folyamatot, ami gyakorlatilag már Madách életében megkezdődött, de az utóbbi évtizedekben felgyorsult. Olyan időpontban, amikor a külföld érdeklődése viszont megélné az első számú magyar remekmű iránt; műfordítók, könyvkiadók, hungarológusok, színházi szakemberek kérik újra és újra *Az ember tragédiája* hiteles szövegét.

A kiadó feltételei kedvezőek: természetesen mai, olvasható, élvezhető, tanítható szöveget akar (szakkifejezéssel: szöveggondozott textust, de nem kritikai kiadást), de megadja ehhez a kritikai kiadást már közvetlenül elkészítő szövegjegyzetek lehetőségét, s a kötet a *Tragédia* mellett tartalmazni

fogja a *Mózes*t, Madách lírájának és levelezésének a két műre vonatkozó hányadát. Íme a feladat, amelyről minden magyar irodalomtörténész ábrándozhat a tervezgetés óráiban...

A KÉZIRAT ÉRDEKESSÉGEIRŐL

A *Tragédiának* egyetlen Madách kezétől származó (autográf) kézírata van, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia kézírattára őriz, K 531 jelzettel, és amelyet 1973-ban, a költő születésének 150. évfordulóján jelentetett meg hasonmásban az Akadémiai Kiadó, Horváth Károly utószavával és gondozásában. Ismerjük még a *Tragédia* szereplőlistáját is, amelyen Madách maga rögzítette – a drámai költemény kidolgozásával párhuzamosan – a megírás dátumait (innen tudjuk, hogy 1859. február 17. és 1860. március 26. között dolgozott rajta az alsósztrégovai „oroszlánbarlangban”), az egyes színek verssorainak számát mintegy ellenőrizve önmagát a kompozíció területén és a szereplők egyre gyarapodó lajstromát. E szereplőlista legutóbb 1983-ban jelent meg, hasonmás kiadásban, az Európa Könyvkiadó azóta megszünt Kézírattár-sorozatában; „...írtam egy költeményt” idézetcímmel.

A *Tragédiának* más kéziratát nem kell keresnünk. 1861. november 2-án Madách két levelet írt, egyet Arany Jánosnak, egyet Nagy Ivánnak. Bennük szinte szó szerint ugyanaz olvasható erről a kérdéstről: „...nálam a kézirat mása nincs meg...”, illetve „...más példányom nincs...” Hogy ez Madáchnak rendes írói gyakorlata volt, arról Nagy Ivánnak küldött, 1891. december 23-i levél tanúskodik, amelyben a *Férfi és nő* című, benyújtott fiataalkori drámáját kérte vissza az Akadémia levéltárából: „...szokás szerint nem tartám meg párját.”

Látszólag a szöveggondozás munkája egyszerű, hiszen megvan az autográf kézirat (K lesz a rövidítése a jegyzetekben), az első kiadás 1862 januárjából (minthogy) a címlapon 1861 áll, ez lesz a jelzése, sőt a költő megérte a második kiadást is (1863). Vagy mégsem?

Az akadémiai kézirat, a K folyamatos alkotómunkát bizonyít – Madách ezenközben nyolc tollat koptatott el, amint az a kézirat vonalvastagsága jól szemlélteti. Mint említettük, a szereplőlistán Madách összeadta a verssorokat: 4080. Ezt meg is kapjuk, ha a VII., a konstantinápolyi szín soraiba nem számoljuk bele azt a 23-at, amelyet zsoltárokból emelt át a barátok és a máglyára induló eretnekek kórusába. Ez tehát az alapszöveg, amely az 1860. március 26-i állapotot mutatja. Csakhogy az Arany Jánoshoz eljuttatott és általa kiadott kézirat nem tisztázat, hanem Madách kezétől származó javításokat, sorbetoldásokat is tartalmaz, nem szólva Arany jól megkülönböztethető

módosításaitól, amelyeket Madách köszönettel elfogadott, jóváhagyott és amelyek így az első kiadásba is bekerültek. Mi történt 1860. márciusa, az alapszöveget elkészülte és 1861 tavasza között, amikor Madách Imre, Balassagyarmat város választott országgyűlési képviselője útipoggyászába tette a *Tragédia* kéziratkötegét is? A választ az említett 1861. november 2-i, Nagy Ivánnak küldött levél tartalmazza: „Már több esztendeénél, hogy készen van. Említettem több ösmerősöm előtt [...] – mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki. Végre múlt tavasszal Szontagh Pál barátunknak felolvastam, s ő sürgetett, adnám Aranynak bírálat végett.” Nem ítéljük el Madách baráti körét! Vaskos kéziratköteg, piszkozatjellegű kézírással – ez több volt, mint amit a lírai költemények cseréjéhez, lakodalmi versezetek, csípős epigrammák meghallgatásához szokott nógrádi literátusok elfogadhattak. (Hasonló érzést, megtoldva a nyitósorok kedvezőtlen benyomásával, Arany is átélhetett.) A javítások első hányada – s ezzel indul a második munkafázis, az alapszöveg javításáé – tehát vélhetően Szontagh javaslata, bár a javítás mindenütt Madách kezétől való, így talán helyesebb Madách és Szontagh javításáról szólni. Mindehhez járultak azután Arany javításai és a nyomda számára tett utasításai 1861 őszén, a kiadás munkálatai idején.

Olyan klasszikus kéziratunk van tehát, ami párját ritkítja a magyar irodalomban. Hiszen voltak már olyan esetek, amikor írói kézirat nélkül, egykorú másolatok szövegéből kellett alapszöveget megállapítani, szinte összerakni (Csokonai *Karnyónéja* esetén például); máskor egy másoló adta meg egy drámaszöveg végleges formáját (Bessenyei életművében); a *Bánk bán*nak pedig két kidolgozása ismeretes, de nem egy kéziraton. A *Tragédia* esetében az egy kéziraton belüli két munkafázis elkülönítése fel-felbukkanó óhaja a Madách-textológiának. Waldapfel József már 1956-ban célzott erre az általa sajtó alá rendezett kiadás jegyzeteiben. Horváth Károly 1973-han szintén gondolt rá, de a hasonmás kiadás jellegénél fogva, nem volt alkalmas rá. Most – szövegkritikai jegyzeteinkben – megtehetjük ezt az elkülönítést. A K tehát a kézirat alapszövegét jelenti majd, az 1859. február 17. és 1860. március 26. közötti munkafázis eredményét, a K₁ a kéziraton tett javításokat. A másodikon (1863) Madách maga is tovább javított, de figyelembe vette Szász Károly észrevételeit is.

Lássuk az elmondottakat egy szövegpéldán. Az egyiptomi, a IV. színben Ádám-Fáraó arról a leláncoló rokonszervről beszél, amely az istenített uralkodót a rabszolganő-Évához köti. Lucifer válasza a 621–623. sorban, a K szövegében, tehát ahogyan Madách azt először két sorban megfogalmazta:

‘S így nincs más hátra, mint hogy a’ tudás
Azt el tagadja, ‘s az erő kaczagja.

Madách maga javít a K₁-en:

*Nincsen más hátra, mint hogy a' tudás
Létét tagadja, 's az erő kaczagja.*

Arany az utóbbi sort tovább módosítja és megtoldja egy harmadikkal, szintén a K₁ szövegén:

*Nincsen más hátra, mint hogy a' tudás
Tagadja létét e rejtett fonálnak:
S kaczagja durván az erő s anyag.*

Arany javítása igen szerencsés: Ádám a 609. sorban láncról beszélt, Lucifer a párbeszéd a korábbi fázisában „szálnak egyiké”-ről (611.), és „e vékony szál”-ról (613.), Az „erő s anyag” mellérendelése pedig alkalmas arra, hogy felidézze az 1830-as évek nemzedékének egyik nagy olvasmányélményét, a materialista Ludwig Büchner *Karft und Stoff* című könyvét, Madách egyik forrásmunkáját.

A három sort tehát Madách érthetően fogadta el, s az így került be az 1861. és az 1863. évi kiadásokba is. Korszerűsítésváltozója itt a mai sajtó alá rendezőnek alig van: mint mindenütt, elhagyja az aposztrófot a 621. és a cz-t a 623. sorban. A szövegkritikai jegyzet pedig így fest majd (az aláhúzással a változó szövegrészeket emelve ki):

621. K: S így nincs – K₁, 1863: Nincsen

622 K: *Azt el tagadja, s az erő kaczagja.* – K₁: *Létét tagadja, s az erő kaczagja.* (Madách javítása) – K₁: 1861, 1863: *Tagadja létét e rejtett fonálnak:* (Arany javítása).

623 K₁: a sor Arany javítása.

HÁNY SORBÓL ÁLL AZ EMBER TRAGÉDIÁJA?

A kérdést legutóbb Kelényi István, a *Palócföldben* is publikált fiatal költő és irodalomtörténész tette fel 1983-ban, a színpadi ősbemutató centenáriuma alkalmából a *Színháztudományi Szemle* 12. kötetében. Tolnai Vilmosnál az 1924. évi „kritikai igényű”, sőt javított kiadásban 4117 sor, Waldapfel Józsefnél (1956) 4114 sor. (Valamennyi változat a prózába tördelt, tehát számozhatatlan zsolttárrészletek nélkül értendő.) Ha ezeket is figyelembe vették; az értékek jóval szélsőségesebbek: Alexander Bernát így mutatott ki (1900) 4139 Szabó József pedig – egyébként számozatlan – kiadásában (1972) 4141 sort. Ugyancsak

számozatlan a *Tragédia* Halász Gábor mindmáig legteljesebb közreadásában: *Madách Imre Összes Művei*. Budapest, 1942.

Pontos kérdésre illik pontos választ adni: *Az ember tragédiája* meggyőződéssük szerint 4117 sorból áll. Visszahelyeztük a Waldapfel Józseftől elhagyott három sort, így a Tolnai Vilmos-féle eredményre jutottunk.

Ezek a sorok következők (mindhárom Ádám szövegében): 663. Ah, milyen édes kebleden pihenni – az egyiptomi színben; 2141. Nem gondolok nevemmel, légyen átkos; 2215. E guillotint is szinte hallgatózik – a párizsi színben.

Indoklásunk a következő: a K és a K₁ szövegében mindhárom sor szerepel. A 2141. az 1863. évi második kiadásból, a másik kettő már az 1861. évi elsőből kimaradt. Madáchnak egyik esetben sem állt rendelkezésére kézírata: 1861-ben Arany javította a kefelevonatot, 1863-ban pedig az első kiadás egy példányán Madách készítette elő a szöveget – anélkül, hogy az Akadémián lévő kéziratokhoz visszaegyeztethetett volna. Így (amint arra alább visszatérünk) a szövegromlás már itt, a költő életében óhatatlanul megkezdődött. Ezért érezzük teljesebbnek a *Tragédiát* e három sor közlésével.

SZÖVEGROMLÁS ÉS SZÖVEGRESTAURÁLÁS

Tökéletes könyv nincs; tollhibák, tévesztések a remekművekben is akadnak és a klasszikus szövegekben is rögzülhetnek, ha a szerző, a szerkesztő és a korrektor szeme átsiklik rajtuk. Idevágó példánk a XV. szín szerzői utasításának egy mondata lehet: „A nézőhely átváltozik a 4. szín pálmafás vidékévé.” Nyilvánvalóan a III., a paradicsomon kívüli színre utal itt Madách. Ráadásul a „pálmafás” jelző már az első kiadásban „pompás”-ra torzult, ami teljesen ellentétes a helyzettel: az Édenből távozott első emberpár nem fogja új környezetét pompásnak találni... Ha szigorúan tartanánk magunkat a szövegkiadás alapszabályához az „ultima manus” elvéhez, azaz az író életében megjelent utolsó, általa még láthatott és ellenőrizhetett kiadást (esetünkben az 1865. évit) vennénk át minden korrekció nélkül, ez a hiba bizony továbbélne a szövegben.

Nagy a kavarodás a VI., a római színben is, s nemcsak a bacchanália szerzői utasításainak értelmében. A két „kéjhölgy”, Hippia és Cluvia dalt énekel a dözsölők szórakoztatására, akik – mintegy a tetszés jeleként – a refréneket velük éneklük. Ezt természetesen csak akkor tehetik meg, ha előzőleg a refrén egyszer már elhangzott. Madách a kézirat mindkét munkafázisában gondosan jelölte is a „mind” előadta sorokat. Előírásait azonban sem az első, sem a második kiadás nem tükrözte, s később sem helyesbítették.

Utóbb, már Madách halála után a római szín elején, a gladiátorok viadala alatt folyó párbeszédéből az egyik sor önálló életre kelt. Eredetileg Hippia

mondja Ádám–Sergiolusnak, a kielégíthetetlen kéjvágyról és Éva–Júliáról elmélkedve:

*Hogyan tudod, hogy szintén egy szeszélye,
Egy ábrándkép nem csábítandja-é el?
Egy gladiátor roncsolt izmai –*

Ádám nem is engedi befejezni a mondatot, sietve és helyeslően közbevág:

*Igaz, igaz, ne többet, Hippia:
Miért is vonz ez a kék Tantalusként,
Ha Herculesnek ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk...*

Ezzel szemben még a XX. századi, szöveggondozottnak feltüntetett kiadásokban, így a legutóbbi ilyenben, a Magyar Remekírók Katona és Madách válogatott műveit egy kötetben tartalmazó darabjában (Bp., 1974.) is, az alábbi meglepő szöveg olvasható, Ádámnak adva:

*Igaz, igaz, ne többet, Hippia.
Miért is vonz az a kék Tantalusként,
Egy gladiátor roncsolt izmai –*

A három sorral lejjebb csúszott sor tehát kiadásról kiadásra vándorolt, noha azonnal szembeötlő, hogy semmi értelme nincs az adott helyen.

Az említett helyzet, hogy ti. Madách sem az első, sem a második kiadás esetében közvetlenül, kézirattal íróasztalán nem vett részt a sajtó alá rendezésben, sajtóhibák nagy mennyiségét eredményezte. 1863-ban például így jelent meg rögtön az I. szín szállóigévé lett 13. sora:

Be van befejezve a nagy mű, igen.

A „tetemesen javított” jelző a második kiadásra a szónak nem ebben az értelmében veendő...

A mostani sajtó alá rendezés során figyeltünk fel a szövegváltozásoknak egy másik, igen érdekes, egy irányba mutató csoportjára, amelyet mai nyelv- és versérzékünk egyértelműen szövegromlásnak érzékel. Madách, aki sem volt virtuóz verselő, kéziratában nagyon figyelt verssorai jambikus lejtésére és ennek érdekében gyakran alkalmazott egyéni helyesírási megoldásokat, magánhangzókat nyújtva, vagy rövidítve, mássalhangzókat kettőzve.

Arany ezeket a K₁-en nemigen javította, mindazonáltal már az első kiadásban egy részük megváltozott, közeledett az akadémiai helyesírási normákhoz rontva a ritmust, növelve a hibának tekinthető sorok számát, végző fokon pedig erősítve a Madách verselését ért és érő kritikákat. A folyamat a második kiadásban gyorsulóan folytatódott. A *Tragédiának* csupán első hatszáz sorából tucatnyi ilyen példát gyűjthetünk. Szemléltetésül egy-egyét iktatunk ide a két kiadásból. A 261. sor (a II., a paradicsomi színben) három ritmikai indíttatású változtatást tartalmaz a K és a K₁ szövegén:

--|U---U-U--

Hogy testesüljön nagyszerű művekben,

A két kiadásban viszont romlott szöveggel és ritmussal:

Hogy testesüljön nagyszerű művekben,

Ugyancsak a II. színben, szintén Lucifer mondja, az első emberpár megszólítására készülve a 210–1. sorban:

--U-U-U-U-

Nem küzdök-é hiába a tudás,

A nagyravágyás csábos fegyverével...

Az *a* névelő kettős, rövid és hosszú ritmizálásának lehetőségét is figyelembe véve, az első, a 210. sor lejtése kifogástalan, mind a kéziratban, mind az első kiadásban. 1863-ban azonban a ritmus megdöccen:

Nem küzdök-e hiába a tudás stb.

A ritmikai szövegromlás ilyen mérvű, már-már tömegesnek nevezhető előfordulása is az „ultima manus” elvének mechanikus alkalmazása ellen szól. Mostani kiadásunkban – a kéziratot is szem előtt tartva – követjük Madách eredeti elképzeléseit, s megőriztük ritmikai céllal végrehajtott változtatásait. Kivéve persze azokat az eseteket, ahol a helyesírás időközbeni alakulása a költő szándékaival egybeeső változást mutat.

A ritmikai értékű és célzatú szövegrestaurálás azonban újabb izgalmas kérdést fogalmaztat meg a sajtó alá rendezővel.

HOGYAN ÍRT ÉS BESZÉLT MADÁCH ÉS KORA?

Mert való igaz, hogy az első magyar akadémiai szöveggyűjtemény már 1832-ben megjelent (*Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* címen), de ettől természetesen még nem egységesült az országos gyakorlat; naplók, magánlevelezések, napi feljegyzések bizonyítják ezt a XIX. század közepéről. Madách ehhez járuló sajátos, egyéni helyzetét Arany így fogalmazta össze 1861. november 5-i levelében: „Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német, s általában idegen kultúrát, hogysen a magyar nyelvszellem kitörölhetetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot üzs a nyelvvel, mint azt a nyelv *most már* tűrhetné.” (Kiemelések Aranytól – K. F.)

*

Szembenézve az Arany felvetette részproblémákkal, a mai sajtó alá rendezők sokban egyetért a *Tragédia* első sajtó alá rendezőjével. A legendák megelőzése céljából szögezzük le: semmi jele nincs viszont annak, hogy Madách mintegy nyelvszigeten élve és dolgozva a vegyes lakosságú Alsósztrégován, szláv nyelvi közeg hatása alatt írta volna meg főművét. (Hasonló olvasható az alsósztrégovai múzeum katalógusában.) A germanizmusok sem a felületen, a helyesírásokban jelentkeznek; a kézirat mindkét fázisában és teljességgel hiányzik a németességnek akkoriban közkeletű módja, a főnevek nagy kezdőbetűs írása. A nyelvtani szerkezetekben (igevonzatok, kötött szólások) már több volt a germanizmus, ezeket azonban Arany, majd Szász Károly nagyrészt eltüntette, s ezért ma csupán a szövegkritikai jegyzetekben bukkanhatunk rájuk. A II., a paradicsomi színnyitómondata Éva szájából például így hangzott a K 154. sorában:

Ah, millyen édes, millyen szép az élni.

A III. színben Lucifer így jellemezte Ádám lázadását (365. sor);

K: *Hiú báb, most dacolsz a tiszta égnek*

K₁,1861: *Hiú báb, most dacot hánysz tiszta égnek*

Végül, a második kiadásban, Szász Károly megjegyzése alapján maga Madách oldja meg a németes szerkezet gondját egy szólással:

1863: *Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek*

Hasonló esetben javított Arany is a 401. sorban: „néked még dacolhat” – „még dacol veled”. A 608. sor „búbájt bír sajátul” részlete Arany javító tollán: „bűve-bája van”.

*

A *Tragédia* alkotóműhelyének lényegi kérdéseire világít rá viszont Arany levelének idézett utolsó mondata. A nyelvirodalom- és művelődéstörténeti fordulatként számon tartott, Kazinczy Ferenc vezette nyelvreform (a nyelvújítás) mellett alkotóink megannyi kis, saját nyelvújításra is kényszerültek, ha új tudattartalmak megfogalmazására vállalkoztak. Madách és főműve ebből a szempontból is kivételes helyet foglal el irodalmunkban. Hiszen filozófia és teológia, politika és költészet, történetírás és világirodalmi közkinccs támasztott vele szemben merőben eltérő stílus- és nyelvhasználati követelményeket. A két pólus érzékeltetésére idézzük fel a drámai költemény két részletét. A tiszta poézis szólal meg a londoni szín haláltáncán felülemelkedő Éva szavaiban (3137–40. sor):

*Szerelem, költészet, s ifjúság
Nemtője tár utat örök honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.*

A *Tragédia* ilyen részleteinél a sajtó alá rendező feladata az lehet, hogy – mint azt említettük és mint mostani példánkban a 3137. sor „ifjúság” szava is szemléleti – maradéktalanul érvényre juttatja a költő szándékát. Lucifer és olykor Ádám tirádáiban a poétai eszköztár minimális foka viszont rendkívül erős intellektuális kifejezéssel tart egyensúlyt, olyan elvont fogalmukat építve a verses szövegbe, melyet korábban csak értelmező prózában használtak a kortársak. Lucifer mondja a 414–5. sorban: „Vagyok” – bolond szó. Voltál és leszesz.

Örök levés s enyészet minden élet.

Az ilyen passzusokban általában Arany sem talált illőbb kifejezésmódot; ő a költői stílusréteget erősítette fel a szövegben. („...különösen a lírai részek nem eléggé zengők” – kifogásolta már a szerzőt köszöntő első, 1861. szeptember 12-i levelében.) A ma racionálisabb olvasójának természetes módon hangzanak – költői szövegben is – a történelem és az egzakt, fogalmi gondolkodás terminusai, amelyek zöme ráadásul azóta teljességgel meghonosodott nyelvünkben: a *pháraó*ból így lett *fáraó*, az *aristocra*tiából

arisztokrácia, az abstractióból absztrakció. Kézenfekvő tehát, hogy ezeket kiadásunk a mai helyesírás szerint közölje. (A tudományos igényű, kritikai kiadásban természetesen más lesz a helyzet.) Ugyanez vonatkozik a görög nevek átírására, amely mindenkor alá volt vetve a helyesírás adott állapotának. (Madách kora és a századforduló például latinos alakváltozatban használta, idézte a görög neveket és fogalmakat.) Kivételt csupán a római színben tettünk, ahol meghagytuk – korfestő szerepe miatt – a latinos írásmódot. Tehát: Herculesre, Tantalus, Proteus stb.

Kétségtelen az is, hogy Madách nyelvhasználata és helyesírása ugyanakkor számos jelenségében archaikus volt, már az 1850–60-as évek nyelvállapotához képest is. A K jól szemlélteti ezt: az igekötőt Madách rendszeren különírta az igétől; a vonatkozó névmásnál olyankor is a régiesebb alakot használta (amelly), amikor az ritmikailag nem indokolt; következetesen pótlónyújtást hajtott végre az 1+ mássalhangzó előtt (tehát: vólt, vólna stb.). Legérdekesebb archaizmusa talán a hiátus meghagyása, amikor pedig a korban már mind a kiejtésben, mind az írásban hiátustöltő *j*-t használtak. A *Tragédia* keletkezéstörténetét feltáró levélből az „esztendeénél” alakot cikkünkben mi is idéztük, de hasonló példákat bőven tartalmazott a K is. A korszerűsítés már a K₁ állapotán lemérhető, kisebb részben Szontagh, zömében pedig Arany tanácsai és munkája révén. Az így létrejött ellentmondást a szövegen belül a költő életében megjelent két kiadás igyekezett ugyan feloldani, de ez csak részben sikerült, mert – mint láttuk – a helyesírási egységesítéssel (szakszóval: az emendációval) egy időben megindult a ritmikai szövegromlás is. Nehezítette a dolgot, hogy a K helyesírása önmagában véve nem volt következetes, meglehetősen számú nyilvánvaló tollhiba tarkítja, mintha Madách – az elmaradó olvasói érdeklődés miatt – nem érzett volna indíttatást kézírata tüzetes újraolvasására.

Népszerű kiadásra készülve, ebben a vonatkozásban is a mai helyesíráshoz közelítjük a szöveg ortográfiáját, ha az nem jelentés-megkülönböztető szerepű vagy ritmikai értékű, ideértve a központosítást is. Madách például előszeretettel szakította meg versmondait vesszővel és gondolatjellel; ma az utóbbi is elegendő a megszakítás vagy a közbeékelés jelzésére. Egyetlen esetben tettük kivételt: az –ul, –ül, toldalékot Madách következetesen hosszú magánhangzóval jelölte (-úl, -ül). Megoldását átvettük a ritmikailag közömbös esetekben is, mert az *l* csekély hangzóssága miatt még követő mássalhangzóval is inkább rövidnek érezzük és ejtjük a szótagot, mint hosszúnak.

Döntenünk kellett két név ügyében is. Lucifert, a *Tragédia* egyik főszereplőjét az Úr először a 76. sorban nevezi meg.

S te, Lucifer, hallgatsz, önhitten állsz...

A főangyal neve a K-n: Lucifer, a K₁-en azonban (Madách kézírásával) *Lúicifer*, feltételezhetően a jobb jambus kedvéért. Később azonban – a gyakori előfordulás ellenére – nincs nyoma annak, hogy a költő a felvetődött névmódosítást végig kívánta volna vinni. Ezért a 76. sorban visszaállítottuk ugyan a K₁ *Lúicifer*-változatát, de nem egységesítettünk erre az elszigetelt alakváltozatra. Másként jártunk el a VII., a konstantinápolyi színben, ahol Éva-Izóra kísérőjét Helenének hívják. A név – minden szövegkapcsolatában – három rövid szótagot jelent ritmikai szempontból, így használata egyértelműen a jambikus lejtés ellen hat. Az 1793. sorban azonban felbukkan a K és a K₁ szövegében a Heléne névváltozat is. (A két nyomtatott kiadásban: ismét Helene.) A változatosabb ritmizálás okán a Heléne mellett döntöttünk és erre egységesítettünk. Olvasóink között akadnak talán, akik e kérdéseket már a tudományosság határain is túlmenően szörszálhasogatásnak érzik. Ne feledjük azonban, hogy a *Tragédia* – immár 105 éve – színpadi, tehát mondott szöveg is, ezért a sajtó alá rendezése során ilyen kérdésekkel is óhatatlanul foglalkozni kell. Mennyire bántóan hangzik például – sajnos, a Nemzeti Színház jelenlegi, nyelvileg egyébként igen gondos előadásában is –, amikor az Ádámot játszó színész olaszosan „Lúcsiám”-nak ejti az 1079. sort, az athéni szín végén:

Megnyugvás szállt szívembe, Lúciám.

AZ ÉLETMŰ EGÉSZÉBEN

Madáchot – mi tagadás benne – a Mózes Keresztury-átdolgozásának átütő és tartós színpadi sikere ellenére is, ma is egyműves szerzőnek tartja az irodalmi közvélemény. Az egész életmű (s ez vitán felül állhat) a *Tragédia* irányába rendezhető el; darabjainak zöme közvetlenül is, egy-egy motívum felvillantásával, egy-egy stiláris fordulat kipróbálásával, más része pedig közvetve, problémáik, látásmódjuk azonosságá okán vezet a drámai költemény felé. Minthogy ezúttal lehetőséget kaptunk rá, a lírának és a levelezésnek azt a szeletét válogathattuk, amely a *Tragédiát* és a *Mózes*t, (az utóbbin persze a madáchi változatot értve) minkét fenti módon keretezi, természetesen a közvetlen szálak túlsúlyával. A *Mózes*, a líra és a levelezés Horváth Károly feladata lévén a sajtó alá rendezés munkamegosztásában, az ő tiszte lehetne szólni a *Mózes* eddig össze nem vetett két kéziratáról (pályázati darab volt, idegen kezű másolatát kellett benyújtani), Halász Gábor elévülhetetlen érdemeiről a börmappába gyűjtött kiadásra szánt, rendkívül nehezen olvasható verskéziratok kiadásáról és a mindennek ellenére ránk

is maradt feladatokról. Most csupán annyit, a *Tragédia* felől nézve-olvasva a leendő kötet többi hányadát: azzal a ténnyel, hogy a szövegkritikai jegyzetek segítségével a *Tragédiának* nemcsak végleges változata, hanem munkafázis szövegei is pontosan megállapíthatók lesznek a figyelmesebb és az ilyen kérdések iránt érdeklődő olvasó számára, a madáchi életmű egysége még szorosabb lesz. És nemcsak a nagy eszmék (a küzdés gondolata, az értelmi kételkedés, a Világost átélt nemzet erkölcsi megtisztulása) vonatkozásában, hanem inkább az apróbb részletekben. Hiszen a lírát és a *Mózes-drámát* nem javította Arany János keze, ezek stiláris egysége ezért csupán a *Tragédia* kéziratának két munkafázisából származó korábbi, javítatlan szöveggel egybevetve derülhet ki. Ugyanazok a ritmikai megoldások, a helyesírás egyéni változatai, s amelyeket a *Tragédia* nyomtatott szövegeiben nagyrészt már hiába keresnénk. Hogy csak az általunk már említett példából merítsünk: „a kő dacol a vésznek” a *Búcsúérzetek* című versben), az *Éjféle gondolatokban* „öszve-” marad az igekötő alakja és elénk bukkan a jellegzetes, ki nem töltött hiátus is: „temetőérc” (*A halál költészete*). A tudósok után most Madách minden híve, rendszeres olvasója, rajongója megteheti a maga hasonló észrevételeit, bepillantva egyúttal Csesztve és Alsósztrégova költői alkotóműhelyébe.

BEFEJEZÉSÜL

pedig álljon itt az elmondottak szemléltetésére, mutatványul az 1989-re megjelentetni tervezett kötet *Tragédia*-szövegéből a drámai költemény néhány közismert sora, az új sajtó alá rendezés szerint:

LUCIFER

*Nézd, ott a sast, mely felhők közt kovályg,
Nézd e vakondot, földet túrva lenn,
280
Mindkettőt más-más láthatár övedzi.
A szellemország látköröd-kívül van,
És ember az, mi legmagasb neked.
Az ebnek is eb legfőbb ideálja,
S megtisztel, hogyha társául fogad.*

Madách Imre életművét gondozó munkánk során eljutottunk – a szükséges lépcsőfokokat mind bejárva – a régóta és joggal, sürgetett kritikai

kiadás, azaz a tudományos edíció lehetőségéig. Az *ember tragédiája* következő kiadása már ilyen lehet. Mert ne feledjük: nemcsak az épületben, tárgyban, testet öltött javak, emlékek alkotják részét nemzeti közkincsünknek, hanem azok a szövegek is klasszikusaink életművéből, amelyeket a közös emlékezet nyomtatott kiadásokból ismer meg és örökít át nemzedékről nemzedékre.

[1989]

Szabó József

KEPLER ÉS MADÁCH

1. A TÖRTÉNETI KEPLER

1971 Kepler-év volt. A tudományos világ szerte megemlékezett a nagy csillagászról. Emlékbélyegek, kiadványok jelentek meg róla.

1571. december 27-én született, kerek 400 éve, a württembergi Magstattban.

Kalandos életű apja sok minden volt, korcsmáros, gazdálkodó – végül zsoldos katona, s valószínűleg éppen Magyarországon esett el a török elleni harcban.

Anyja okos, jóra való asszony; de mert fűvészkedik s betegeket gyógyít, boszorkánysággal vádolják, halálra ítélik, s csak tudós fia szívós fáradozása menti meg a tűzhaláltól.

Kepler abba az iskolába járt, ahol – a monda szerint – Faust Mefisztóval találkozott.

Hatalmas kedvvel veti magát a tudományokra. Átgondolt, nagy tervet készít, hogyan tanul majd végig minden tudnivalót. Ahogy a Tanítvány mondja a Tragédia második prágai színében:

*„Ím itt vagyok, lelkem vágytól remeg
Belátni a természet műhelyébe.
Felfogni mindent és élvezni jobban,
Uralkodván felsőbbség érzetével
Anyag- s szellemvilágban egyaránt.”*

Teológiát is tanult, de kiábrándult tanáraiból. Keserűen írja egyik levelében: „...Mindaz a rossz, ami most Németországban tapasztalható, a papok dölyfének következménye, akik szívesebben uralkodnak, mint tanítanak...” Matematikus lett és csillagász.

23 éves korában már grazi tanár, 25 éves korától sorra jelennek meg fontos művei. 30 éves korában Rudolf császár udvari csillagásza Prágában.

Tudományos meggyőződése miatt többször menekülésre kényszerül; egy ilyen alkalommal Magyarországon is töltött egy hónapot.

Csillagászati munkája jelentős, eredményeiben maradandó.

Védelmére kel Kopernikusznak az akkori egyházzal szemben, amely a ptolemaioszi geocentrikus világképet szentesítette, s tanítani csak azt engedte.

Ő szerkesztette az első csillagászati távcsövet. Lelkesen ír a kozmosz tökéletes harmóniájáról. Dioptriaelmélettel foglalkozik, logaritmus táblát szerkeszt. Nevét őrzi a „Kepler-távcső” és „Kepler-törvényei”.

Somnium című művében már a holdutazásról ír.

Igazáért kétfrontos küzdelmet folytat. „Rostálja a szentegyház tételt”, – ugyanakkor védelmébe veszi a Gergely-naptárt, mert tudja, hogy az időszámítás korrekcióját régen követeli már a csillagászat.

Emberi élete szenvedéses, tudósi élete ellentmondásos. A feudálabszolútizmus korában él; világa a Habsburgok világa, akik mindennel foglalkoztak, csak becsületes kormányzással nem.

Előre veti már fényeit a természettudomány korszaka. Avult teóriák helyett az empirikus, szabad kutatás kezdi bontogatni szárnyait, de még a múlt áltudományai bénítják az ifjú tudományt, asztrológia, alkímia, boszorkányság, babona.

Kepler már a reneszánsz embere, akiben az újkori tudományos szemlélet tudatra ébred, s igyekszik lefejtetni magáról a mágiát, de nem teljes sikerrel. Minden porcikájával asztronómus akar lenni, tudományos csillagász, de a megélhetéséért kénytelen eredményt tenni az asztrológiának. Ezt a féltudományos csillagjóslást „narrisches Tüchlerlein”-nek, bolond leánycának nevezi, de kényszerből prostituálja tudományát: horoszkópokat gyárt, időjóslást készít. Anyját szívós küzdelemmel megmenti a boszorkányhaláltól, de a boszorkányságot magát nem meri tagadni.

Ki a kozmosz harmóniáját felfedezte, élete végéig hányódik hol ide, hol oda. Jelentős tudós, s tulajdonképpen nélkülözéseibe pusztul bele. Regensburgban halt meg 1630. november 15-én.

2. A TRAGÉDIA KEPLERE

Madách magas fokú intellektualitását bizonyítja, hogy *Az ember tragédiájában* a tudomány hőjét is színre lépteti.

Nem véletlen, hogy mikor az ember történelmi útján Ádámot, tudósként is elének akarja állítani, nem Kopernikust választja, vagy éppen Galileit, pedig az utóbbi életében ugyancsak talált volna drámaiságot.

Az sem véletlen, hogy Madách a *Tragédiában* két színt is szentel Keplernek, a nyolcadikat és a tizediket. Bizonyos, hogy ebben szubjektív rokonszenv is vezette, de tudatos meggondolás is.

Madách főműve valamennyi hőse körül Kepler életét ismerte legközelebbről. Szimpatikus neki ez az újat kereső, szívós, csüggedetlenül küzdő reneszánsz tudós. A rokonlelkek vonzalmával tanulmányozza a történelmi Kepler életét és tudományos munkásságát.

Innét van, hogy Madách a *Tragédiában* kitűnően jellemzi Kepler korát. Plasztikus az abszolutisztikus feudál-kapitalista társadalom kiéltségének rajza: elegáns udvaroncok, léha, lebzselő és cinikus kapcabetyárok, akiknek már az eretnekégetés is unalom. Ez egyben a bécsi udvar kritikája is.

A rosszalmú, degenerált Rudolf császár horoszkópot rendel a tudós csillagásznál, s kiélt idegzetét már csak az alkímia tudja megbizseregteni.

Ebben, a környezetben – milyen jellemző – Kepler-Ádám első megszólalása:

„Meglesz, uram, amint parancsolod.”

Madách tehát szerencsés ihlettel tette meg ezt az ellentmondásos életű, de szimpatikus tudóst az ellentmondásos 16. század vízváltó korszakának eszmei képviselőjéül. Valóban a kor kvintesszenciáját adja történelmi hitelességgel, magas művészi szinten.

A történelmi tényeket persze itt is költői szabadsággal formálja, akár csak a *Tragédia* többi történelmi színében. Kepler protestáns volt, Madách megteszi római katolikusnak, szándékosan, céljának megfelelően. Keplert nem császári protekció jutatta „Müller Borbála szép kezéhez.” Családi életük sem volt olyan szerencsétlen, ahogy a *Tragédiában* leírja. Keplerné költekező hajlamairól, légyotkozó hűtlenkedéseiről semmit sem tud a történelem. Madách saját felesége miatti keserű férfibánata csordul itt ki.

Kétségtelen, hogy a *Tragédia* Keplerében, a történelmi Kepler tekint ránk, de Madách a nagy csillagászt saját személye fölé emeli, s általában a kor tudósainak tragikus életét rajzolja meg benne, tehát szimbólummá emeli.

3. A KEPLER-SZÍNEK JELENTŐSÉGE

A mű struktúrájában maga Madách is nagy jelentőséget szánt a Kepler-színeknek. Mutatja ezt már maga az is, hogy két Kepler-színét iktat a *Tragédiába*.

A drámai költemény itt ér a csúcsára. Igaza van Alexander Bernátnak: „Kepler rajza a mű gyöngye”. A *Tragédia* több fordítója ugyanígy nyilatkozik.

Ádám dinamizmusa is itt kulminál. Innen kezdve az Ádám-vonal hanyatlani kezd. Rohamosan öregszik, s a továbbiakban már nem irányítója, hanem passzív szemlélője a körülötte zajló eseményeknek.

A Kepler-színek egyik jelentőségét az adja, hogy Madách saját portréja vonásait is rámettszi Kepler alakjára. Az ember tragédiája nyolcadik és tizedik színe madáchi önvallomás. A *Tragédia* egyetlen Ádámja se válik annyira Madách tolmácsává, mint Kepler. A költő Kepler ajkára adja azokat a gondolatokat, amelyek saját magát a legmélyebben izgatják-gyötrik, vele vallatja meg legszemélyesebb fájdalmait, vívódásait.

Ádámnak a két Kepler-színben vannak leginkább magánjellegű problémái: pénztelenség és családi boldogtalanság; itt tör ki Madáchból megaláztatottsága, közéleti undora, politikai keserősége.

S ezért itt zendülnek fel a drámai költemény leglíraibb hangjai, de legkeserűbb tirádái is. A két Kepler-szín költőileg, művészileg is a leggyönyörűbb része a *Tragédiának*.

Egészen konkrét kérdésekben is megszólaltatja Kepler Madách kritikáját. „Rostálja a szentegyház tételeit” – lásd a felekezetek jó viszonyosságáról kifejtett álláspontját „A vallás tárgyában érkezett rezolúcióra.”

*„Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
Amely az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség más ezen kívül?
Amit ti úgy neveztek, porlatag,
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott”; –*

éles bírálat a beleszületéses nemesi előjogok ellen; lásd: „Politikai hitvallomás”-át.

A Kepler-színek fő jelentősége az, hogy közrefogják, mintegy szülik a forradalmi párizsi színt. S ez nem véletlen, s nem is csak szerkesztési mechanizmus. A dolgok logikájából következik, hogy az első prágai szín után felharsan a francia forradalom nagy intrádája: „Szabadság, testvériség, egyenlőség!”

A Keplereknek, éppen mert nem csak teoretikus kódex-molyok, hanem át tudnak lépni az avult, penész-ült fóliánsokon, s „poros szobafalak” közül ki mernek lépni az élet sűrűjébe, nagyon is közük van a forradalomhoz: új kezdetek gerjesztői ők.

Lenin szerint a forradalom akkor következik be, mikor a vezetőréteg már enervált a vezetésre, a tömeg pedig nem akar tovább úgy élni, mint eddig. Egy pillantás az első Kepler-szín léha, tekergő udvaroncaira és az alkímia-bogaras Rudolf császárra,

*„Hagyd a világot, jól van az, miként van,
Ne kívánd kontárul javítani,” – –
„Ki vágyna ilyen körben változásra?”*

s egy másik pillantás a népre, amely

„Csak hallgatag néz és morog magában” –

s azonnal érezzük, hogy Madách eszmei hitelességgel készítette elő a forradalmi párizsi színt.

A két Kepler-színt és a Danton-színt szorosabb egységben kell látnunk, mint ahogy általában szoktuk.

Ebben az összefüggésben külön figyelmet érdemel, hogy Kepler hány-szor emlegeti: „fagyos világ” van, „rideg közönyös a kor”, „törpe az idő”, „megvénült a kebel”. Mindezzel Madách keserű politikai türelmetlenségének a szócsöve.

Itt tűnik ki élesen némelyek tévedése, hogy Kepler, miként a bizánci színben Tankréd, hajlandó lett volna lealkudni azt a bizonyos „i”-t („Adjátok fel, barátim, azt az i-t” = homousion vagy homoiusion – egyre megy), hogy tehát Madách megalkudott, s drámai költeményével is a kiegyezéssel való megbékélést akarta sugalmazni.

Világos, hogy Madách a bizánci színben is az eretnekek pártján van, akik „egy i miatt is” elszántan mennek a halálba. S az első prágai színben is éppen a felülről érkező szirénahangok csábítását leplezi le:

*„Hagyd a világot, jól van az, miként van,
Ne kívánd kontárul javítani.
Nem halmozalak-é kegyekkel el?”*

Madách a szirénhangok közepette a Teleki-féle radikális határozati párt tagja volt, legjobb barátaival együtt új fegyveres felkelésben reménykedett, s

a lohadó lelkesedés, törpülő, közönyösödő korszak fojtogatásában, a Marseillause átszűrődő hangjainál meghallja „a jövő dalát”, s szellemi rokonával, Keplerrel, „ledült romoknak átkozott porán” meg is kiálttatja azt, remélve, hogy a meglelt talizmán „e vén földet ifjúvá teszi”, s látja is már

*„Az új világot, mely fejlődni fog,
Ha egy nagy ember eszméit megérti,
S szabad szót ad a rejlő gondolatnak.”*

S „akkor már a nép sem lesz kiskorú”.

Megértjük, hogy a *Tragédia* régebbi színpadi előadásai közt Prágában volt a mű legnagyobb sikere 1904-ben. Heteken keresztül, úgyszólván megszakítás nélkül adták, összesen harmincegyszer. Végül is az első prágai szín fináléjánál,

*„...oh, jő-e kor, mely...
új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak,
Bíróul lép fel, büntet és emel”, –*

olyan viharos tetszés, tüntetés tört ki a közönség soraiban, hogy Thun gróf, az akkori helytartó, levétette a *Tragédiát* a műsorról.

Kepler küzdelmes, hányatott élete igazi Ádám-sors. Szinte illusztrációja *Az ember tragédiájának*. Bizonyos, hogy Madách különartott kézikönyvtára természettudományos könyveiből még a *Tragédia* írása előtt tanulmányozta Kepler életét, munkásságát. Ránk maradt a következő feljegyzése: „A metafizika annak poézise, mit még nem tudunk. Tudomány csak akkor lesz, mikor természettudomány lesz minden, így a morál és pszichológia is...”

Kepler alakja tehát inspirálóan hatott valószínűleg az egész mű létrejöttéhez, egyes részeiben pedig bizonyosan.

Madách mindjárt a mű elején negyven sornyi valóságos csillaglistát vonultat fel. Ez biztosan Kepler-inspiráció. Ugyanez fedezhető fel Tankréd alakjában, aki a bizánci színben, Keplerhez hasonlóan kora szellemi elnyomása ellen lázadozik. Az űrjelenetben is fellelhető a kepleri átcsengés, hiszen, mint említettük, a tudós csillagász már az űrutazást is megálmodta.

Említésre méltó, hogy a Kepler-színek negatív is pozitív hatást tettek Veres Pálnéra. A vanyarci nagyasszonyt Madách akadémiai székfoglalójában vallott nőszemlélete mellett éppen a prágai színek szerinte túlzottan sötét nőszemlélete „ingerelte fel” nagyjelentőségű nőmozgalma megindítására. –

Kepler regensburgi síremlékén ez a latin distichon olvasható:

*Mensus eram coelos, nunc terrae metior umbras.
Mens coelestis erat, corporis umbra jacet.*

Fordításban:

*Élve eget mértem, most mérem a földi sötétet.
Szellemem égből eredt, föld fedt most tetemem.*

Az igazi és legmaradandóbb emléket Keplernek Madách Imre állította
Az ember tragédiájában.

[1971]

Kovács Anna

MADÁCH ÉS KÜLÖNC BARÁTAI

*„Itt volt Madách Imre
Meg evett hat tojást
Ivott rá lelkesen
De csak víz áldomást. –”*

A levelet, melyből a fenti négysorost idéztük, Madách Imre küldte Ludányból barátjának Szontagh Pálnak, 1843. október 31-én. Azt kell gondolnunk, hogy talán mégis tévedett a költő, amikor e tréfás versikét, akkor még mindössze húszévesen szelíd öniróniával, önmagáról lejegyezte. No, nem a tojások számában, hanem az eset jelentőségének megítélésében, „...mert azt, hogy egy éjt szalma fölött vityilóban tölték, s vacsorára tojást ettem, allig fogja az utókor illy formában örökíteni.”

Az élet azonban kikacagja a logikát – folytathatjuk Madách kedvenc fordulatával. Madách-tanulmányok egész sorában kutathatjuk, leltározhatjuk aprólékosan az életrajz ismert adatait, vagy ennek híján kitalált elemi, azt remélve, hogy közelebb visznek az életmű szelleméhez, Madách megértéséhez. De vajon van-e több értelme a Madách körüli kutatásoknak, mint amit ez a kis versike önmagában összegezni, kifejezni képes?

Talán egy haszna minden bizonnyal lehet, ha megismerjük azt a környezetet, amelyben vagy még inkább – ahogyan ezt Hubay Miklós egyik

előadásában is hangsúlyozta – ami ellenére megfogalmazódott a *Tragédia*. Ez lehet a talaj, ahonnan gondolkodásunk elrugaszkozhat a Madách-i életmű megismerése, a Madách-i alkotóműhely titkának megfejtése, meglesése felé.

A Madách-i műhely összetett fogalom. A szellemi alkotás mellett lehetséges egy köznapibb, konkrétabb, tárgyiasultabb szemléletű megközelítése is. Ebben a szűkebb értelmezésben jelenti Madách Imre életének tágabb és közelebbi helyszínét, mindennapi életmódját, családi, baráti társaságát, ismerősei körét. Végző soron azt a tárgyi világot, amelynek nyomait még ma is keresi a sztregovai és a csesztvei látogató; és azt a szellemi miliót, amelynek Madách is közvetlen alakító részese volt.

A Madách-i létezés két pólusa két nógrádi helyszín: Csesztve és Sztregova. Az alkotó férfikor két évtizedét töltötte itt, Csesztvén az 1844–53. és Sztregován az 1854–64 közötti éveket. A 19. században Csesztve és Sztregova a tipikus nógrádi aprófalvak közé tartoztak, lakosságuk éppencsak a félezer körül mozgott. Mindkét faluban ott magasodott a katolikus és az evangélikus templom épülete, szimbolizálva a vallási megosztottságon túl a lakosság nemzetiségi megoszlását is, azt hogy magyarok és szlovákok együtt éltek itt. A két falu földesurai között ott voltak a Madáchok, így mindkét helyen állt a családnak szép „anglus parkkal” körülvett lakása. A sztregovai új kastély és a csesztvei kúria a nógrádi nemesi építészet tipikus példái. Méreteikben eltérőek ugyan, de racionális beosztásuk, tiszta világos belső elrendezésük a mindennapok hasonló keretére, hasonló életstílusra utal.

Madách Imre mindennapjairól páratlan – teljességében eddig csak kéziratban ismert – forrás áll rendelkezésre. Készítőiről Balogh Károlyról (1848–1930) köztudott, hogy Madách Imre nővérének Máriának a fia, s az is, hogy szülei 1849-es tragikus halála után nagybátyja sztregovai otthonában nevelkedett. Kevésbé közismert további pályája. Jogi egyetemet végzett, s miután nőül vette Bérczy Margitot – s ezzel személyében összekapcsolódott a Madách és a Bérczy írói hagyatékok sorsa – Pécsre költözött. Ott írta meg *Gyermekkorom emlékei* címmel 1912-ben a sztregovai évek történetét. Ezt a kéziratot fia Balogh Károly irodalomtörténész csak részben használta fel Madách-tanulmányköteteiben. A kéziratból, ebből az aprólékos visszaemlékezésből számtalan érdekes művelődéstörténeti adalékot nyerhetünk a korabeli életmódról, s egyebek mellett pontosabb képet kapunk Madách Imre barátairól, ismerősiről is. Ebben a tekintetben a csesztvei és sztregovai időszak eltérő vonásokat mutat.

A csesztvei udvarházban nem volt hiány jó baráti társaságban, vidám kompániában, zajos vendégjárásban. Nemcsak a leghűségesebb barát Szontagh Pál látogatott ide rendszeresen, de megfordult itt a megyei köznemesség több vezető alakja is. Madách baráti társaságához tartozott az

ellenzéki tábor számos képviselője, maga is a liberális pártcsoporthoz aktív és hangadó tagja volt. Nem túlzás azt állítani, hogy e baráti társaság gondolkodásmódja fejeződik ki a *Nógrádi képcsarnok* című epigrammagyűjtemény csípős darabjaiban. A *Képcsarnok* 1847-ben fogalmazódott Csesztvén. A három szerző – Madách és Szontagh mellé Pulszky Ferenc csatlakozott – szándéka azt volt, hogy görbe tükörben mutassák meg a megye tisztikarát. Üres, köpönyegforgató, iszákos, erkölcstelen a hivatalnokok, politikusok zöme ebben a torzképcsarnokban. (Nem csoda, ha sokakra Mikszáth *Fény- és árnyképei* között is ráismerünk.) Jellemző erejűnek tartjuk, hogy Madách elvbarátait, csesztvei vendégeit egy 1852-es besúgói jelentésből ismerjük név szerint, és az ebben szereplő 17 személy közül 13 esetében jelezték, hogy forradalmi gondolkodású.

Sztregován különleges figurák, különc alakok tűnnek fel Madách környezetében. Ezeket az embereket egy társadalmilag hasznos cselekvési lehetőség hiánya szorította egy szűkös, különc kedvteléssel kitöltött életformába. (Ne feledjük, a passzív ellenállás évtizedében vagyunk.)

Megtaláljuk őket már a család alkalmazottai között is. Ott volt Mihály, a konyha mestere, herkulesi erejű ám galambszívű szakács; a losonci táncmester Szőlősy, azelőtt Weinberger, a körmagyar nagymestere, aki a „bokázást” csak „bakázásnak” tudta ejteni; Jean, a francia nyelvmester, valójában Janó, a Túrócból származó kiszolgált katona; és Péczely Ignác, a csoda-doktor, akinek tudományát Madách is kipróbálta; és végül a legismertebb személy Pass András a költő hűséges inasa, ám útlevele szerint „absolutus philosophus, candidatus poeta”. A Madách-rokonságban, a tágas atyafiságban is számtalan példája említhető azoknak, akik különc életformájukkal, szokatlan magatartásukkal, eredetiségükkel tűntek ki.

Ezen belül két típus biztosan elkülöníthető.

Egyrészt voltak azok, akik egyre nehezedő gazdasági körülményeiken még nem tudtak úrrá lenni, s romló helyzetüket próbálták palástolni. Így a Károlyi család azon tagja, a későbbi alkancellár László is, akit előkelő világfiként emlegettek. Bécsben kezdte hivatali pályáját, s hogy szerepének megfelelően vacsorára legtöbbször beérte egy, az elegáns frakk zsebébe csúsztatott fekete retekkel.

Másrészt voltak, akik már kevésnek érezték a nemesi udvarházi életforma nyújtotta lehetőségeket, és egy más világba vágytak. Ilyen különös egyéniség volt Mocsáry Béláné Fáy Mária nagy utazó is, aki nem tudott megbékélni lehetőségeivel. Férje halála után megvált nógrádi birtokától, földadta otthonát, és beköltözött a budapesti Pannónia egy szobájába – amolyan Krúdy-féle szállodalakó lett –, ahonnan a világ felfedezésére indult el. Madách különc barátai között voltak azok, akiknek az életében a könyvnek, az irodalomnak jutott

különleges, különc szerep. (Ne feledjük azt sem, hogy ebben az időben a *Tragédia* fogalmazódik a sztregovai „oroszlánbarlang”-ban.)

Lutter János (Kelecsény) – józangondolkodású kasznár, értékes folyóirat gyűjteményét Madách is sokszor lapozgatta. Megrögzött újságotolvasó volt, az újsághirdetések és reklámok megszállottja lett, s az orvostudomány minden „csalhatatlan” vívmányát megrendelte, amit az újságokban hirdelve látott.

Szentiványi Bogomér (Szakal) – rideg és különc agglegény. Szenvedélyes, elvakult könyvgyűjtő, s vásárlásait még a gazdaság rovására is folytatta. Polc, polc felett roskadozott a könyvek súlya alatt az elhanyagolt nemesi kúria dohos levegőjű szobájában. Madách Imre kellemes órákat töltött művelt társaságában. Szellemes és megszállott társalgó volt, aki miközben megosztotta macskáival reggelijét, komoly beszélgetéseket folytatott le velük.

Sréter Miklós (Szada) – amolyan falusi fűzfapoéta eredeti típusa, aki minden tárgyat megverselt, ami az útjába akadt. Múzsája feledtetett vele minden nélkülözést. Imre barátjáért valósággal rajongott, ki is fejezte ezt egyik „mélyértelmű” versében: „Veres tornyu kastély itt ha látlak / A világot felejttem és bajomat / Fellelem barátomat.” Sréter Miklós az elszegényedett nemesi réteghez tartozott, hivatalt nem vállalt, nem kapott. Amikor birtokától meg kellett válnia, Madách Imre bocsátott rendelkezésére kis lakást a régi kastélyban, majd Felső-Sztregován egy parasztházban húzódott meg, s a francia grammatika tanulmányozásának s a költészkedésnek szentelte egész életét.

Sztregován Madách Imre mindennapjai is a vidéki nemesség tipikus életformájában teltek, életmódja – a gazdaság általánosan rossz állapotából következően – a kortársakéhoz hasonlóan kisszerű provinciális gondokkal terhes volt.

Ennek a letűnőben lévő világnak, a feudális javadalmon alapuló udvarházi életmódnak a jelképeként álljon itt Madách Imre életének egy aprócska mozzanata. 1860-at írunk, Madách Imre unokahúgát kíséri első báljára, Losoncra. Az eseményt a szemtanú Balogh Károly így örökítette meg. „Az utazás a nagy családi bárkában történt, amely ósdi, nagyszerű kocsin ugyancsak volt a sáros, kegyetlen úton a négy lónak mit húznia. Ódonszerű, üveges, zárt batár volt ez, mely méreteivel kis háznak is beillett. Erős, csontos, négy pej volt elébe fogva. Pass András a filozófus lebocsájtja az oldalhágcsókat, besegíti a nagymamát, beszáll Imre bátyám és Anna is. Most elindul és jobbra-balra billen a bárka, csörömpölnek az ablakok és Pass Andrásnak ezután Ráróság, hol a kocsi eléri a losonczy országutat, ugyancsak van dolga, hogy a nagy batár oldalain, hol jobbról, hol balról kapaszkodva az e célra alkalmazott bőrhurokba, egyensúlyban tartsa a bárkát.”

Mikszáth Kálmán legkorábbi írásaiban, a Balassagyarmaton 1869–73 között keletkezett elbeszélésekben is ott közlekednek a vármegyei utak ragadós

nyúlós sarában az ilyen „ominózus zöld bárkák”. Ezek a rongyos járgányok őriznek még valamit a régi szép napok emlékéből, dicsőségéből, de patinájuk rég megkopott, szerkezetük megrozszant, biztonságuk megingott – s csak nehezen tudtak már az úton maradni, haladni.

Az 1850-es, 60-as évek Nógrád vármegyéje a különc magatartás táptalaja.

Nem véletlenül velük népesíti be Mikszáth is első elbeszélését. A gondolatsort folytatva szinte kényszerítő erővel kell feltenni a kérdést: Vajon nem azok a különös figurák, akiket Madách még kortársként ismert, vagy barátként szeretett, s Mikszáth műveiben társadalmi típussá, a különccé emelődtek lényegülnek át Krúdy költészetében képzelt múltban élő kalandorokká, a tegnapok ködlovagjaivá?

És vajon nem közös úton halad-e Madách döcögős családi bárkája, Mikszáth vármegyei csézája, s Krúdy ködbevezető postakocsija?

Elhangzott 1992. október 11-én Pécsen a Madách konferencián.

[1992]

Cesztve, Madách-kúria

Jókai Anna

A MEGVALÓSULÁS ROKONSÁGAI

(Balassi Bálint - Ady Endre)

Mintha ugyanaz a szellemi egzisztencia öltött volna testet Balassi Bálintban és háromszázhuszonhárom évvel később Ady Endrében. Más korban, más körülmények között – de ugyanabban a nemzetben. A személyiség sorsfeladata is döbbenetesen hasonló maradt: részben birkózás az ellentmondásos Én-nel, részben a magyar közösségi lét szolgálata. Beszédeselek az egybeesések: Balassi negyven évet élt, Ady negyvenegyet. Az újabban restaurált Balassi portré korántsem hetyke, inkább szenvedő arcot mutat. És a szemek! A nagy, sötét, uralkodó, egy kissé kidülledő szemek; az Ady-fotográfiákról ismerősek. *Minthacsak* visszatért volna valaki, hogy az egykor még tökéletlenül sikerült, de nagyszabású vállalatot tökéletesítse az időben. A korai halálok *minősége* is kísértetiesen egyezik: a szervezet elmergőzése, így vagy úgy. És a végeredmény: a tündökletes mű felépítése – miközben az alkotó maga szörnyűséges gyorsasággal leépül.

Mindketten zaklatott magánszférát teremtettek – szinte vonzották a különöset, a rendkívülit, a veszélyt; az éjszakai tivornyák után a hajnali keserű csömört. Az életrajzok ismeretében tudjuk, a polgári tisztesség normáit nem egyszer megszegték; sem Balassi sem Ady nem volt a lányos apák álma, a törvény szófogadó kedvence. A vívódás, a diszharmónia náluk *feltétele* a szárnyaló poézisnek. Kalandjaik, mindennapi perpatvaraik megítélhetők, de a *haza iránti felelősségben* nincs alku, nincs közöny, vagy gyáva cserbenhagyás. Ami Balassinak a kardforgatás, a gyakorlati hazavédelem – az Adynál a politikai hadakozás egy megtisztított, kritikus magyarság-fogalomért. Ki-ki teszi a dolgát a saját létidejének megfelelő formák szerint.

Balassi mintsem törődik a szerelmi konvenciókkal: az ő szerelme tépett, olykor démoni – az „egy asszony” ideálja, az „érett asszony” minden hűtlenkedése közepette is végig kíséri. Nem bűn számára a szerelem, de nem is lovas-angyali eszményítés, hanem gyötrelmes, fájdalmas gyönyörűség: ez Losonczy Anna – Adynál pedig Léda. S persze közben a „kis női csukák”: az élménnyé földúsított, valójában azonban alacsony alkalmi mámorok költészete.

Istenhez is ugyanúgy szólnak: mielőtt megadják magukat az alázatnak, hosszan perlekednek. A hit nem *kívülről* esik rájuk, mint a mások által már viselt ruha, *saját maguk* kínlódják ki a bizonyosságot. *Mintha* valami eleve

elátkozottságot kéne ledolgozniuk, mintha száműzetésből vágyódnának vissza az égi harmóniába. Balassi is, Ady is vitapartnerként faggatja, nem pedig engedelmes szolgaként követi a Világ Urát; bűnbánatuk végül őszinte katarzist szült; így lesz nyugtalan keresésük *rátalálás*. Mintegy sugallják: már semmit sem kapunk készen, mindenért személyes Énünknek kell megküzdenie.

Mintha *kétszer ugyanazt* kívánnák a szellemi erők az ember, a nemzet tudatába belevésni:

a feljebb-lépésnek mindig *ára* van –
a *következmény* semmiben sem úszható meg –
a poézisben igenis *híradás* rejtőzik –
a működés sohasem lehet független a *haza és a kor*
aktuális helyzetétől –
s hogy amibe a *fizikum* belebukik, lehet, hogy az
a *lélek győzelme* éppen.

...Hol vannak most?

S van-e életük; *benniünk is?*

[1994]

Kovács Sándor Iván

„SZÉP SZÓNAK SZÁRNYÁT NEM SZEGIK”

(Felföldi íróportrék – Rimay János)

A középnemesi származású, evangélikus Rimay János (1570 körül–1631) a nógrádi Alsósztrégova szülötte, mint majd Madách; anyja is Madách-lány, a költő Madách Gáspár pedig unokaöccse. Apja Balassi apját szolgálta, ő maga a költőt, de Balassi Bálintnak sokkal inkább barátja, általa kijelölt utóda volt. Tervezett Balassi-kiadásának előszavában olvassuk: „része vagyok ez énekeknek én is, hogy tíz-tizenkétesztendő korombeli ítélettel is munkálkodott ezeknek némelikebe, én igazgatásomnak bocsátotta meg efféle ép írásait is öröme”. Amihez hozzátehetjük a Balassi-kódex névtelen másolójának ítéletét: „Balassi Bálint így szólott felőle életiben: ha úgy mégy elő dolgodban, azmint elkezdte, gyakorolván azt, nemhogy el nem érkeznél vüle, de meg is fogsz haladni. Sőt halála óráján is őtet vallotta Balassi helyében lenni, kérvén arra, hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg.

Kit véghez is vitt Rimay János.” A Rimay-életrajzból nemcsak a sokoldalú tehetségéhez méltó feladatok véghezvivője, hanem a nélkülözhetetlen familiáris és bizalmas titkár, a politikus és diplomata is ránk tekint: Ecsedi Báthory országbíró és Thurzó nádor, Bocskay és Bethlen egyaránt igénybe vették szolgálatait, s jó kapcsolatokat tartott katolikus kortársaival is. Irodalmi környezetébe a Lipsius-hívő „Pallas magyar ivadéka” tartoznak: Forgách Mihály, Melith István, Révay Péter, Forgách Péter. Lipsius újsztoicizmusának követését a mesterhez írt levele, manierizmusa példatárát a Prágai András Guevara-fordításáról nyilatkozó, I. Rákóczi Györgynek címzett irodalmi levél, Balassi-megítélését epicédiuma, előszava és elógiuma manifesztálják.

A századfordulón végbement világkép-váltás Balassi és Rimay egymásra következésében tanulságosan szemlélhető. A Balassit jellemző reneszánsz harmóniát, világosságot, zártságot, a kompozíció tér- és időbeli egységét, az egymás mellé rendelést Rimay verseiben a szétbomló, fellazult szerkezet, a barokkos alárendelés, a manierista modorosságok sokfélesége váltja fel.

A reneszánsz áhítata és életöröme a Rimay-költészetben megrettenő életérzés: bomlásjelek, diszkrépanciák mutatkoznak. Balassi flóráját és faunáját Rimay kuriózus, meghökkentő színterekkel és bestiáriummal helyettesíti. Ott: jó hamar lovak, csattogó fülemüle, sátorozó páva; itt: hálóját szövő pók, kullancs, rühes juh, büdös őszi bakkecske, majomember, vízi hüvelvény. Balassi versbeli tájai éles, tiszta kontúrokkal tündökölnek: „Fénlik sok kövektől, mint a verőfénytől *erős vér tiszta jégen*, / Lebegnek szemei, mint a menny csillagi télben éjjel szép égen” – olvassuk Júlia szépségéről. „Egy ígén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón, / Aki ebben kétes, nyomozzon *ballhát hón*” – talál furcsa hasonlatot Rimay éppen mesterére. „Erős vér tiszta jégen” – „Bolha a havon”: íme a reneszánsz és a késő- reneszánsz manierizmus különbözőségének szemléletes példái.

Rimay *Egy katonaéneke* is Balassi pünkösdhimnuszát imitálja, s még reneszánsz kompozíciós elveket követ. Hangvétele azonban csendes, meditatív, elégikus. Rimay tartózkodással hangszereli a Balassi széles indulatait, azonosulásait kiváltó vitézi tematikát. Balassi természetszerű csataképei helyett Rimaynál a különleges, a furcsa iránti érzékenység jeleivel találkozunk: a *vér szaga*, a *kinyitott seb* hosszan szemlélt látványa köti le. A hasonlóképpen komponált *Kiben kesereg a magyar nemzet romlásán, fogyásán...* a feltűnő, különös rímekkel újszerű: posztó–osztó–fosztó–felakasztó; nép–szép–kép–ép (a *kép* itt 'dárda' jelentésű). A nép–kép rímek végig is futnak a magyar költészet sorsunkat panaszoló századain a *Rákóczi-nótától* a *Himnusz*on át Illyés Gyuláig éppen a rím élteti, tartósítja, teszi egymáshoz kapcsolódóvá a magyar nép „querelá”-it.

Balsors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt,
Mebűnhödte már e nép
A múltat s jövőndőt!

A reneszánsz kompozíció felbomlását szemléltesse az *Ez világ mint egy kert...* Ez is vitézi, még inkább életfilozófiát megfogalmazó vers. Az intonáció: a kert, Lipsius *De constantiá*jának követett toposza a jelenre utal; a vitézség mint versközepi emlékkép a múltra; a peroráció megint a jelenre. A meghatározó gondolati-szerkezeti elem a múltbeli emlékképeket maga alá rendelő jelen; az építőelemek nem egyenrangúak, nem egymás mellé rendeltek, és nincs térbeli és időbeli egység sem, mint Balassinak betétmintaként követett *Vitézek, mi lehet...* kezdetű katonaénekében:

*Ez világ, mint egy kert;
Kit köeső elvert,
Napról napra veszten vész,
Vagy mint senyvedt zszindel,
Kit ó házról széllyél
Té-tova hány nagy szélvész,
Ő mint romlandó ház,
Elveszendő szállás,
Jóktúl üresült rekesz. [...]*

*Mint habzó tengerben,
Mi is ez életben
Evezőnket forgassuk,
Kínnal mi lelkiünket,
Sok gonddal fejünket
Igen ne nyomorgassuk,
Isten sok jókot ád,
Csak szelinknek zúgtát
Csendes szívvvel hallgassuk.*

A mester halálára írt *Balassi-epicédium* (megjelent: 1596) nagyszabású gyászvers-füzére már teljében mutatja Rimay manierizmusát: az enigmatikus hajlandóságot, a rímkultuszt, a meghökkentő végletek kedvelését. A meglágyult szív *hajtogatható*, mint a kamokának a selyme; a sok bűt, kárt szenvedett szív könnyes étke *saván* élt; az elmének is *sava* az ösztönző ereje; a többértelmű, azonos rímszavak káprázatosak: „Imhol jó nagy *sebbel* (= 'sebesség-gel, sebbel-lobbal'), / Lődd halálos *sebbel*”; „De én hívem volt és zászlóm alatt *élt*, / Szablyája szélének én köszörültem *élt*”; lásd még: „is int – Bálint”; „Raphaél – aki él” stb. A 787 sor terjedelmű, epikus méretű, változatos formájú „monumentális költeményciklus” (Eckhardt Sándor) és az eléje szánt latin Balassi-apológia a sztoikus morál lelki egyensúlyt tartó, állhatatos, töredelmes Balassiját rajzolja meg, a gátlástalan, reneszánsz nagyúr vétke csak a harag és a paráznság.

A *Balassi-előszó* „a magyar reneszánszban kifejlődött irodalmi, nyelvi öntudat legfejlettebb, legérettebb fázisát szemlélteti” (Pirnát Antal). Rimay istenes, „elveyült” (szerelmi és vitézi) és Júliáról szerzett énekek csoportjait veszi fel, s

Balassi szerelmi költészetéről – Dantét, Petrarcat, Boccacciót tanúztatva a szerelmi argumentum jogosultsága mellett – úgy vélekedik: éppúgy alkalmas a bölcsesség tolmácsolására, mint a költészet bármely válfaja. A Balassi-költészet Rimay szerint a magyar nyelv dicsősége: „szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességével elvegyített, teljes magyarságú megért cseresznye” nyelvünk korábbi fekete savanyúkökény-állapotához képest.

Rimay egy elógiumot is írt Balassiról az epicédium megjelenése után; ez a *Bálint, nevezetben ki voltál Balassa, vagy Bálint, nemzetedben ki voltál Balássa...* kezdetű „dicséret” vagy „bizonságtétel” – ahogy Szenczi Molnár az elógiumot szótárában definiálta. A *Balássa* az újabb meggondolások szerint – mint Szabó T. Attila szótárában is áll – „balás: Ballas-rubin” lehet, ’ékkő’, ’rubinkő’ értelemben. Forgách Mihály 1594 tavaszán láthatta is Esztergomban ragyogni ezt a „Balassa-Ballas-rubinkövet”. Forgách nemrég eszményképét, Lipsiust ruházta fel ezzel az epithetonnal: „ékkő, amely a batavusok földjét díszíti”. És Rimay is a Lipsiusnak írt Forgách-levélből veheti át, hogy németalföldi mesterük „villogó fénylésével tündöklő drágakövecske”. Forgách és Rimay drágakövei tehát: Justus Lipsius és Balassi Bálint. Rimay elógiuma rendkívül népszerű volt: a XVII. század eleje óta, több mint ötvenszer megjelent az epicédiummal együtt, az új. *Istenes énekek* más szerzők műveit is közreadó különféle kiadásainak révén.

Babits Vörösmarty epigrammáiról mondja, hogy „nyugodt művészettel drágaköbe metszett kis kép van előttünk. A szarkofág domborműve helyett gyűrűbe való kámea”. Ez a tömörség Babitsot „a parnasszista szonettírók modorára” emlékezteti. Folytatva a párhuzamot: Rimay epicédiuma a szobrászatilag gazdagon megmunkált *szarkofág* részletezésével mondja el a Balassi-fivérek tetteit s halálát; az elógium: gyűrűbe foglalható drágakő, *kámea*, és csak Balassi költészetét tündökölteti. A görög-római elógium a dicsérő vers egyik ősműfaja. Eredetileg sírfelirat volt. Ilyen epitáfium-epigrammák azok a Zrínyi-versek is, amelyeket a *Szigeti veszedelem* költője eposza hőseiről írt. S ahogyan hőskölteménye sziklatömbjéről Zrínyi lepattintotta a sírfeliratok kis kőlapjait, akképpen állítható párhuzamba Rimay eposzi méretezésű Balassi-epicédiuma és Balassi-elógiuma is, címe szerint az *Ad Valentinum Balassam Ioannes Romainus* (Balassa Bálinthoz Rimay János):

*Bálint, nemzetedben ki voltál Balássa,
Munkádot kiadom, hogy minden szem lássa;
De élit elmédnek, nem vélem, kaphassa,
Kinek Apollónál nem volt tanulása.*

*Vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion,
Arany írásodban nincsen penészes ón;
Egy igén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón,
Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón!*

*Terhelje elméjét vak balgatagsága,
Kinek munkáidhoz nincsen kívánsága,
De szeret és óhajt azok társasága,
Elmédnek, kik értik, hogy nagy gazdagsága.*

*Én pedig írásid nyomát kinyomozom,
Ne bánd, új életre hogy nevedet hozom,
Emlékezeted mindenütt hordozom,
S így híred-nevedet, mint lehet, toldozom.*

*Nyugodjál, s koporsód légyen dicsőséges,
Állapatunk most itt nem gyönyörűséges,
Kit te ékesgettél, Eger is törökes,
Kévénom, hogy légyen lelked üdvösséges.*

*Hibbe városának, hol nyugszol, állása,
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havasa,
Vendégfogadóját minden úgy szállhassa,
Szeredet tekintvén, hogy meg is állhassa,*

*Mondván: „Itt fekszik az a Balassa Bálint,
Ki kevés öröm közt nyelt sok keserves kint,
Kinek írásiban aki jól is tekint,
Elméje bársonyán szemlélhet skárlát színt.”*

Elragadó Balassi-portré, és a Balassi „elméjének nagy gazdagságát értő”, a Balassi-szövegeket gondozó Rimay önportréja is („Munkádot kiadom”, írásaid „nyomát kinyomozom”). Az elógium korai érdekes adalék az írókultusz hazai születéséhez: a szülőhely topográfiailag pontosan tájolva, a látogatók elszállásolási lehetősége megnevezve. A Balassi-fivérek hibbei szarkofágjára az epicédium is utal. Itt a „tudományoknak kilenc istenasszonyi”, a múzsák őrzik „a Balassiak koporsóját”. Kolléganői nevében Clio, a történetírás múzsája mint valami idegenvezető-custos tájékoztatja „az koporsó-látogató emberek”-et. „Clio felel pedig mindeneknek, azki oda megyen, az többi képében, s így szól:

*Kérdhedd ez koporsót, mért ilyen szoros bolt?
S ez két benne fekvő sebes test hogy ki volt?”*

Rimaynak mestere körüli poétikai szolgálataira fordítva még a szót, megjegyzendő, hogy a manierista színezetű prózastílus moccanását már Balassinál tapasztalhatta. Amikor arról szól tervezett kiadása előszavában, hogy Balassi neheztelve panaszkodott azokra, akik a maguk másolataiban elrontották, össze-vissza „ízetlenítették” kézirateit, idézi egy hozzá írt levelét: „Küldtem Kegyelmednek magam elméje faradékiából vágatott rövid három énekecskémet is, de magának Kegyelmednek tudván, hogy természetekben való neveléssel ékesgettesék, s tudja őket magánál tartani s igazgatni is kegyelmed. S nevetem azokat, s búsulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármi írásimot is elméjének csomós pórázára kötvén, sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, ízetlenítik, és azmellett engem való rágalmazásokkal nyelveknek hegyeit is fenik.” Mester és tanítvány stílje itt nem sokban különbözik egymástól, jóllehet Rimay modorosabb, de azért az elmefaradék, vagy az elme csomós pórázára kötött írás fesletése nem akármilyen *conchetto*.

Ezt az akkor korszerű európai stílusdivatot, a metaforázó, szellemesen *conchettozó* prózastílust Rimay később definiálta, ünnepelte és ajánlotta is, mégpedig I. Rákóczi Györgyhez írt levelében (1629). A Prágai-féle Guevarafordításról tett tanulmány méretű, totális manierista nyilatkozatot Bán Imre elemezte ragyogóan, a legjellemzőbb részeket kommentálva, hogy csak egyetlen *mérsékelt* példát hozunk fel: „az ékesírásnak főmestere”, Cicero tizenhárom szavas mondatát Rimay így adja vissza háromszoros dúsítással: „Az a javallandó és magasztalandó, ép és egészséges írásfolyás, akiben semmi kiálló, hézagos üresség, semmi ízetlen dísztelenség, semmi farkavágott kurtaság, semmi zsugorodott lábú sántaság, semmi szükségtelen partjai kívől folyamodott csacsogó csalcsapság sincsen, úgymond.”

A Balassitól már elszakadt, önállósult Rimay-poétika Balassiétól eltérő költői nyelvet használ. Weöres Sándor szerint Rimay „nyelvi hajlékonyságban felülmúlta mesterét”, Balassit, „viszont szuggesztivitásban messze mögötte marad. Rimay lírája nem mutatós, pedig képei változatosak, fantáziája mozgékony; s a szavaknak a mondaton belüli pozicionális szerepét, éles vagy tompa elhelyezését, továbbá a nyugodt és nyugtalan szórendet úgy ismeri, mint később Arany János. Rímei élesek és kemények, gondosak, gyakran bökösen furcsák, pl. »Amphion, ón, szón, hón«. Csak mesterének eleven tüze hiányzik belőle, s ezt tán maga is érezte. Tudatos, műves poéta; de mégsem annyira, hogy szakított volna a korában általános hosszadalmassággal, terjengősséggel, a moralizáló és történelmi témák agyonbeszélésével. Kivéve, mikor a mesterre emlékezés vagy a bűnbánat bensőségessé teszi: ilyenkor a sok beszéd meggyorsul és szárnyra lendül.” Hasonló megállapításra jutott az irodalomtörténet-írás: „szintaxisát a rímek

vezetik [...], doctus »mű« költészettel állunk szemben, amelyben az irodalmi gyönyörködtetés célját a hasznosság elve némiképp (ismét) háttérbe szorítja. Ez magyarázhatja azt a körülményt, hogy Rimay egy olyan aktuálisnak vélt költészetben törekszik vezérszerepet játszani, amely – jó szándékú kezdeményként, a tanító-nevelő cél kedvéért – egy hangsúlyozottan nem beszélt, tehát »szép«, keresett, maníros nyelven szólal meg” (Ács Pál).

A „nem mutatós”, a „nyugodt szórendű” Rimay-vers nem mindig hosszadalmas, terjengős, túlmoralizált, agyonbeszélős. Én ezek közül a csendes lámpalángon égő, meghitt, „örömmondó” *Lelki vigasztalást* szeretem. „Légyen jó idő csak, fecske száll házamra” – „Küldd el is fecskédet, hadd lássak jó időt!” – kezdi-végzi, keretezi Rimay a béketűrő vallomást ugyanazzal a gyöngéd lírai intonálással. A népdal és majd a XIX. századi költő kezd így verset. Olyan ez a csak hat szakasznyi *Lelki vigasztalás*, mint ha Tompa egy fakóbb szövegét Arany stilizálta volna:

*Legyen jó idő csak, fecske száll házamra,
Nincs oldhatatlan nyűg vetvén nyavalyámra,
Ha gondja Istennek csak egy szál hajamra,
Inkább gondot visel lelkemre s magamra.*

*Hát miért ostoroz, s próbákkal mit sebhít?
Mert senkit magához kereszt nélkül nem hítt,
Fia is ez földön sok kísértettel vítt.
Úgy szerzett lelkiünknek jó örömmondó hírt.*

*Eső száraz földnek mit árt, ha meghinti?
Sovánságát hó is mert csak kövéríti,
Úgy Isten vesszeje lelkiünket enyhíti,
Mint aranyát az tűz lángával szépíti.*

*Mint setét mutatja tűznek szép világát,
Tereh alatt viszi pálmafa fel ágát,
Így lelkiünk sújtással toldja okosságát,
Kereszt is vezérli lelkiünk boldogságát.*

*No hát, én lelkem, tűrj s tanulj reménleni,
Hogy tudhass uradtúl sok jót érdemleni,
Köd után mert mint szebb szokott a Nap lenni,
Rajtad is búd után jód úgy fog félneni.*

*Kegyves Isten, kinek nagy hatalma felnőtt,
S irgalma oszlopa többől meg ki nem dőlt,
Vigasztald fejemet, ki búban forrott s főtt,
Küldd el is fecskédet, hadd lássak jó időt.*

Rimaytól mindenki tanult: a súlyosabb szavú Zrínyitől kezdve a technét rutinná fejlesztő XVIII–XIX. századi mesterkedőig, és a *Nyugat* nemzedékeit sem hagyta érintetlenül.

A *Szigeti veszedelem* hősének apoteózisa az epicédiumbeli Balassiéval rokon, a II. ének végén elmondott bűnbánati fohász a gyászversbe illesztett L. zsoldár fordulatait visszhangozza. A lírikus Zrínyi is a Rimay Jancsika halálát gyászoló költőapa fájdalmanak sztoikus nyugalmával erősíti magát, amikor Izsák fiát kell elsiratnia. És támasztéknak tekinti Rimayt a prózaíró Zrínyi Miklós. Legszebb irodalmi levelét, az *Áfium* nemzeti önbírálatával rokon, keserű, fátumos önvallomását rekeszti be 1663-ban ezzel a Balassi-epicédiumból vett idézettel: „Ó, vezértől fosztott, / Rossz tanácsra osztott, / Árva, puszta hajlékom; / Reménségével tilt, [= 'tölt'] falt, / Test nyugotó árnyékom, / Ha tér meg nyavalyád, / Hol gondodhoz az lát, / Ki nőtt fel csak játékon.” Csokonai és a mesterkedők Rimay-rímeiket fedeznek fel újra, vagy vesznek át: „Légy bár olyan jámbor, mint Curius s Cátó, / Tudományban oly nagy, mint Homerus s Plátó, / Ki volt mindenlátó, / Ha pénzéd nincs, lehetsz ehhez csak bőrgyártó” (*Kerekdéd ez világ...*); „Megtekinti, megvizsgálja, s ítéli *messzelátó* / Elméje, mit tartott erről Leibniz, mit tartott *Plátó*” (Csokonai: *Horváth Ádámhoz*).

Rimay ma is eleven hatású költő. Gyászversének egy szakaszára Keresztury Dezső irányította rá a figyelmet (*Mikor Esztergom alatt halálát várta, Új Írás, 1978*):

*Mit mondhatok? Éltem,
Hol bátran, hol féltem,
Kedvvel, búval, panasszal;
Hol méltó vádlásban,
Több rágalmazásban,
Mert egész föld foly azzal;
Vétkemben rettegettem,
Jómban örvendettem,
S vígadtam az igazzal.*

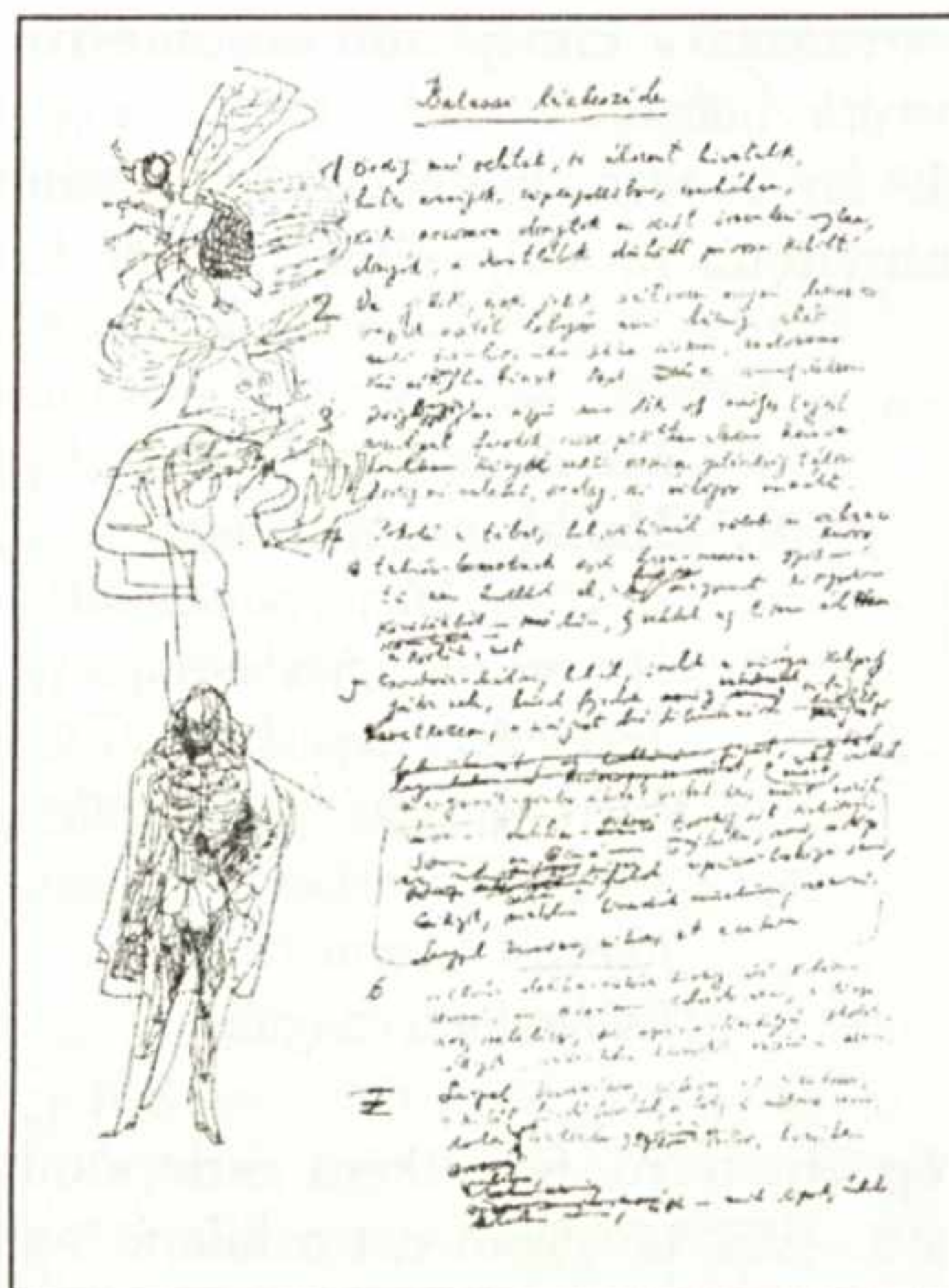
Én akkor ezt képzeltem rá feliratként sírlapomra. Valaki azonban mindönket megelőzött. 1992 tavaszán ezt a kilenc sort olvashattuk megrendüléssel Klaniczay Tibor gyászjelentésén.

Zrínyi tragikomikus vadkanbalesete nem lehetett kultuszképző; annál inkább az lett Balassi hősi halála a szenvedés, a bűnbánat és a megdicsőülés dimenzióival. A Rimay-epicédium szinte a halál pillanatában, a leghitelesebb tanúként hagyta ránk a történetek költői apoteózisát, s ennek éltető kútjára járnak rá négy évszázad magyar költői. A Balassi-fivérek gyászvers-füzérének legszebb és legkülönösebb átélő továbbírása a lábán sebes Nagy László és öccse, Ágh István kísérlete: a *Balassi*, illetve a *Balassi lázbeszéde*. Nagy László néhány hónappal halála előtt a maga „lázbeszédét” publikálta 1977 őszén, címezve akkori „álszent hivataloknak”, „az arany Kamillának”:

*Szent vagyok, költő-vitéz, akit sebein át
gyalázott, piszkolt, gyilkolt az arany Kamarilla
kátránnyá rontva a vért, de a vers Pelikán,
valakihez pirosa áttör időn s ködön.*

*Ördög már veletek, oltottmész-ruhám dörög,
zsinórzata villám, nem esem hanyatt, se orrlag,
angyalaim karolnak égbe, s majd krónika csácsog:
címere hárfa – hungarus volt, istentelen.*

[2001]

A (TÚL)ÉRZÉKENY POSZTMODERN

Fanni – mai hagyományai

„De mit hagyott nekiünk ez a kicsi lány?”
(Odorics Ferenc)

Szentsimentalizmus, érzékenység, *Az új Héloise*, *Az ifjú Werther szenvedései*, *Szigvárt klastromi története*, *Fanni hagyományai*: XVIII. század, amely gondolkodott, s gondolkodása közben könnyeket ontott, szépségesen érzelmes történeteket beszélt el naplóban, levelezésben, átesztétizált halálképzetek mellett lázadó öngyilkosság, „forró hideg” meg *sweet melancholy*. S mégis, miért hogy a XX. század nem szűnő érdeklődéssel fordul az érzékeny rajongók felé; miért, hogy legújabb irodalmainkban fel-feltünedeznek rég-volt-bús szerelmi históriák alakmásai; ha triviális történetté egyszerűsítve, ha a retorikus szóáradatot szlenggé-argóvá deszakralizálva is, újra meg újra felbukkannak a rendi társadalmi konvencióiba beilleszkedni képtelen, és még megértő társaikkal is mindenekelőtt írásban érintkezni tudó, az önmagukhoz vezető utat pedig szorgosan jegyzett napló révén föllelő ifjak? A nemzedéki életérzés és világfelfogás reprezentánsaként (el)ismert *Holden Caulfield* éppen úgy az érzékenység korának rajongó, magános, elhagyatott, tenni vágyó, helyét nem találó ifjának leszármazottja. *Jerome David Sallinger The Cather in th Rye* (1951. *Zabhegyező*) című regényében, mint a 17 esztendő W. *Ulrich Plenzdorf Die neun Leiden des Jungen W.* (1973. *Az ifjú W. szenvedései*) című művében. Megismétlik a XVIII. század tévelygő fiataljainak sorsát, újra példázzák vágy és lehetőség, gondolat és megvalósulás kibékíthetlenségét, s mindenekelőtt az önismeret és a megértés lehetlenségét a nyelvi klisék szabályozta társadalomban, amellyel szemben csupán a nemzedéki nyelv, a nemzedéki tudat, a nyelvi engedetlenség fordítható.

*Kármán József*nek sokáig folyóirat-sírba temetett kisregénye hasonló sorsot élt-ért meg. Előbb lett belőle könyvalakban szerb regény, mint magyar olvasók által forgatott magyar kötet, *Kölcsey* bizonyíthatólag forgatta az *Urániát* anélkül, hogy tudta volna, ki(k)-nek írásait lapozgatja; majd *Toldy Ferenc* megalkotta, *Kármán* ürügyén, a magyar érzékenység egy pittoreszk fejezetét. hogy a *Toldyt* követő irodalomtörténet filológiájának látványos

csődjét demonstrálja a Kármán-kutatás, amely az utóbbi években ívelt csak föl igazán. Annyi bizonyos, hogy egy korszak elégedetlen ifjúságának manifesztumát nem Kármán életművéből olvasták ki a kortársak meg a XIX. század első fele, hanem sokkal inkább *Kazinczy Ferenc Bácsmegyeynek összeveszedett levelei* című művéből, amely egy silány német eredetűnek magyar viszonyokra alkalmazása. Sikerét nem a történet fordulatosságának, hanem elsősorban annak a frazeológiának köszönhető, amelyet a társasági nyelv utánozni tudott. Egyáltalában: a beszűkült viszonyok közepette önmagához, igazi énjéhez eljutni kívánó magyar ifjúság Kazinczy fordításaiban találta meg érzelmeinek közléséhez szükséges nyelvét; s bizonyára ez az oka annak, hogy (miként Werther és Lotte Klopstockban) T-ai és Fanni Kazinczy Gessner-átköltésében és a szöveget lereagáló érzékeny gesztusban érzékeli és érzékelteti azt, amit egyébként nem tudnak vagy nem mernek kimondani.

A *Fanni hagyományai* elmaradt kortársi sikerét, a gyér olvasói befogadást meghatározta, hogy egy feltehetőleg csekély példányszámú folyóiratban látott napvilágot, a lehető legkedvezőtlenebb esztendőben. Ugyanakkor az 1840-es évektől egyre erősödő sikert, valamint olvasói-irodalomtörténeti befogadást feltehetőleg az határozta meg, hogy az európai érzékenység hagyománnyá emelkedett stílus- és tematikai vívmányait rá lehetett látni. Mintegy pótolni látszott a magyar Werther-korszakot; a magyar felvilágosodás és klasszicizmus stíluspluralizmusát egészítette-teljesítette ki, tanúsítván a magyar irodalmi rendszer egész voltát, meg azt, hogy a magyar irodalomban viszontláthatók és fölfedezhetők például az európai regény fejlődésének állomásai.

Amilyen fontos volt magyar irodalomtörténeti szempontból az érzékenység alakváltozatainak föltárása és leírása, olyan mértékben vált jelentőssé a pozitívista indíttatású komparatiztika számára annak igazolása, hogy a *Fanni hagyományai* része az érzékeny regény európai történetének. Más kérdés, hogy a szokványossá süllyedt (és a jelen esetben látványosan eredménytelen) kapcsolat- és hatástörténeti kutatás nem volt képes kijelölni azt a helyet, amelyet a magyar érzékeny irodalom a némethez, vagy a franciához képest elfoglal az európai, illetőleg a lengyelhez és az oroszhoz képest betölt a kelet-európai (kelet-közép-európai) irodalmi folyamatban, mivel mindenekelőtt tárgyi bizonyítékot, kétségbevonhatatlan tényeket keresett arra vonatkozólag, mit vett át, esetleg szövegszerűen, a *Fanni hagyományai* szerzője német kortársaitól vagy elődeitől. S nem tudta belátni, hogy a motívum- vagy akár a frazeológiai egyezések elsősorban hasonló mentalitástörténeti, a kulturális örökségre- emlékezetre hasonlóképpen reagáló hatástörténeti jelenségként értékelhetők. S ami még inkább gátjává lett a kutatásoknak: az érzékenységben hol *polgári* magatartást, hol pedig a

felvilágosodás alternatíváját alkotó tényezőt láttattak. Ahelyett, hogy egyfelől a pietizmushoz és a pietizmust –valamiképpen (jóllehet tagadás formájában) lereagáló írói gesztushoz mérték volna, másfelől viszont a pietista érzelemkultusz deszakralizált változatát tárták volna föl (akár a szókinccset, akár az érzelemkultúrát tekintjük).

Az érzékenység alkotóira általában jellemző az introspekcióra való hajlam, az ember befelé irányuló pillantása; a személyes és hangsúlyozottan individuális teljesítmény (azaz az egyéni odafordulás a hit révén az istenséghez) valójában a később kifejlődő individualizmus számára készíti a utat. Csakhogy az önnön szívét megszólaltató pietista magatartás nem teremti meg a szorosabb értelemben vett szubjektum autonómiáját. Az egyén előtt megnyitja a befelé nyíló kaput, ám pusztán az istentapasztalat, nem pedig az éntapasztalat számára. A pietizmusban az egyén, a szubjektum az Istennel való egyesülés ellensége, így a pietista az elszemélytelenítésre törekszik. Ha ezt a *Lothar Pikuliktól* kölcsönzött gondolatmenetet végiggondoljuk, viszonylag könnyen szembeállíthatjuk vele az érzékenység énfelfogását, egyben azoknak a leveleknek, anplóknak szerzőit, akik a francia és az angol regényekből ismerősek számunkra. Különösképpen állhat ez a feltételezés a *Fanni hagyományai*. Egyrészt azért, mert Kármán József felmenői között a pietista gondolatvilágban mozgó lelkészekre bukkanunk, akiknek írásos tevékenysége (halotti beszédek, fordítások) a pietizmus gondolatkörében fogant, másrészt azért, mert a *Fanni hagyományai* szövege tartalmaz erre vonatkozó utalásokat, még hozzá deszakralizációs műveletet végrehajtva. Szó- és képkincsében (például Fanni imájában) idézi a pietista eszmevilágot, hogy a műegész jelezze az író által közreadott fikció révén az egyén önfelszabadítási akcióját, a szubjektum kitörési vágyát a vallási rajongás, a meg- és átélt hit képzeletköréből a hétköznapi világának érzelemkultusza felé.

Lothar Pikulik mutat rá arra is, hogy az irodalom válik olyan eszközzé, közvetítő tényezővé, amelynek segítségével a „valóság”, kiváltképpen a „természet” átélhető. S minthogy az érzelemkultusz áll az érzékenység irodalmának és magatartásának középpontjában, szembekerül azzal, amit Pikulik „Leistungsethik”-nek nevez, tehát: teljesítmény-etikának; a művészkedő, rajzoló, még a követségi munkát is rajongással végző Werther ekképpen nem talál megértésre a bürokratikus eljárásokat előnyben részesítő követ részéről; a naplójába, az írásba menekülő Fannit ekképpen nem érti meg az embereket hasznosságuk-rangjuk szerint mérő apja. Általában: a civilizációs folyamat során civilizációs válságtermékek keletkeznek, állítja *Norbert Elias*, amelyek a lelki élet válságait jelzik. Ezek egyikének véli az érzékenységet. Nyilván ez lehet a magyarázata annak, hogy az érzékenység ott jelentkezik előbb, ahol a civilizációs folyamat előrehaladottabb (Angliában írják az első

polgári szomorújátékok, az első érzékeny regényeket, majd Franciaországban folytatódik a sor, innen jut át Németországba, és többnyire német közvetítéssel a kelet-közép-európai, illetőleg a kelet-európai irodalmakba). Nemcsak az udvartól fordul(hat)nak el, hanem a várostól is, netán a közép- és kismemesi kúriától, életviteltől az érzékeny regények hősei, akik önmagukban lelik meg azt a világot, amelyet a külvilágban hiába keresnek. Igen jellemző Werther (sokat idézett) mondata arról, hogy önmagába fordul vissza, s itt egy világot talál. A levél és a napló ennek a világnak írásos dokumentuma, minthogy a szóbeliségre alapított közösségkeresés, az azonosulás a kinti élettel (mivel nem bizonyul Létnek) csődöt mondott.

A pietista beállítottsága szerint Istennel folytatott dialógusában a büntől menekül, amelynek a külső világ csábításai folytán részesévé válik, az érzékenység hőse pedig az írásba lép vissza, hogy az írásban önmagát viszontláthassa, az írás a maga megkettőződése, a természettel egylényegű „*midőn így írok, egy összefonnyadt sárga levél panaszolva esik pennám alá*” – a levél kettős jelentésével finoman eljátszva olvad egybe megszemélyesítő és megszemélyesített „kultúra” és természettel.

Am nemcsak az írásos hagyomány Fanni hagyománya, nem pusztán a Bibliától Petrarcaig, a német felvilágosodástól az érzékenységig ívelő irodalmi és irodalomként fölfogott örökség alakítja valóban érzékennyé Fanni írásmódját, hanem Kármán apai-nagyapai emlékezete is. Az apa *Sturm Kristóf Krisztián* művét fordította le, *Istennel való társalkodás* címmel, amelyben minden napra alkalmazott reggeli, illetőleg esti imádságokat lelt az olvasó – két igen vaskos kötetben. A szigorúan és következetesen megélt isten-tapasztalat, az Istennel való egyesülésre törekvő szemlélet szerint formált imádságok azonban tartalmaznak olyan mondatokat, sőt, bekezdéseket, amelyek kiragadva a műből éppen nem az evilági gyötrelmek, túlvilági gyönyörűségek mibenlétét taglalják, hanem egy más kontextusba helyezve nagyon is világi jelentéssel bírhatnak. A műben ezek a mondatok elveszhetnek, egy, a mű szellemében nevelkedett olvasó azonban felfigyelhet rájuk. A *Fanni hagyományai* (az érzékeny regény hagyományának megfelelően) akképpen viszonyulhat ezekhez az imádságokhoz, mint az érzékenység általában a pietizmushoz. Úgy vitatkozik vele, hogy egyben kölcsönöz is tőle.

Nem haszontalan néhány idézet hoznunk, hogy lássuk, miféle gondolatvilág fogalmazódik meg *A Sturm-Kármán imádságoskönyvben*, s aztán ezeket az idézeteket majd a *Fanni hagyománya* megfelelő töredékeivel párosíthatjuk. Az eredmény annak tudatosulása lehetne, hogy a pietista szó- és képkincs szekularizált változata az érzékeny előadásmód forrása, továbbá: a szekularizáció olyan értelemben deszakralizáció, hogy a retorikus fordulatok megtartása ellenére a rajongásnak nagyon is evilági tartalmai buknak ki. Még annyit

tehetünk hozzá, hogy a hétköznapokhoz kicsinyítve, ám az érzelemkultuszhoz mérve felnagyítva jelennek meg az érzékenyen előadott vágyak a hangsúlyozottan individuális sors megélésére, és ezen keresztül ennek a típusú életpályának felértékelésére. Az *Istennel való társalkodás* bűnösnek minősít minden olyan gondolatot, amely az egyéni igények kielégítését célozza, s a hit, a vallás, az áhítat állandó jelenlétét kívánja meg az élet minden periódusában. Ennek ellenére az általam választott mondatokban ott rejlik nem egy olyan lehetőség, amely átsejlik a *Fanni hagyományai* szövegén: a szakrálisra visszautaló szókincs a deszakralizáció körvonalazását segíti elő. Ezek után most már valóban következzen az idézetsor:

„Minden e világon nékem mese, és az én magam tzellya én előttem titok vólna. Én élnék, s azonban nem tudnám, mitsoda az én életemnek tzellya: meg-halnék, s azonban okát nem láthatnám, miért kell meghalnom.”

*„Ki magát nem esméri jól
Bölcséségriül vagyon távol.”*

„A Haldoklónak meg-látása az érzékeny szívnek igen szomorú állapot, és ha ez a szenvedő személy a mi Barátunk, ha az ő halála gyalázattal és fájdalommal vagyon öszve köttetve; ha ő azt a halált hozzánk való szeretetből szenved, és a legnagyobb fájdalomnak érzése között-is, a bátor lelkiiségnek, állhatatosságnak és emberekhez való szeretetnek mutogattya, ah olyankor szüükségképpen meg-kell szívünknek szakadni.”

„Az emberek sokszor a legtisztább szándékot-is rosra magyarázzák.”

„A Napnak különös ereje vagyon, az ember elméjének meg-vidámitására, és szívének meg-örvendeztetésére. Mikor az reggel az ő sűgárit ki-terjeszti, minden teremtések meg-elevenednek és megvidúlnak”.

Távlatilag aligha kerülhető meg a pietista természetélmény egybevetése az érzékenységgel; a könyvekbe, az írásba zsúfolt érzésáradat a tér leszűkítését jelzi; a szubjektum világának korlátozása az én kicsiny térbe kényszerített hatókörére, a szubjektivitásé az egocentrizmusra azonban (más oldalról) eredményezheti a képzelődés bejárta tér kitágulását, még ha az érzékeny fordulat a belső felé irányuló úttal jellemezhető is. Ugyanis roppant gazdagságot fedez föl a belső felé irányuló utat járó, a lelket (akár Werther) egész világként tárja föl. A belső gazdagságra abban a mértékben derül fény – hivatkozom ismét Lothar Pikulikra –, amilyen mértékben két lélek a szerelemben és/vagy a barátságban összekapcsolódik.

A *Fanni hagyományai* jó példával szolgál erre a megállapításra, s a szembeállítás a Sturm-Kármán mű idézeteivel és számos más helyével, a szakralitás és a deszakralizáció során előtűnő világ között létező hasonlóságokra és különbözőségekre egyként rávilágíthat. Sőt, meglepő szövegpárhuzamokat eredményezhet. Nyilván az imádságok és Fanni naplótöredékei, levelei egymással ellentétes beállítottságról tanúskodnak, a szó- és képkincsbeli egybeesés (ilyenkor gondolni lehet a római számmal jelzett

naplótöredékek közül a nyolcadikra) mutatják azt a törést, amely a Kármán-család két generációja, a lelkész apa és a szerkesztő, szalonokban forogó fiú között létezik. A generációs különbség nem oly látványos, mint Werthernek és főnökének, a Sturm und Drang írófiguráinak és az előd írói generációnak felfogásbeli, életviteli ellentéte, de azáltal, hogy az apa működését, mint lehetséges előszöveget számításba vesszük a *Fanni hagyományai* szövegelemzésekor, magának a szövegnek rejtett utalásrendszerét ismerhetjük föl. Ugyanis az a fajta „idézet-telítettség”, amely *Az ifjú Werther szenvedéseit* és a *Fanni hagyományait* egymáshoz közelíti, nem pusztán a pietizmus egykönnyűségével való szakítást jelenti, hanem mindenekelőtt az írásos és nem feltétlenül biblikus „anyag” felértékelődését.

Írni és sírni olykor együttes, egymást átható tevékenység, mindkettő a vágyott nemesebb világba emel, az írásban-sírásban mutatkozhat meg igazi valójában az a „mese”, ami és aki a naplóíró önmaga, ilyenkor tárulhat föl önmagának az, amit a konvenciók, a „módi” miatt felejtetni kell, és ezért elfojtódik. Ez az elfojtódás az apa dominálta világban maradéktalanul megvalósul, mindaddig, amíg az írásos hagyomány át nem törí a természetellenesség emelté gátakat. Tehát: *Fanni hagyományai* egyfelől az írásban és az Írásban alakot kapó évezredes örökség, másfelől az, ami az ő írásos tevékenysége révén testet ölt; az érzékenység alakváltozásainak és vegyes érzelmeinek a természettel és önmagával dialogizáló történéseit papírra vetve, „hírértékű” tudósítással szolgál egy XVIII. század végi szubjektum hányattatásairól: rejtett-leplezett, illetőleg a nyilvánosságnak szánt énje belső és szenvedéstörténete révén külső küzdelmeiről; a társadalmi értékhierarchiába betagolódni képtelenségéről; sőt, „halálhoz-léte” fokozatos körvonalazódásáról, amely nem azonos a halálvágy morbiditásával, hanem a saját lét (és saját halál) igényének megvalósítására törekvésben artikulálódik.

Talán mindezek elegendők lennének arra, hogy a jóléti társadalomból vagy az államvallásként elfogadott ún. szocializmus társadalmaiból kikíváncozó, a viselkedésbeli és nyelvi konvenciókat felrúgó „elveszett” nemzedékek előszöveget lássanak a XVIII. század érzékeny irodalmában. Annál is inkább, mivel a roppant hatású, mentalitást, olykor divatot (öltözködést) formáló művek megkettőzve vannak jelen a hagyományban, önmagukban és paródiájukkal, az érzékenység meg színével és visszájával (a *Pamela* eredményezi a *Shamela* megírását, a *Werther-utánzatok* mellett a *Werther-lázzról* készült persziflázsok is napvilágot látnak, s ha Kazinczy adaptációjának csak jóval később születik is meg paródiája, *Batsányi János* fanyalgása jelzi, hogy a hagyománytörténet ellentétes nézetek összecsapásával gazdag).

A XIX. század csak fölerősítette az individualista és a kollektivista, az egyén- és állam- vagy közösségközponti nézetek vetélkedését. Kant és Hegel öröksége-értelmezése a XX. századi bölcseszettel előkészítésében is szerepet játszik. S nem kevésbé kerül a viták középpontjába a leírhatóság, a tény(beliség), illetőleg az interpretáció, a/z ön/reflexió lehetősége, korlátozott volta, elbizonytalanodás és elbizonytalanítás viszonya, szerzői és a szerzőtől független narrátori, szereplői aspektus kérdése, nem is szólva a polifónikus és dialogikus regényről, mint amely a szereplőknek a regényben megszokott értékhierarchiáját átstrukturálja. Lényegében a szubjektum körül alakulnak-torzulnak, szorulnak védekező álláspontba a nézőpontok: a regényíró személye és általában a személyiség akképpen kérdőjeleződik meg, hogy az individualitás veszélyeztetettségét a regényíró, mint kompetenciájának tűnését éli meg. A szerző mint személyiség éppen úgy kérdéssé válik, mint ahogy önnön világukban a szereplők individuum-volta, a mitológia és a Biblia figurái, történetei kicsinyítve, parodisztikusan jelennek meg, hogy jelentéktelenségük kiáltó ellentétben legyen a történet hagyományával, amelynek cselekvőiként szerep várna rájuk.

Azt hiszem, hogy ebbe a körbe sorolható az érzékenység újra felbukkanása: immár nem a pozitivista vagy naturalista determinizmus jegyében viszonyul hozzájuk a XX. század második felének nem egy írója-értelmezője, hanem egy újabb (s nem stílusirányilag értett) *secessio* megszólaltatójaként. Beszédes tény, hogy az érzékeny regényeknek hőselképzelései akkor kapnak ismét teret az irodalomban, amikor világszerte ifjúsági mozgalmak teszik kétségessé a megállapodott társadalmi szokásrendet, és egyre kétségesebbé válik az egyén különútja az átlagos gondolkodású életstratégiákkal szemben.

A magyar irodalmi gondolkodásban viszont akkor kerül elő hangsúlyosan a *Fanni hagyományai*, amikor a klasszikus modernség hagyományát meg az avantgárd örökségét immár meghaladott, összefoglaló néven posztmodernnek minősített irodalmi/irodalomról szóló „beszéd” teljes polgárjogot nyert. Ekkor válik a magyar irodalomtudomány szerves részévé a francia szemiotikai irány, a német hermeneutikai iskola, a pszichoanalitikai elemzésnek a nyelvre vonatkozó megannyi előfeltevése, majd az angolszász világ dekonstrukcionizmusa, egyszóval a strukturalizmust követő elméleti elgondolások lassan-lassan kandidátusi disszertációk, fordítások, tanulmánykötetek révén jelzik az irodalmi gondolkodás önmegújító szándékát, s mindennek kikerekítéséül (szép)irodalmi folyóiratok, közöttük a fiatalabb nemzedék által szerkesztett-írt orgánumok mintegy szaktudományos dolgozatokat közölnek, nem véletlenszerűen, hanem rendszeresen. Mindez természetesen annak köszönhető, hogy az 1970-es esztendőktől, eleinte a hivatalosság ostoba szorításában, majd mind inkább jogos pozícióját elfoglalva a magyar

irodalom és kialakította a maga „posztmodern állapot”-át, metafikciós műfajait, nem utolsó sorban intertextuális gondolkodásmódját. Ebben a helyzetben előbb-utóbb fel kellett vetődnie az érzékenység reprezentánsául számító *Fanni hagyományai* újraértékelésének.

Elszórt és egyéni kezdeményezések után mind hangsúlyosabban került előtérbe Kármán József kisregénye, amelynek többszörösen is keretes szerkezete, vállalt nyitottsága, a történéseket a szubjektum önreflexiója kedvéért a háttérbe szorító, töredék-sorozatot sugalló előadásmódja, s nem utolsó sorban általam több ízben említett idézettelítettsége a jelen irodalma felől szemlélve több szempontból is alkalmasnak látszott egy újabb (sőt, legújabb) irodalmi/irodalomtudományos paradigma szembesítésére a hagyományosabb vagy egyszerűen más (nem feltétlenül konzervatív) felfogásokkal. Annál is inkább, mivel az a fajta létszemlélet, amely Kármánból árad (ismételten mondom: mai szemmel nézve), egyszerre jelzi az 1790-es évek nemzedékének és általában az ifjúságnak rosszérzését, helyét nem lelő és ezért a konvencionális világértelmezéseket már csak érzékenységével is tagadó magatartását és egy olyan szerzői pozíció körvonalazását, amely valójában „eltörli” az elbeszélői (nemcsak kompetenciát, hanem) szuverenitást is. Éppen a személyes szuverenitás a mű tétje; ennek rejtettségefenyegetettsége; majd a szerző által teremtett személy önmagába fordulása a kinti világ felől érkező magyarázatok, „nyelv” elégtelenségét példázza, egyben azt is, hogy részei egy hatalmi/paternalista diskurzusnak. Ám az elégtelenség-érzés áthatja a napló-, levélíró tevékenységét, az írást is, hogy a gesztus elsőbbségét, a beszéd nélküli nyelv, az érzékeny magatartás irodalomba ágyazottságát állítsa szembe azok világával, akik ezen az irodalmon kívül maradtak. Így érzik magukat az érzékeny regény „hősei” és XX. századbeli közvetlen leszármazottjai egy kisebbséghez tartozónak; s ezt a fajta önbesorolást elfogadva a maguk frusztráltságát világérzéssé, világtaasztalattá emelik. Ennek következtében a feminista (irányultságú) irodalomtudomány szinte bizonyítási anyagként tekintheti (tekinthetné) azokat az érzékeny regényeket, amelyekben a női főszereplő áldozatként jelenik meg, s ebből némi általánosítással irodalom- és szubjektumelméleti következtetések vonhatók le. Jellegzetesen igényes megfogalmazásban *Hódosy Annamária* ekképpen vélekedik:

„Érdemes azonban megfontolni Gayatri Spivak *derrida-kritikáját*: eszerint a férfiak által művelt dekonstrukció (...) csak a nő tárgyként vagy trópusként való használatával tud kimozdulni a sajátjának hitt pozícióból. Ennek következtében a beszélő alany férfiként még mindig teljes jelenlétként gondolódik el, lévén, hogy minden anti-szubsztanciális attribum a nő rovására(r/b)a íródik (...) a férfi nőként, a tárgy alanyként való felismerésére, úgy tűnik, hiába is várunk, talán azért, mert

elkülönülésük az ami lehetővé teszi a beszédet... vagy talán azért, nem ez már túl fenyegető lenne a férfi pozíciójára nézve.”

Pete Klára a *Fanni hagyományai* alábbi passzusához fűz szempontunkból fontos megjegyzéseket: „Bújj el, esztelen! bújj el! ne is mutasd magad többé az emberek előtt...”:

„Ezért érheti Fannit sokként az apa hatáskörébe való visszakerülés. Az apa teljhatalmának hirtelen újjáéledése talán ezért olyan valóságértelmenül nagy jelentőségű, azért a szubjektumot énként rögzítő, s az Apa neve által irányított társadalmi jelölési gyakorlat eltörölhetetlenségének metafórája. Általa válhat nyilvánvalóvá Fanni állapotának szubjektum számára tarthatatlan mivolta, az ént MÁSIK vágyának társadalmon kívüli helyeként meghatározó alternatív kommunikáció kudarca, a báróné való képről való tanításainak gyenge hatásfoka. (...) Fanni kénytelen elismert, felismert helyre – a MÁSIK általi kizárólagos meghatározottság nem-helyére – szert tenni mind maga, mind a társadalom előtt. Szíve, amelynek attributumai mindig az alaktalanság valamely pólusát – töredékességét, avagy túlcsoordulást – jelezték, ugyanarra a sorsra jut, mint azoké a boldogoké, akiktől mindig is elhatárolva magát...”

Az idézett két eszmefuttatás olyan elméleti konstrukció építéséről tanúskodik, amely szerint a szó szoros értelmében vett szövegmagyarázat, a szöveg kijelentéseinek átvilágítása egyben szembesítést jelent az újabb elméleti irányzatokkal, s a történeti szöveg és az ezzel hatástörténeti viszonyba került (az értelmező tevékenysége folytán a szöveggel érintkező) teória együttesen alkotják egyfelől a *Fanni hagyományai* lehetséges interpretációját, másfelől az értelmező elméleti téziseinek (éppen az érzékenység regényéből vett idézetek révén) szubjektívizálódását; a személyes jótállást ugyanúgy, mint elhatárolódás és azonosulás „belső” vitáját. A leginkább talán azáltal, hogy mindkét értekező az érzékenységről szólva mozgósítja az érzékenység „szak”-irodalmát és azt a típusú elméleti jellegű értelmezési stratégiát, amely lehetővé teszi az értelmező szubjektum számára a tárgyra és az előadásra történő, tehát önnön személyiségére irányuló reflexiót, méghozzá nyelvi játékok formájában. Ez egyben az „objektív” szférát is jelzi, ti: amennyiben az elméleti fejtegetés szó-játékokkal, az ebben rejlő kétértelműségekkel a humorba csap át, nem az előadás hitelessége, hanem az értelmező (jöjjön egy paradoxon!) távolságtartó tárgyban-léte alapozódik meg, valami olyasmi, amit beleérző kívülállásnak is nevezhetnénk. A szituáció hasonlatos ahhoz, amit egy német Goethe-kutató fogalmazott meg: az érzékeny hőséről regényt író szerző messzire vonul hőségétől, hogy megfigyelhesse, de elég közel ahhoz, hogy megfigyeléseiről a hitelesség érzetét keltve beszámolhasson.

A *Fanni hagyományairól* rendezett DE-konFERENCIA II. előadói a szöveggel általában és saját szövegükkel (meg a sajátjuknak érzett, sajátjukká élt Kármán-szöveggel) jártak hasonlóképpen; egy megtanult-feldolgozott

(több megtanult-feldolgozott) elmélet távolából szemlélődtek-mérlegeltek-értelmeztek, ám szövegközelben maradva, hogy fiktív magatartásoknak még oly jelentéktelennek tetsző vonásairól is tudósítással szolgáljanak.

A Kármán-szövegből vett idézetek és a saját értelmezői szöveg között érezhető a feszültség, a különféle szociolektusok mégis egységes szöveggé válnak. Nem utolsósorban ama szó- és nyelvjátékok elidegenítő-megbarátkoztató horizontja révén, amelyből és amely felé a szövegértelmezés iránya földeríthető. (Hódosy Annamária dolgozatának idézőjelbe tett alcíme szerint: „...avagy »Nimfomán innen, Kármán túl«”; Pete Klára kurzivált tanulmányindítása: „Intertextualitás - »Ó, be jó itt! Ez a köz-hely engem oly jó szívvel fogad, mások - tőlem mind idegenek«”). Elméleti gondolkodás és annak visszaja, Kármán József és műve meg annak parodisztikus felfogása, a hasonló hangzású szavakban rejlő és messze vezető bűvész-bűvölő tevékenység: egy módszer, amely feltárja műhelytitkait, amelyek nem titkok, egy szemlélet, amely „eklektikus” voltát programmá emeli (az eklektika itt a többértésnek szinonimája!). Ha mindenáron irodalmi példával szeretném tételemet erősíteni, akkor *Esti Kornél* versgondolataira hivatkoznék a mélység sekélyességéről és a sekélyesség mélységéről. Annyi tetszik valószínűleg számomra, hogy az értekező nemcsak meghatározza értekezése tárgyát, hanem a választott tárgy is meghatározza értekezőjét.

Kármán József nem Fanni, jóllehet Markovicsnéval folytatott szerelmi levelezésének hangvétele emlékeztet Fanni naplójának hangvételére. Az értekező meg nem Kármán, jóllehet a dolgozat tartalmazza, kifejti azokat a nem csupán irodalomelméleti érdekű és vonatkozású gondolatokat, amelyek a szerzőnek az érzékenységtől áthatott világtapasztalatáról és -tudásáról árulkodnak. Persze, nem csak arról van szó, hogy a stílus maga az ember, hanem arról is, hogy az értekezések szerzői minden eddigi hasonlóknak tetsző értekezői magatartással szemben, azokat messze meghaladva vetik el az igényelt és sosem megvalósítható „szolgálatetikát”, nőnek fel az értekezés tárgyához, s nem hűvös tárgyilagosságként álcázott álszerénységgel nyilatkoznak meg. Mindez párhuzamba állítható az érzékenység szerzőinek irodalmi művek révén megnyilatkozó esztétikai és szorosabb értelemben vett, az individuumra vonatkozó nézeteivel: a kollektivitással szembe forduló személyiség keresi az önmeghatározás útjait-lehetőségeit egy olyan korszakban, amely jelszavaival biztosítani ígéri az egyén szabadságjogait (Kármán korában idecsengenek a francia forradalom célkitűzései, amelyek fényét sem a francia, sem a magyar történelem fordulatai nem teszik kérdésessé), a valóságban azonban vagy nem bontakozhat ki a hármasszóban megbúvó fogalom tartalma – ha pedig

kibonatkozhat(na), akkor tetszik ki, hogy a fogalmaknak hiányzik mind a társadalmi, mind pedig (esetünkben ez legalább olyan fontos) érzelmi fedezete.

Legalább ez utóbbit létesítendő (helyreállítandó?), támad igény az érzékenység újragondolására, akkor is, ha (mint Kármán pályafutásának néhány éve alatt) *Az új Héloise* meg *Az ifjú Werther szenvedései* szöveghagyományává vált, amelyhez szövegszerűen lehet kapcsolódni, meg akkor is, amikor ebbe a hagyománytörténetbe Kármán is belépett, s a fölöslegességekől elborított szövegek feltámasztása már csak ennek a hagyománynak megkérdőjelezésével, parodizálásával lehetséges. „Szegény, szegény öreg szöveg” – töprenkedik Kálmán C. György, miközben ismétléseivel, idézeteivel, összekötő szövegével stílusimitációra is vállalkozik. Majd folytatja: „Kétszáz éves regényke, te szegényke. Hogyan legyünk hozzád méltányosak? Hogyan szeressünk jól tégedet? Úgy, mint egy régi bútordarabot? Hagyományt? Vagy mint előremutató, avantgárd szöveget? Állítsunk bele a hagyományba bár-hogy visítózol? Vagy szedjük ki belőle bármily szívesen tapicskolnál bele?”

Az értekező minden szövegmagyarázó kétségeit kibeszéli, paralelizmusai és ellentétei némi avittságát ellensúlyozza a köznyelvi fordulatok beillesztése a saját szövegbe. A dolgozat utolsó mondata, végkövetkeztetése (?) minden bizonnyal elfogadható, visszautal dolgozatom mottójára, átvilágítja az ellentétek kereszteződési pontját. Összekapcsol érzelmes hollywoodi filmtörténetet és magyar-érzelmes XVIII. századot, *Barbara Streisand*ot és magyar regényfigurát, angol és magyar nyelvet, intertextuális nyelvjátékot fölmutató, egyszóval univerzális; szerényen így hangzik: „Fanni, Fanni, Fanni, girl”.

A hivatkozott tanulmánykötet: Fanni hagyományai. DEKONFERENCIA II. Szeged (in Mojo), 1994. november 10–11. Szerk.: ODORICS Ferenc és SZILASI László. Szeged, 1995. ICTUS és JATE Irodalomelméleti Csoport. Kármán József halálának 200. évfordulója alkalmából tartott losonci (Lučenec) emlékülés (1995. október 6.) előadásának szerkesztett változata.

[1995]

Komjáthy Jenő (készítette: Gyórfi Sándor)

BÉRCZY KÁROLY

Száz éve halt meg Bérczy Károly. Ma már a legfontosabbat is kevesen tudják róla, azt, hogy a magyar fordításirodalom, majd egy évszázadig legnépszerűbb remeke, Puskin *Anyeginjének* fordítása az ő nevéhez fűződik. Az irodalmi lexikonok rövid cikkei, az irodalomtörténetek mérsékelt terjedelmű fejezetei sommás és sablonos ismertetést ismételve róluk. Élete és munkássága ma már leginkább csak adat, adalék, jegyzet.

Most, halálának évfordulóján kötelességünknek érezzük felidézni Bérczy Károly egyéniségét, cselekedeteit és a kort, amelyben élt, amelynek egyik legismertebb írója volt. felidézni megyénk szülöttének, Petőfi, Jókai, Madách társának és barátjának emlékét.

Bérczy Károly 1821. március 21-én született Balassagyarmaton. Apja, János a megyei tisztikar tagja, Nógrád főorvosa volt, aki eredeti családnevét – Stand – 1804-ben cserélte fel Bérczyre. A Stand család Svédországból Németországon keresztül származott Magyarországra a hétéves háború idején. Bérczy János valószínűleg Nagyabonyban született, szülei nyolcadik, legfiatalabb gyermekeként és orvosi pályára lépett. Tanulmányait a pesti egyetemen végezte be, és egy ideig a híres Stáhly professzor assisztense volt. Rokonai közül unokatestvére, Károly a leghíresebb. Ő, a Petőfi által is versbe foglalt Megyeri néven lett a XIX. század egyik legnevesebb színésze. Bérczy Károly anyja, Molnár Júlia egy Pozsony megyei nemesi családból származott.

Balassagyarmat, Bérczy szülőhelye a század elején még rendkívül kicsiny település volt. 1825-ben is csak 3692 lakos élt túlnyomórészt zsidó- és zsupetős házaiban. Gyakori tűzvészek, járványok, vízhiány késleltették fejlődését. A XIX. század első évtizedeiben azonban végül is megindult felvirágzása. A környék jól termő földjei, a céhes ipar megerősödése, a helyi vásárok ösztönző piacigényei, és az, hogy a Csehország és Lengyelország felé futó – Pest–Vác–Losonc – útvonal egyik állomása, jelentős gazdasági fellendülést biztosított számára. Ugyanekkor vált valóban a megyei politikai, társadalmi, kulturális központjává is. 1790-ben a megyegyűlések színhelyét Szügyből Balassagyarmatra, a német katonaság által elhagyott kaszárnnyába tették át. Megváltozott a város külső képe is, de legfigyelemreméltóbb mégis az a társadalmi, szellemi felpezsdülés, amelyet a reformkori harcok új, ambíciókkal teli, tehetséggel megáldott, széleskörű és alapos

műveltséget szerzett megyei nemzedékének fellépése hozott meg. Közülük sokan nem csupán a politikai, hanem a tudományos élet ismert alakjaivá is váltak. Íme néhány név a vezetők közül: Sréter János, Gyurcsányi Gábor, Prónai János, Baloghy Lajos, Mocsári Antal, Kacs Kovics Lajos, Kubinyi Ferenc és Ágoston, Fráter Pál, Veres Pál, Szontágh Pál. Magatartásuk bátorságát, gondolkodásmódjuk felvilágoltságát a királyi leiratok visszautasítása, a királyi biztosokkal való szembeszállás, haladó szemléletű országgyűlési beszédek, követi utasítások és a korukban példamutatóan első – 1831-ben megalakított – közművelődési egyesület, a Nógrádi Nemzeti Intézet létrehozása, a „nemzeti léleknek és erőnek ébresztgetésére és fenntartására, a honi nyelv virágzására”, bizonyítja leginkább.

A megyei főorvos jól beillett e társaságba. Nemességét nevének megváltoztatásakor elvesztette ugyan – Metternich nem engedélyezte a német nemesi cím átvitelét a magyar névre –, de széleskörű műveltsége, tudományos és irodalmi tevékenysége, tiszteletet ébresztett iránta, magatartása népszerűséget szerzett számára.

Az elismertség jele, hogy többször meg akarták választani táblabírónak is. Tagja volt a jénai Mineralógiai Társaságnak, saját orvosi tanulmányain, cikkein kívül franciából, spanyolból és németből fordított, illetve magyarázott műveket. Elmélyülten tanulmányozta a görög és latin irodalmat és maga is írt verseket (*Széchenyi Ferenc könyvtáráról; Egy mohorai barátja emlékezetére*). Az Esztergomban megjelent *Urania* című zsebkönyvben – melyet Szeder Fábián István szerkesztett és a múltat romantikus szemlélettel felidéző, a reformkor eszméit szolgáló alkotásokat tartalmazott – jelent meg 1828-ban *A három gyűrű. Castíliai rege rímes versekben* című műve.

A Bérczy család jó anyagi körülmények között élt, kiegyensúlyozott, harmonikus légkörben. Otthonuk – a tágas nemesi kúriához hasonló ház – ajtaja bizonyára nyitva állt a barátok, ismerősök, a hivatali társak előtt, akik körében a napi érdekességeken kívül, sor került a közélet és a szellemi élet felvilágosult szellemű, komolyabb megbeszélésére is. Ez a szellem látszik hatni a család mindkét fiúgyermeke pályájának alakulására is. Egyiktől sem idegen a társadalmi cselekvés, a közéleti feladatvállalás gondolata, a reform eszmevilága. Károly bátyja, Lajos (1810–1883) ügyvéd és Nógrád megye törvényszéki ülnöke, majd főügyésze volt. A forradalom és a szabadságharc idején a nemzetőrség szervezésében vett részt. A bukás után börtönbüntetést szenvedett, és állásából is felfüggesztették. A család – Lajos családjának – tekintélye, társasági szerepe tükröződik a város későbbi életének egyik Mikszáthtal kapcsolatos epizódjában is. Mikszáth Kálmánné írta le visszaemlékezéseiben az 1871-ben Balassagyarmatra került Mikszáth – aki Bérczyékkel valamilyen rokonságban állt – körül kialakult helyzetet:

„...A kisvárosi társaság kétfelé szakadt, az egyik volt a mienk, a másíknak központja volt a mi régi haragosunk, a Bérczy-család. Két gyönyörű leány volt a háznál, akik Mikszáthnak gyermekkori játszótársai voltak... Lehet képzelni, micsoda dilemmába jutott szegény Mikszáth, annál is inkább, mert más lányos házakhoz is kezdték hívogatni. Sokféle zsebei telve voltak meghívókkal, ilyenformán: legyen szerencsénk egy csésze teára... jó fekete-kávéra... vacsorára. Bérczyék pláne meghívták mákos kukoricára is...”

Bérczy Károly 12 éves koráig élt Balassagyarmaton. Elemi iskolai tanulmányait apja és Tordy János plébános segítette, irányította. A gimnázium négy szintaktikai osztályát 1829–1833-ig – részben magántanulóként – a váci kegyesrendiek, a két humán osztályt pedig 1833–35-ig a pesti piaristák iskolájában végezte el. Szorgalmas tanuló volt, irodalomból különösen kiváló. Váci tanulóéveiből való az első adat Madách Imrével való ismeretségére vonatkozóan. Madách ugyanis abban a 3. osztályban volt magántanuló, amelyben Bérczy is tanult.

Amikor a humán osztályok elvégzése után választania kellett, hogy a váci vagy a pesti egyetemre menjen-e, Bérczy Pestet választotta. Ugyanott lett joghallgató is (1838). Jogi tanulmányainak befejezése után patvarista a nógrádi Alsó-Bodonyban, Horváth Elek szolgabírónál, jurátus pedig Pesten, Gyurcsányi Gábor szeptemvirnél volt. Az ügyvédi vizsgát 1842. március 11-én tette le.

Bérczy már tanulóéveiben találkozhatott az akkor még iskolapadokban ülő, de a diákszervezetekben már nagy tettekre készülődő „Fiatal Magyarország” mozgalmaival. Nem tudjuk, hogy Bérczynek milyen kapcsolata volt velük, de tény, hogy a pesti piarista diákok 1833-ban – Bérczy ekkor került oda – egy kötetnyi verset adtak ki. Egy titkosrendőri jelentés 1839-ben arról számolt be, hogy a pesti jogászok között – Bérczy is itt tanult – egy társaság alakult, amelynek célja magukat bölcséletben „és más hasznos tudományokban” képezni, a nézetek kölcsönös kicserélése és egymás kölcsönös felvilágosítása révén. 1842-ben pedig eredménytelenül kérték a kari tanácsot egy diáktársaság engedélyezésére.

Ha nyomon akarjuk kísérni Bérczy gondolatvilágának, magatartásának alakulását, annak eredetét, nem felesleges felfigyelni Horváth Elek és Gyurcsányi Gábor személyére. Bizonyára nem volt véletlen, hogy melléjük került. Valószínűleg a család jó ismerősei, barátai lehetek, hiszen Gyurcsányi és Horváth Elek nagybátyja Bérczy apjának hivatalnoktársa volt. De az ismeretségen túl közrejátszhatott a kiválasztásukban eszmei, emberi szimpátia is. A megyei politikai élet egy-egy jelentős szakaszában éppen a haladó erők vezéri szerepét vállalták mindketten. Gyurcsányi Gábor 1818-tól 1828-ig másodalispánként működött. Ő vezette az 1822–23-as meggyőzőerejű szónoklataival az ellenzék támogatójaként vált ismertté. Követtársával, Prónay Jánossal

ő javasolta 1826-ban a hazafias szellemű Nógrádi Nemzeti Intézet megalakulását. 1828-ban első alispánná választották. Működése természetesen felkeltette az udvar ellenszenvét, királyi vizsgálóbiztosokat küldtek a megyébe. Ezek eredménytelensége után sajátos módon oldották meg a helyzetet. Hogy Gyurcsányit a megyei politikai életből kivonják, 1832-ben a királyi tábla ülnökévé, később altárnokká, majd pedig a hétszemélyes tábla ülnökévé nevezték ki. Ebben az időben kezdhette meg hivatali pályafutását Horváth Elek, aki aztán a forradalom és a szabadságharc idején lett a megyei politikai élet töretlen hitű vezetője. Másodalispánná 1848 májusában, első alispánná pedig júliusban választották meg. Lelkesen támogatta a nemzetőrség megszervezését, és amikor a császári seregek ideiglenesen elfoglalták a megye területét, 1849 januárjában, nem volt hajlandó meghódolni a császári biztosnak, amiért öt hetes börtönbüntetést szenvedett. A szabadságharc leverése után fogságba esett és a pesti Újépületben raboskodott. 1861-ben a megyei tisztújító közgyűlés jegyzőkönyvben örökítette meg hazafias hűségét és bátor magatartását. Mindezek alapján nem lehet kétségünk, hogy e két ember irányító, alakító szerepének hatása volt Bérczy Károly szemléletének alakulására.

Úgy tűnik, hogy Bérczy különösen vonzódott a pesti élethez. Vác helyett már előbb is Pestet választotta, de nem véletlen szerencse, hogy Pesten jurátuskodhatott, és bizonyára az sem, hogy 1842-ben nem Madách útját járta, akivel szinte egy időben tett ügyvédi vizsgát, és aki visszatérve vidékre, megyei aljegyző lett, olyan gyorsan elvállalta kineveztetését díjtalan fogalmazógyakornokká a Helytartótanácsához. Elhatározásaiban, szándékainak alakulásában nem az ismerősök és barátok biztosságot adó segítőkészsége, nem is valamilyen hivatali karrier vágya és reménye kapott döntő szerepet, hanem valami más. Más: minden bizonnyal írói törekvései, és az, ami ezzel járt: a forrongó, érdekes szellemi, irodalmi és társadalmi élet vonzása.

Első írásai elsőéves joghallgató korában jelentek meg. 1838-ban a Munkácsy János által szerkesztett *Rajzolatok* közölte novelláit (*Fülek vár, A jövővények, Szerelembosszú*) és verseit. Ez után a kor legismertebb szépirodalmi folyóirataiban – *Honművész, Pesti Divatlap, Életképek, Honderű* – jelentek meg elbeszélései, fordításai, versei, balladái, bírálati. Megpróbálkozott drámaírással is. Nem mondható termékeny írónak, és megjelent művei sem különösebben jelentősek ugyan, de neve általuk ismertté vált és alkotásai népszerűek voltak. Már 1838-ban Madách őt kérte, hogy mondjon véleményt verseiről: „Hozzám is hozott egy párt, sajátjait s tej és vérvegyületű arcán utóbbi lőn uralkodó, midőn mélytüzű fekete szemeit rám szegezve kért, mondanék munkáiról lehető legőszintébb és legszigorúbb véleményt. Tekintély lehettem előtte, mert néhány versem és beszédem jelent meg már a *Rajzolatokban* és *Regélőben*.” (Bérczy Madáchról mondott emlékbeszéde,

1864.) A negyvenes évek közepén pedig már az iskolai önképzőkörökben és irodalmi diáktársaságokban országszerte szavalták költeményeit.

Versei a kor ízlését tükrözték, szentimentális érzésvilág, erőszakolt keresettség jellemezte azokat. Csak a legjobbakban tűntek fel a társadalmi kérdések demokratikus szemléletére, és az egyszerűségekre való törekvésének jelei.

*Fenn a terek csillogó ölében
Tombol, élvez a víg úrsereg, –
Lenn a tél hideg sötét ködében
Rongya közt a koldus didereg,
Feltekint a dúsnak ablakára,
Nem kívánva, csak feleslegét, –
S visszadől a durva kőpárnára
Megátkozni sínlő életét.
Akinek nincs enni, maga lássa, –
Hiszen ez csak a világ folyása.*

*Boldog az, ki mással nem törődik
S részvétet nem ismer kebele, –
Fájdalomtól bíra nem edződik,
Boldog a mindennap embere,
Lelkében nincs egy magasztos érzet,
Szébbért, jobbért szíve nem dobog,
A honért elég, hogy őse vérzett,
Áldott földjén ő csak hízni fog, –
Ámde, mi jobbak nyugtatása:
Önszívében van vigasztalása.*

(*Világ folyása*, 1844)

*Ha volnék rózsaszál,
Érted virárganám,
S szemed tekintete
Harmatként szállna rám.*

*Kerted virágai közt,
Ott foglalnék helyet,
Hol legtöbbet mulat
Mosolygó szemed.*

Letörnél majd talán,
Egy bájos reggelen,
S dicső sors várna rám
Meghalni kebleden.

(Volnék... 1846)

Balladái (*Széchi Dezső önfeláldozása Róbert Károlyért; Béla és Borics; A két Frangepán*), mint címük is mutatja, történelmi ihletésűek voltak és bennük a magyar romantikus iskola hatását érezhetjük. Elbeszélésein kezdettől fogva az angol irodalom iránti mély érdeklődésének nyomait fedezhetjük fel. És esetenként ez a hatás már túlzott is volt, mint az a Bajzával 1843-ban folytatott vitában nyilvánvalóvá vált. Bajza Bérczy két novellájában (*A sírásó; Vérség és csel*) fedezte fel és próbálta bizonyítani a plágium tényét. 1840-ből maradt fenn egy fordulatokban gazdag, de lélektanilag nem eléggé kidolgozott négy felvonásos drámája is a *Bitorlott szerelem*.

Bérczy a negyvenes években a pesti közélet ismert és népszerű alakjává vált. A tehetséges, művelt – angolul, németül, olaszul és franciául egyaránt írt és olvasott – szerény modorú, de szellemes vidám és eszméikért lelkesedni tudó fiatalembert mindenütt szívesen látták. Ő természetesen az 1841 táján gyülekezni kezdő, az irodalmi és a politikai megújulás szükségességét hirdető csoporthoz csatlakozott. Ez a fiatal írókból, joghallgatókból álló csoport, amelyet „Fiatal Magyarország”-nak, majd „Márciusi ifjúság”-nak neveztek el, a reformkor második nemzedéke volt. Az ő fellépésükkel valószínűleg a 19. század első felében ment végbe az irodalmi és a politikai életben. A visszaemlékezések színesen elevenítik fel szervezkedésüket, eszméiket, mindennapi életüket és a többiek között Bérczy alakját is.

A csoport igen jó barátságban, szinte mindig együtt volt, ismerkedtek, vitáztak egymással! „Néhány napot töltvén Pesten, folytonosan együtt valánk Pálffy, Petőfi és én. Nemsokára társaságunk tetemesen szaporodott, úgy hogy egy nap a »Két pisztoly«-ban egész nagy asztalt foglaltunk el, Bérczy Károly, Barna Ignác, Halász, a *Szivárvány* szerkesztője, Lauka Gusztáv és Lisznai Kálmán is ott voltak. Továbbá egy Berzsenyi nevű paksi kasznár, ki szemét le nem vette Petőfiről. Beszéltünk, vitatkoztunk, eszméket cseréltünk, mert eszme több volt, mint étel, míg egyszerre valakinek az az ötlete támadt, hogy szavaljon el ki-ki egy darabot saját költeményeiből...” (Jámbor Pál [Hiador]: *Egy kedves emlék*).

Ugyanerről számolt be Degré Alajos is (*Visszaemlékezéseim*): „...A fiatal irodalmat csoportosulva találtam. Petőfi már szerepet játszott: nem az a fakó fiú volt többé, akivel Pozsonyban megismerkedtem, hanem finom

magyar ruhába öltözködött, s magára tartó fiatalember. Költeményei megjelentek, műveit díjazták és segédszerkesztő volt. Ekkor már Dobsa Lajos és Lisznyai Kálmán is elszármazott Pozsonyból. Tehát ezek hármon, aztán Bérczy Károly, Pálffy Albert, Pákh Albert [Kaján Ábel], Emődy Dani, Sükey Károly, Tompa Mihály, Berecz Károly, Obernyik Károly (már akkor a *Főúr és pór* című színművével akadémiai jutalmat nyert) asztaltársaságot képeztek a Pilvaxban... Ez a kis asztaltársaság naponként ebéd után elfoglalta kerek asztalát, s a fekete kávé mellett folyt az adomázás, élcelődés, többnyire egymás rovására neveltünk, a nélkül, hogy valaha harag vagy neheztelés lett volna a következménye. Pénz dolgában szűken voltunk, sőt egyharmada a társaságnak rendszeren pénzzavarban is szenvedett, de kiségettük egymást, úgy, hogy egyik-másik néha hitelét is igénybe vette barátja kedvéért...”

A közismert, irodalomtörténeti jelentőségű „Tizek Társasága” megalakításáról Jókai számolt be részletesen (*A Fiatal Magyarország*): „Ekkor egy eszme villant meg Petőfi agyában: az írói társulati terv. Miért minékünk mindig másoktól függünk? Egyesüljünk egy célra mind, s adjunk ki magunk egy közlőnyt. És aztán kötelezzük magunkat egy évig nem írni sehová, mint egyedül saját közlőnyünkbe. Tízen írtuk alá e szerződést: Petőfi, Pálffy, Degré, Obernyik, Pákh, Bérczy, Tompa, Kerényi, Lisznyai és én. Ez volt a »Tizek társulata«. Csupán egyet hagytunk ki a számításunkból: azt, hogy abban az időben a lapkiadáshoz engedély is kellett. A laptulajdon akkor szabadalom volt, s gondoskodva volt róla, hogy három szépirodalmi lapnál több ne legyen a világon. A tizek nem kaptak egy negyedik lapra engedélyt, s egy évre terjedő fogadalmokkal csak azt nyerték, hogy egy évig el kellett némulniok, nem írhattak sehova. Ezt a helyzetet bölcsen felhasználta Frankenburg, s egy lekötelező felhívásban meghívta lapjához a tizeket, tért nyitva nekik, hogy irodalmi működésüket folytathassák. Kilenccen elfogadták a meghívást, csak Obernyik nem... A többi elfogadta a tért, s a fiatal irodalom együttes erővel kezdte meg működését. De nemcsak azért volt az irodalom fiatal, mert tagjai ifjú emberek voltak, hanem azért is, mert új, ifjú és merész volt egész irányzata politikai, társadalmi, költészeti téren, elütő az eddigitől, kezdeményező, korszakba vágó.”

Bérczy egyéniségét is Jókai – a már említett művében – jellemezte találóan, szellemesen: „Bérczy Károly alakja finom, előkelő szabású volt, mindig udvarias, lekötelező s mindnyájunk között az egyedüli angol. Mi többiek mind franciák voltunk. Bérczy pedig annyira angol volt, hogy csak angol írókat tanulmányozott, angol mérföldekben beszélt; s mikor egyszer valaki kétségbe vonta azon állítását, hogy színelőadás hat óra hosszat tarthatott, azt felelte rá: »Én angol órákat értettem.« Mint novellaíró a lélektani bűvárlók közé tartozott.” Társasági sikereinek okairól Arany László emlékezett meg

emlékbeszédében: „Eleven, víg fiú volt, kedvence a társaságoknak és barátainak. Tréfában, apró csínytevésekben mindig leleményes, adomákban pedig kifogyhatatlan. Ezzel néha valódi bravourokat vitt végbe: jó kedvű baráti körben fogadott rá, hogy egymás után húsz vagy huszonöt olyan adomát mond el, még pedig jókat, amelyekből a jelenvoltak közül senki egyet sem ismer. Ha aztán valamelyik adomáját, mielőtt vége elcsattant, valaki folytatni tudta, akkor a már elmondottak nem számítottak, hanem elől kellett kezdenie a huszonötös sort. Amely adomát a társaság nem ismert el jónak, a helyett újat kellett mondani. E miatt néha kétszer annyi adomát elő kellett szednie, mint tulajdonképpen a fogadás megkívánta volna; s mégis e tréfát egyazon társaság előtt többször is bírta ismételni.”

Ebben az időben találkozott Bérczy első és egyetlen szerelmével is. Három jóbarátjával és hivatalnoktársával Budán, a Svábhegyen bérelt lakást. Szomszédjukban állt a Frivaldszky család nyaralója, ahol nyaranta nagy társasági élet folyt. Itt ismerkedett meg a híres természettudós, Frivaldszky Imre leányaival. A szinte mindennapossá vált vendégeskedés közben született a kölcsönös vonzódás és szerelem Bérczy és Anna – aki a négy leány közül a második volt – között 1846 nyarán. Egyik versében az öröm és kétség hangján emlékezett meg erről:

*Eljött az alkony röpködő homálya,
De lelkem éjén új nap kelt vala;
Ki mondja óh meg: ez a boldogságnak,
Vagy új keserűnek volt-e hajnala?*

Szerelmük beteljesedését – a költő kérdésének eldöntését – azonban országos és személyes okok is hosszú időn át késleltették.

Bérczy életében újabb jelentős szakasz kezdődött 1847 januárjában. Széchenyi István ekkor nevezte ki az országos közlekedési bizottsághoz tollvivői – jegyzői – állásra. Széchenyi közelsége, egyénisége és politikai nézetei bizonyára nem maradtak hatástalanok Bérczyre. Erről és kapcsolatukról azonban mindeddig csak általános megjegyzéseket és feltételezéseket ismerünk: „1847-ben gr. Széchenyi István mellé került, a kinek igen kedvelt embere lőn.” (Zichy Antal *Emlékbeszéde*) „Szép kitüntetés volt Széchenyi mellett szolgálni; rendkívüli iskola egy gondolkozó ifjúra nézve; mert a bureaui korlátozottság, pedantéria, vagy egyoldalúság befolyásától sehol nem lehetett oly messze, kivált államhivatalban, mint Széchenyi oldalán... Valamint ő maga nem akart ismerni sem testi, se lelki fáradtságot, sőt gyakran a legnagyobb erőfeszítéseket önkénytelenül kereste: így környezőit is szerette különféle testi és lelki próbáknak vetni alá. Mintegy mérte őket,

hogy önmagához hasonlítva, mennyit bírnak ki.” (Arany László *Emlékszéde*). S ez jó iskola volt Bérczyre nézve... Alkalmasint már itt ébredt fel benne a hajlam Széchenyi kedvenc eszméi: lóversenyügy, sportirodalom és casinói tevékenység iránt, s lett későbben megtestesítője a nagy reformátor egyik eszméjének, a magyar sportirodalom megteremtésével.” (Paulovics István: *Bérczy Károly élete és jellemzése*, Budapest, 1903.)

Széchenyi melletti szolgálata nem volt hosszú idejű. Széchenyi ugyan az első felelős minisztérium megalakulásakor magával vitte Bérczyt a közlekedési minisztériumba – és ez mindenképpen megbecsülést jelentett –, de a hivatali teendőkben betegsége nagymértékben akadályozta. Ugyanis 1848 februárjában egy pozsonyi hivatalos útján meghült és egy ideig Pozsonyban, majd Pesten feküdt betegen. Gyógyulása nem volt teljes, mert szervi szívbaja 1848–49 telén kiújult. 1849 tavaszán a levegőváltás gyógyító hatásában reménykedve bátyjához, Balassagyarmatra költözött. A forradalomban és a szabadságharcban így nem vehetett részt betegsége miatt, de versei lelkesedését, majd együttérző keserűségét híven tükrözik.

A *Pesti Hírlap*ban megjelent ünnepi hangú versében a trónfosztást és a Pestre bevonuló magyar sereget üdvözölte:

*Fény és dicsőség a magyar hazára,
A gyáva futó ellenre szégyen!
...ingadoz, dől
A zsarnok trón, undok bűn alapja,
Trón, te rongyos felhő le az égről,
Ragyog már a szent szabadság napja...*

Buda visszafoglalását Görgey táborából nézte végig, és a Frivaldszky Annához írt levelében számolt be róla: „Nézze és jegyezze meg jól, kedves, édes Ninám, levelem költének napját: ez történelmi emlékű nap, ez Buda visszavételének napja!” A világosi fegyverletételt egy, falujába visszatérő huszár elbeszélése alapján idézte fel (*A huszár; Augusztus 20-án 1849-ben*). A haza elvesztését siratja ebben, a harci zászló megőrzését akarta. A megadást szégyennek, árulásnak tartotta:

*Dicsőség volt lelketek párnája,
A nevetek: Isten katonája,
S mert valátok mindig halni készen:
Mi vár rátok? tudjátok-e – szégyen.
Üres szóra, puszta ígéretre
A sereg már fegyverét letette;...*

*És a zászlót, mely alatt küzdöttünk.
S száz csatában lobogott felettiink,
Melyre szent név: „Szabadság van írva,
Diadalként ellenség nem bírja...”*

*Tépjétek szét, rongyait vigyétek,
Ez légyen legszentebb ereklyétek.
Aztán menjen, a ki merre akar.
Éljen a hon! s az elárult „Magyar”!*

A nemzeti tragédia átérzésének adott hangot a szabadságharc rokkantjairól (*Két béna*) és a halálhírt hozó hírnökről (*A hírnök*) írott költeményeiben, balladájában is.

A szabadságharc sorsának rosszra fordulását látva, üldöztetéstől tartva Bérczy bujdosni kezdett. Július elején Vanyarcra, sógorához utazott. Két hónap múlva azonban – mert nem érezte ott biztonságban magát – Balassagyarmatra ment bátyjához, aki éppen akkor szabadult ki a börtönből, ahová a szabadságharc alatti cselekedeteiért és egy lakásán őrzött Kossuth kép miatt került. Amikor itt keresték a zsandárok Bérczyt, szerencsére már leendő apósának svábhegyi lakásában tartózkodott. Bátyja, hogy az üldözőket tévútra vezesse, azt mondta, hogy Angliába vagy Franciaországba menekült. Bérczy Budáról is tovább ment. A telet Putnokon, a legidősebb Frivaldszky lány férjének birtokán töltötte. Pesten csak 1850 tavaszán jelent meg újra.

Életét előről kellett kezdenie, egyáltalán nem biztató helyzetét átgondolnia, választani a lehetőségek között. Különösen nehéz volt ez akkor, ha nem akarta feledni hitét, szándékait. Hivatali állást a kecsegető ajánlatok, az ismerősök segítőkész tanácsai és anyagi helyzetének kényszerítő hatásának ellenére sem vállalt. Nem betegsége volt ennek az oka, hanem hűsége az elbukott eszmékhez, az a törekvése, hogy megőrizhesse a cselekvés szabadságát. Véglegesen és kizárólagosan az írói hivatást választotta „kenyéradó állomás”-ként.

Újra találkozott ekkor jegyesével, Frivaldszky Annával – aki a harcok idején Olaszországban tartózkodott –, de Bérczy, betegsége miatt aggódva tépelődött, hogy a házassággal magához kösse-e Annát. Végül is orvoshoz fordult, a Görgey táborában megismert Lumitzer Sándorhoz, aki bár súlyosnak tartotta Bérczy betegségét, mégis javasolta a régen eltervezett szándék megvalósítását. A házasságot 1851-ben kötötték meg. Frivaldszky Imre Szolnok mellett birtokot vásárolt nekik, ahová le is költöztek. De a gazdálkodáshoz nem értő, és a Pestre visszakíváncozó Bérczy néhány hónap múlva visszatért a fővárosba.

A cenzúra által élénk figyelemmel kísért és színvonalban erősen ingadozó, rövidebb-hosszabb ideig fennálló pesti lapokban jelentkezett Bérczy

műveivel. Elbeszélései jelentek meg a *Magyar Hírlapban* (1850–52), a *Magyar Emléklapokban* (1850), a *Szépirodalmi Lapokban* (1853), a *Budapesti Hírlapban* (1853), a *Délibábban* (1853) és a *Divatcsarnokban* (1854). Ugyanezekben közölte angol fordításait is (W. Irving, Dickens, Bulwer, Scott Walter, Thackeray stb.). A lapokban megjelent legjobb novelláit 1852-ben Emich Gusztáv adni ki két kötetben *Élet és ábránd* címmel. Könyve szinte visszhangtalan maradt, csupán a *Pesti Napló* emlékezett meg róla.

Gyulai Pál és Kemény Zsigmond segítségével 1851-ben munkatársi állást kapott a Császár Ferenc által szerkesztett *Pesti Naplónál*, amelynek a külföldi rovatát szerkesztette. 1854-ben valószínűleg Csengery és Kemény ösztönzésére maga is kísérletet tett lapalapításra. Egy szépirodalmi folyóiratra kért engedélyt, amelynek *Szemle, az élet, irodalom és művészet köréből* lett volna a címe. Kérését azzal indokolta, hogy nincs olyan szépirodalmi lap, amely érett ízlésű munkákat közölne. Kérelmét elutasították, jellemző módon az 1848–49-es magatartása miatt.

Pákh Albertnek – a „tizek” egyikének – azonban sikerült megindítania a *Vasárnapi Újság* című szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilapot 1854-ben. Főmunkatársa Jókai Mór volt. A lap szelleméhez figyelemreméltó adalék Tompa – akit közreműködésre kértek fel – levele Pákhoz: „Vasárnapi Újság? Nem hallottam még hírét. Jókai főmunkatárs vagy pláne szerkesztő? Hát a *Délibáb* hová lesz? Mindenesetre közétek állok, a hajdani »Tizek« akármelyikétől szégyen volna a hűtlenség. Legalább én, együgyű falusi ember, így képezem, meglehet: Pesten más pennával írnak, mint Dálnoky professzor hajdan éneklé.” Így nem csodálkozhatunk azon, hogy Bérczy is otthagya a *Pesti Naplót* és a *Vasárnapi Újság* munkatársa lett. És talán döntő szerepe lehetett a *Politikai Újdonságok* című melléklap megindításában 1855-től, amelynek főmunkatársa, majd 1865-től 1867-ig szerkesztője is volt.

Újabb elbeszélései és fordításai 1854-ben jelentek meg három kötetben *Világ folyása* címmel. Gyulai Pál szigorú bírálatnak vetette alá Bérczy munkáit a *Pesti Naplóban*: „...nívelt ízlése és ismeretei megőrzik a botlásoktól: erkölcsi érzéke nem téveszti össze a jót a rosszal; nyelv és kidolgozás körül gondot tanúsít; iránya legkevésbé megtámadható: beszélyeiben mégis hiányzik valami, s ez a valami igen sok... Személyei, noha bennök sok eleme a költőinek, nem tudnak alakot váltani, egyénekké kikerekedni, meséi ügyesen kigondolván, de nincsenek megteremtve: az alkotó képzelem erőtlenségét vagy lankadtságát érezzük mindenütt. Innen művei közt inkább sikerülnek a humoros képek, kedélyes rajzok mint a valódi beszélyek.” Dicsérete is relatív: „A hang mely rajtok átvonul, az irány, melyet képviselnek, jótékony ellentéteket képez azon beszélyekkel, melyek divatlapjaink rendes táplálékai. S mik lapjaink rendes táplálékai? Francia hulladékok, valami durvaság, valami

könnyelműségben feloldva, mi nem az erő vagy elmésség korlátlanóságából foly, de az ízlés, a szív míveletlenségéből. Bérczy beszélyeiben mindenütt egy mívelt ízlésű ember szól hozzánk, s mindenütt érezzük benne azon jótékony hatást, mit reá az angol irodalom tön.”

Bérczy szépirodalmi alkotó munkássága az ötvenes évek második felében háttérbe szorult. Ennek valószínűleg nem csupán újságírói, szerkesztői munkája, elfoglaltsága az oka, hanem műveinek kritikai visszhangtalansága, illetve negatív fogadtatása is. 1855-ben és 56-ban a *Politikai Újdonságok* számára vezércikkeket és az európai politikai eseményeket ismertető cikkeket írt. Ezeket felhasználva, egy-egy időszak eseményeit összefoglaló, népszerű nyelven megírt tanulmányokat, szemléket is megjelentetett: *A keleti viszály (Müller Gyula Nagy Naptára, 1855.)*, *Világkrónika (a Vasárnapi Könyvtár jutalék-kötete, 1856.)*, *Visszapillantások Európa közelmúltjára (Nemzeti Képes Naptár, 1856–1857.)*.

Barátai és ismerősei – a Nemzeti Casinó és a Pesti Lovaregylet tagjai – kérésére és támogatásával 1857 januárjában megindította a *Lapok a lovászat és vadászat köréből* című sportlapot, amely a következő évtől *Vadász- és Versenylap* címmel jelent meg. A lap bevezető cikkét Eötvös József írta. Bérczynek nagy gondot jelentett a szerkesztői munka. Nem csupán munkatársakat kellett szereznie, hanem a magyar sportnyelvet is ki kellett alakítania. Ezen felül irodalmi igényességet igyekezett érvényesíteni a cikkek elbírálása során. Ez a törekvése nem volt minden eredmény nélküli. Arany László emlékbeszédében meg is jegyezte, hogy: „a *Vadász- és Versenylap*, a mellett, hogy a sport hivatalos közlönye volt, félig-meddig egy szépirodalmi lap feladatának is megfelelt.” De ezt bizonyította az 1863-ban kiadott *Hazai és külföldi vadászrajzok* című kötet is, amely a lap hat évfolyamának legjobb cikkeit tartalmazta, és amely Bérczy jellemzése szerint: „e könyv tartalma a szépirodalom könnyebb s a szaktudomány komolyabb igényei között mintegy középhelyet foglal el.” A lap szerkesztésén kívül a sportirodalom terén Bérczy egyéb munkákat is közreadott: *Magyar–német és német–magyar vadászmuészótárt* (1860), *Magyar Méneskönyv* (1865) és cikkeket írt az *Egyetemes Magyar Encyclopaediába* (1865).

Bérczy – mint említettük – ebben az időben alig írt szépirodalmi művet. Egy Madáchhoz írott levelében (1861) keserű derűvel jellemezte önmagát: „...Kemény, Jókai regényeket írnak. Én is hegyezem tollamat, s nemsokára vágni fogom. A négy lustrum hátamon ugyan, de most ismét azt mondom, mit az öreg táblabíró a Lánchíd tervezéskor: »Minek az már erre a rövid időre?« Bár e hasonlat hatalmasan sántít, mert a táblabírót századokkal élheti túl a Lánchíd, míg az én lepkeéletű betűim előttem enyésznek fel a semmiségbe. Egyébiránt is minden csak »vanitátum vanitás«, jó, hogy

megírta Kölcsey, legalább utána mondhatja az, ki – mint jómagam – az erő hiányában e vigasztalásban akarja önmaga előtt eltussolni.”

Az irodalmi élettől azonban nem szakadt el. Irodalmi érdeklődése, esztétikai nézetei és baráti köre is a kialakuló irodalmi Deák-párthoz, a Kisfaludy Társasághoz kapcsolták őt. Nézeteit legrészletesebben a *Külföldi regényirodalom (Budapesti Szemle, 1858)* című tanulmányában és az irodalmi humorról tartott székfoglalójában – a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották 1859 decemberében – fejtette ki. Ezekben a francia irodalommal szemben az északi népek (angol, orosz) irodalmát dicséri. Kritikai tevékenysége, amely Greguss Ágost szerint: „a dicséretben az őszinteség melegsége és biztossága, az ócsárlásban a gúny attikai fűszere, mindkettőben pedig a meggyőződés ereje által” tűnt ki – más módon is hatott: a Kisfaludy Társaságban a kiadandó Shakespeare-fordításoknak egyik bírálója volt és tagja az Akadémia és a Nemzeti Színház drámabírálo bizottságának is.

Különösen őszinte szeretettel segített barátjának, Madách Imrének irodalmi munkásságát, érvényesülését. 1861-ben névnapjára írt levelében örömmel tudósította *Az ember tragédiájának* kedvező fogadtatásáról: „Minap este a Casinóban kandalló körül ülven többen, Csengery Antal nem győzött elég dicséretet halmozni az *Ember tragédiájára*, melyet Fausttal és Manfréddel helyezett párhuzamba. Gratulálok e nagyszerű sikerhez s mai neved napján neked sok egészséges évet, irodalmunknak tolladból sok ily műveket óhajtok.” Madách elsősorban Bérczyvel és ennek baráti körével – Gyulai, Szalay László, Eötvös, Csengery – találkozott Pesten és Budán. Mindig szívesen látott vendég volt Bérczyék Szervita téri otthonában, ahová örömmel hívták, várták: „Szontágh írja, hogy együtt jösztek Pestre majd »ha fagy«, az-az ha beáll a keményebb tél. Hozzon Isten, nagyon jól fog esni néhány veletek töltendő nap.” – írta Bérczy egy 1861 novemberi levelében. 1864-ben, mivel Madách betegsége miatt nem tudott jelen lenni az Akadémiába való beválasztásán, székfoglaló beszédét – *A nőről, különösen aesthetikai szempontból* – Bérczy olvasta fel. És ugyanő vállalta elhunyt barátjának búcsúztatását is. A Kisfaludy Társaság 1866. február 6-i ülésén elmondott emlékbeszéde az első, tudományos értékű, ugyanakkor költői érzékenységgel megírt ismertetés Madách Imre életéről, munkásságáról. Őszinte szeretete és segítőkészsége Madách családjával kapcsolatban is megmutatkozott. Az árván maradt Madách Aladárt és Balogh Károlyt – Madách Imre tragikus sorsú nővérének, Máriának fiát –, akik a pesti piarista gimnáziumban tanultak, pártfogásába vette: „Bérczy karolta fel a falu csendes és egyszer életéből a fővárosba szakadt két tapasztalatlan, bártortalan diákot s meghívta őket családi körébe és otthont adott nekik otthonában. A tudományos, irodalmi és politikai élet számos kiválósága fordult meg ez időben az agg tudósházánál. S a ház élénk életű gyermekszobájában

ismerkedett meg Atyám Bérczy Károly leányával, Margittal is, kit aztán később 1875 őszén nőül vett.” (Balogh Károly: *Madách az ember és költő*, Budapest, 1934)

Bérczy Károlyt a Kisfaludy Társaság 1862. január 30-án választotta tagjává. Székfoglalóul Puskin *Anyeginjének* egy Bodenstedt nyomán fordított részletét olvasta fel. Az a tény, hogy az *Anyegin* lefordítása Bérczy legjelentősebb és legsikeresebb munkájának tekinthető, és hogy a „magyar Anyegin”-nek irodalomtörténeti jelentősége van irodalmunkban, érdemes e kérdéssel részletesebben foglalkozni.

A korabeli irodalmárok és olvasók Puskin műveit szinte kizárólag külföldi fordításokból ismerték. Az első legjelentősebb Puskin életrajz csak 1864-ben jelent meg magyarul (Kiss Ferenc: *Oroszország első költője. Fővárosi Lapok*, 1864. szept. 13.). Verseinek első fordításai pedig 1862-től 1866-ig Zilahy Károlytól, Zilahy Imrétől és Bérczy Károlytól. Az *Anyegin* fordításával Zilahy Imre 1863-ban kezdett foglalkozni, Vajda János *Nővilágjában*, a május 16-i számban meg is jelentetett egy részletet, de a szerkesztői megjegyzésből azt vehetjük ki, hogy a további munkáról lemondott. Bérczy ugyanis már az előző évben – az említett székfoglalóban – nyilvánosságra hozta fordításait, és az is köztudottá vált, hogy a Kisfaludy Társaság a teljes fordítást tőle kívánja megjelentetni.

Nem tudjuk pontosan meghatározni azt az időpontot, amikor Bérczy Puskin műveit és az *Anyegin*t először olvasta. Az 1866-ban megjelent fordítás elé írt *Előszava* azonban nyújt némi eligazítást: „Anyegin Eugént több év előtt Bodenstedt kitűnő fordításában olvastam először... – írta, majd: – Puskin művei az összes orosz szépirodalom iránti érdekeltségemet kelték fel, s csakhamar azon meggyőződésre jutottam, hogy nem csupán Puskin és Byron, hanem általában a jelesebb orosz és angol írók között van bizonyos szellemrokonság, mely az írói objectivitás legmagasabb fokán, a humor közösségében nyilatkozik.” Ezt a gondolatot azonban Bérczy már kifejtette akadémiai székfoglalójában is, így tehát a „több év előtt” 1859 előttre vonatkozhat. Ugyancsak az *Előszó*ban arra utal, hogy mikor kezdte a fordítást: „E jeles műnek irodalmunkba átültetését céloomul akkor tűztem ki, midőn néhány év előtt újra olvasván, szépségei annyira megragadtak, hogy az első versszakot játék- és kísérletképpen fordítgatnám s az első fejezet végéig értem.” Az újraolvasás mindenképpen 1862 januárja előtt történhetett, hiszen akkor már a Kisfaludy Társaságban csupán a teljes fordítást végezte el elsőnek, hanem egyáltalán fordítani is elsőként kezdte.

A felolvasott részletek elismerő fogadása végleg megerősítették Bérczy szándékát a teljes fordításra. Nemcsak lelkesedéssel, hanem igen nagy igényességgel is látott munkához: „Akkor még csak Bodenstedt német fordítása állt előttem: de bármily kitűnő legyen is ez, éreztem és tudtam, hogy

másolatról vett másolat halványan, színevesztettem fogna tollam alól kikerülni. Eredetiben olvasni, eredetiből fordítani *Anyegint*, – vágy napról-napra erősebb gyökeret vert bennem: oroszul kezdtem tanulni...” (*Előszó*). De nemcsak az orosz nyelvet tanulta Bérczy, hanem széleskörűen tanulmányozta a Puskinra, az orosz irodalomra és az orosz életre vonatkozó irodalmat is, mint ahogy erről említést tett *Előszavában*, és ahogy ez kitűnik a fordítás elé írott Puskin életrajzából és a fordításhoz fűzött jegyzeteiből.

A fordítást az 1838-ban kiadott – Zsukovszkij, Turgenyev és Vjazemszkij által szerkesztett – díszkiadás szövege alapján készítette el. Munkája négy évig tartott, melyet időnként Bérczy újra meg újra előtörő betegsége is késleltetett. Részleteket a *Részvét Könyvében* (1863), a *Koszorúban* (1863. I. félév), és a *Fővárosi Lapokban* (1866. április) közölt a fordításból. A teljes 1866 márciusában, a Kisfaludy Társaság műfordítási gyűjteménye kötetenként jelent meg.

A művet a kritika és az olvasók tábora egyaránt nagy elismeréssel és érdeklődéssel fogadta. Újabb és újabb kiadásai jelentek meg. 1948-ig összesen tizenöt. Irodalmunkban új műfaj születését eredményezte – Balogh Zoltán: *Alpári*, Gyulai Pál: *Romhányi*, Arany László: *Délibábok hőse*, Reviczky Gyula *Szeptember* című verses regénye –, hatása a XX. századi magyar irodalomban is, Krúdynál is nyomon követhető. Újabb kritikánk erőteljes revízió alá vette a fordítás értékeit. Bérczyt elsősorban a mű kritikai élének tompításában, a főhős egyéniségének elnéző és megértő értelmezésében, megjelenítésében marasztalják el. Ha egyet is értünk ezekkel az álláspontokkal, mégis szükségesnek tartjuk kiemelni: Bérczy világosan felismerte Puskin művének és általában az orosz irodalomnak bíráló hangvételét, sőt ezt erénynek minősítette *Előszavában* is. „...az orosz író ostoroz, hogy javítson és zokogva nevet saját honi viszonyain, midőn ezeknek természetes, hű képét adja. S e képek éppen ezért, mert élet hívek, mert igazak: szépek, megragadók...” és az *Anyeginről* ugyanott: „...az orosz viszonyokra és társadalomra vonatkozó temérdek gúnyt is foglal magában...” Mégis, hogy ennek ellenére mindez a fordításban nem nyilvánvaló, annak oka – véleményünk szerint – a kor meghatározott irodalmi és társadalmi szemléletében, esztétikai, etikai felfogásában és a kor magyar irodalmát általánosan jellemző nyelvi és stíluseszközök helyzetében található meg és nem Bérczy feltételezett szándékaiban egyedül.

Bérczy Károly *Anyegin* lefordításával végül is kivívta azt az egyértelmű irodalmi hírnevet, elismerést, amelyre valószínűleg mindig is vágyott. És ebben az időben írta meg eredeti alkotásai közül is a legjobbat, a lélekábrázolás, a hősök jellemzése, a logikus cselekményelbonyolítás és a szerkezet átgondoltsága terén kitűnő *Gyógyult seb* című elbeszélését.

Életének utolsó időszakát is igen sokrétű és serény munkálkodás jellemezte. Általános elismerés és tisztelet, barátai őszinte szeretete, harmonikus

családi boldogság légkörében élt. Otthona irodalmárok, tudósok, politikusok találkozóhelye volt.

Betegsége azonban, különösen egyik leányának halála után egyre rosszabbra fordult. A hazai és külföldi gyógyfürdők rendszeres látogatása sem segített már. 1867 decemberének elején lába is dagadni kezdett, szobáját nem hagyhatta el. Ő maga a halál gondolatával kezdett megbékélni. Jellemző erre barátainak – Szontagh Pál és Rajnis Pál – utolsó látogatásáról felmaradt epizód: „Az örökké vidám Szontagh Pál mikor belépett, meglepetve mondá: Nem is tudtam, hogy internálva vagy!? – Egyelőre internálva – felelt melancholikus mosollyal a beteg, – nemsokára végleg internálva. S a látogatás estéjén, 1867. december 11-én halt meg.”

Haláláról minden lap megemlékezett, felidézve és méltatva Bérczy nemes emberi magatartását, írói, közéleti tevékenységét. A Kisfaludy Társaságban 1868 februárjában Zichy Antal búcsúztatóját Szigligeti Endre olvasta fel, az Akadémián pedig 1875. november 29-én Arany László mondott emlékbeszédet. Pesten, a Kerepesi úti temetőben temették el december 13-án. Az azonban nem köztudott, hogy valószínűleg felesége kérésére, aki Jobbágyiba költözött fiához, Gézához, a jobbágyi temetőbe vitték át hamvait. A község halotti anyakönyve erről a következőket tartalmazza: „Halál, év, hó, nap: 1867. december 11. Neve, hites társának neve, polgári állása: Bérczy Károly földbirtokos, a m. tud. akadémia lev. tagja, Frivaldszky Anna, rk., férje. Születése: Balassagyarmat. Lakóhelye, utca, házszám: Pest Szervita tér 3 sz. Neme: fi. Kora: 46 év. Vallása: r.k. Volt betegsége: szívbaj. A temetés helye és napja: Pest. 1867. December 13. A temető lelkész neve és hivatala: Haboz László káplán, a pest-belvárosi plébánián. Észrevételek: Exhumáltatván a budapesti kerepesi úti temetőből, a családi sírboltba temettetett Jobbágyiban 1908. évi szeptember hó 19-én délután Bösze Emil plébános által.”

[1967]

MIÉRT NEM JÁRT PETŐFI SZÉCSÉNYBEN?

Az irodalomtörténetből jól ismerjük Petőfi nógrádi látogatásának eseményeit. Ahogyan azt nagyszerű humorú és maró satírájú művéből, az *Úti jegyzetekből* tudjuk, 1845. április 1-jén indult felvidéki utazásra. Miskolc, Kassa, Eperjes, Rozsnyó, Rimaszombat útba ejtése után június 1-jén érkezett Losoncra. Innen Fülekre kirándult, majd a gácsi várromhoz és a posztógyárhoz ment el. („Az utóbbi szemlélésében jobban gyönyörködnek tán az idegen, ha nem volna meg testének azon része, mely a tobák, fricska kedvéért teremtetett.”)

Június 13-án indult Vecseklőn át Somoskőre, majd tovább Salgóra. E kirándulásáról írott sorai, valamint ennek emlékét őrzi *Salgó* című verse olyannyira közismertek, hogy itt részleteire felesleges kitérnünk.

Június 14-től június 22-ig Losoncon pihent Steller Antal nevű barátjánál. (A látogatás egyik romantikus eseményét ő maga írta meg *A varróleány* című versében.) Június 22-én indult Losoncról, Ludányon keresztül („hol a legszebb parasztfekötőket láttam életemben”) Gyarmatra, itt másnap megtekintette a vásárt, és tovább utazott Rétságon, Vácon át Pestre. (Losoncon még egyszer jár majd, 1847. július 2-án, ugyancsak Stelleréknél.)

Szécsényben tehát mindössze átutazott. Sokat nem láthatott belőle, mert késő délután indultak: Losoncról – szekérlőcs törése miatt még vesztegeltek is –, s bizony jócskán besötétedett már, mire Szécsénybe érhettek.

Egy év múlva azonban, Pulszky Ferenc révén igen közeli kapcsolatba került a kis mezővárossal.

Pulszky Ferenc 1814-ben született Eperjesen. A csaknem teljes századot átívelő élete és pályája hű tükörképe is e kor viharosan változó eseményeinek.

Mint felvilágosult szellemű liberális nemes, korán bekapcsolódott az országgyűlési küzdelmekbe. Széles látókörű, nagy műveltségű ifjú volt (nagybátyjával, a híres műgyűjtő Fejérváry Gáborral több ízben járt külföldön), s mind politikai, mind tudományos téren hamar nagy tekintélyt szerzett. 1848-ban a pénzügyminisztériumban Kossuth államtitkáráként, majd Bécsben a király személye körüli miniszter mellett dolgozik. Ősszel pedig az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja lesz. 1848 decemberében távozik az országból, sajnos nem éppen dicsteljes módon. Londonban tűnik fel, toborozza a szabadságharc angol híveit, informálja a közvéleményt a magyar nép hősi harcáról. Haza hosszú ideig nem is tér. 1852-ben in effige

halálra ítélik, a hóhér a bitófára szögezi nevét. 1861-ben politikai okokból összekülönbözik Kossuthal, útja elválnak az emigrációban élő társaitól. 1866-ban hazatér meglátogatni megbetegedett feleségét, s annak halála után megengedik, hogy végleg itthon maradjon. Még néhányszor indul a képviselőválasztásokon, ezúttal mint következetes Deák-párti, mígnem aztán végleg a tudománynak szenteli életét.

Mint tudóst polihisztorként tartották számon, mindenhez értett, ám nagyon kevés maradandót alkotott. Legkedvesebb tudománya az archeológia volt. Vitán felül sokat köszönhet neki a magyar régészet, még ha egyes megállapításait már túlhaladta az idő. Mint a Nemzeti Múzeum igazgatója (hosszú évtizedeken át) sokat tett a magyar történelmi emlékek megőrzéséért. Írt nyelvészeti, közgazdasági, jogi, történelmi cikkeket, szépirodalmi műveket. Gazdag, tartalmas, helyenként ellentmondásos életet élt, s bár nem volt kimondottan eredeti alkotó, méltánytalanság lenne megfeledkezni róla.

De hát valójában mi köze van Nógrád megyéhez, Szécsényhez? Pulszky 1846-ban feleségül vette egy gazdag bécsi bankár leányát, Walter Teréziát. Miután hazaköltöztek Magyarországra, úgy döntöttek, megvásárolják a szécsényi birtokot, így mégis közelebb lesznek Pozsonyhoz, az országos politika centrumához.

Szécsényt ekkoriban az eladósodott Forgách Pál bírta, aki kapva kapott a gazdag vevőn. Pulszkyék rendbe hozták a kastélyt, felújították a messze földön híres parkot, és 1846 szeptemberében beköltöztek a pompás barokk épületbe. 1848-ban, az első népképviselői országgyűlésre a szécsényiek képviselőjükké választották.

Az emigráció idején birtokukat elkobozták, s csak 1864-ben kapták vissza. Utoljára még 1869-ben jelöltette magát Szécsényben képviselőnek, majd fia, Ágoston vette át örökét mind a gazdaságban, mind a képviselőházban.

Visszatérve 1846-ra, elmondhatjuk, hogy Pulszky igen aktív szerepet vállalt a megyei közéletben. Kastélya is hamar népszerű lett. Hangulatos estélyek, baráti beszélgetések váltották egymást majd mindennap. Hazai és külföldi vendégek egyaránt megfordultak nála, s baráti viszonyban állt a megye kiválóságaival is, pl. Szontaghgal, Lisznyaival.

A velük való barátkozás mélyítette el azt a korábban támadt tervét, amiről 1846-ban a *Honderűben* ezt a hírt olvashatjuk: „Furcsa hírlapi kacsát úsztatnak jelennen a derék collégák, midőn elhíttetni akarják szegény fejünkkel, hogy Pulszky Ferencz úr Szécsényben maga számára megvásárolt ősi kastélyában a Forgáchoknak, menhelyet (asylumot) nyitand...” Pontosabban szólva nem is a kastélyban lett volna az a menhely, hanem a parkban levő kerti lakot kívánta Pulszky berendezni, s ebben vendégül látni a tehetséges, ám szegény magyar költőket, hogy nyugodt körülmények között írassák verseiket.

Azt is tudjuk, hogy legelőször Petőfi Sándort szeretné e lakba meghívni, s „ez idylli lakással megkínálni”.

Pulszkynek ez az ötlete még a beköltözés előtt, valószínűleg a birtok felmérése, bejárása során támadhatott. Tény, hogy már 1846 augusztusában tudott dolog volt, legalábbis a rendőrség előtt. Ekkor kelt az a rendőri besúgójelentés, amelyben Petőfiről írva ezt jegyzik meg: „Különben Pulszky Ferenc oly magasra becsüli ennek a túlságos lángésznek (exorbitans genie) képességeit, hogy ajánlatot tett neki: foglaljon el két szobát újonnan vásárolt szécsényi (Nógrád megyei) birtokán, és a gondtalan pihenőben költson nemzeti dalokat.”

A besúgó jelentésével ellentétben tudjuk, Pulszky ekkor még nem ajánlotta fel a házát (sőt, nem is fogja), de a bejelentés így is nagy vihart kavart. Egyáltalán: miért éppen Petőfi volt az első jelölt, s mi lehetett a felháborodás oka?

Pulszky Ferenc emlékirataiból tudjuk, hogy feleségének a kastélyban egy-egy csendesebb estén fordítgatott Petőfi költeményeiből, s fiatal neje „meg volt hatva a költő közvetlensége által, s tüstént felismerte benne a lángészt”.

Pulszky viszont már jóval korábban felismerte Petőfiben a zsenit, nem hiába volt korának egyik legélesebb szemű, minden újdonságra felfigyelő közéleti személyisége. E mellett volt azonban néhány kevésbé szimpatikus tulajdonsága is: meglehetősen hiú, a külsőségekre, a közvélemény hangjára sokat adó emberként ismerték. Valószínű, hogy tetszelgett önmagának a gondolattal: az agyondicsért és a sárba pocskondiázott, ám mindenképpen az érdeklődés középpontjában álló ifjú költő az ő vendégszeretetét élvezte majd, s az ő busás bőkezűsége jóvoltából szebbnél szebb dalokkal öregbíti a magyar költészet hírnevét. (S a hálás utókor természetesen nem felejtje el, hogy mindezt neki, Pulszky Ferencnek köszönheti!)

Egy év múlva, 1847-ben megjelentet Pulszky egy bírálatot Petőfiről, amely kritika szerinte „szigorú, de barátságos” volt (állítólag ezt maga Petőfi ismerte el, pedig nála kritikusabb-érzékenyebb költő nemigen volt még a magyar irodalomban!).

Ez a bírálat – alighanem örzi a hamarosan tárgyalandó konfliktus hatását – hosszú évtizedekre meghatározta a Petőfi-képet. Dicséri, tömjénezi Petőfi költészetében mindazt, ami népi. („Petőfi múzsája a magyar köznép regéiben élő királyleány, mely mind mellett, hogy haja arany, könyűje gyöngy s mosolya rózsabimbó, mégis mezítláb megyen le a patakra, hogy kedvesének ruháját mossa, s piros csizmát ölt vasárnap, midőn templomba készül; egyébiránt hétköznapi reggeltől napestig mindig danol.”) Ugyanakkor viszont elvet mindent, ami politika, ami forradalmi, ami összeegyeztethetetlen a Pulszky és nagyon sokan mások által magasra értékelt politikamentes költészettel. (Azt írja Petőfiről, hogy a hazáról és a magyarságról fogalma sincs,

mert a világszabadságról ír verseiben!) Egyetérthetünk hát Fenyő Istvánnal, aki Pulszky bírálatáról megjegyzi, hogy a Petőfi-képmás eltorzítása, az egyéniség meghamisítása ebben az esszében vette kezdetét.

A hír tehát elterjedt, mire törekszik a szécsényi várúr. Vahot Imre felsőmagyarországi utazásra indult, s élményeiről a *Pesti Divatlap*ban számolt be. A végig szatirikus, gúnyos hangú beszámolóban (egyike a Heinét utánzóknak) Szécsény is szerepel egy-két sorban. Túl azon, amit már eddig is írtunk, Vahot még megjegyzi: „De íme, megjött a jobb kor s egy férfiú, kinek herczegi, grófi cím ugyan nem büszkélkedik családi törzsfáján, a magyar irodalom és művészet iránti nemes vonzalomból, baráti segédkezet ad az elhagyott magyar költőknek és alkalmat nyújt nekik arra, hogy az élelemkeresés gondjai nélkül énekelhessék a szabadságot és szívök szerelmét!”

A *Honderűben* megjelent cikk – amelyet korábban idéztünk – meglehetősen kemény hangon, mellőzve a Vahot-féle iróniát, utasítja el a Pulszky-féle jótékonykodást. Szegény magyar írók már idejutottak volna, hogy a „pénzaristocratia leggyöngébb árnyéklata” pártfogolja őket?

Egy biztos: hogy Petőfi nem fogadta el a felajánlott lehetőséget. Ha ugyan ez a felajánlás elhangzott egyáltalán. Mindenesetre tudott Pulszky szándékáról, s bízott abban, hogy az új irodalmi mecénás jóakarátára számíthat, s erőt véve közismert büszkeségén, kéréssel fordult hozzá. Valószínű, hogy 1846 decemberében szövögette magában újra régi vágyát, külföldre akart utazni. Ehhez szeretett volna Pulszkytól kölcsönt kérni, s megadja majdan, amikor összegyűjtött művei megjelennek.

Pulszky még nem válaszolt levelére, amikor Pesten a Vadászkiirt vendéglőben találkoztak. Petőfi barátaival, Degré Alajossal, Lisznyai Kálmánal volt ott, míg Pulszky más urakkal ebédelt. Ebéd után átült Petőfiék asztalához, nagy hangon, sokáig beszélt készülő új történelmi regényéről, majd hirtelen a költőhöz fordulva, amúgy mellékesen megjegyezte: „Kedves barátom! Leveledre személyesen akartam megadni a választ. Nagyon sajnálom, de sok károm volt a gazdaságban, s most a szécsényi jószágon annyi befektetésre kellett költekezniem, hogy egészen ki vagyok merítve. Kívánságodat ez alkalommal sehogy se teljesíthetem...”

Hát körülbelül csak eddig tartott a nagylelkűség. Amikor az ígéretet kellett volna valóra váltani, rögtön meghátrált, s a hagyományos kibúvóval élt. Tudjuk, hogy ennek a kijelentésnek egyébként nem volt semmi alapja. Igaz, sokat költöttek a kastély rendbehozatalára, a gazdaság beindítására, de mindig rendelkezett annyi jövedelemmel, hogy fölösen fedezni tudta volna – még kölcsön formájában is – Petőfi utazási költségét.

Petőfi a visszautasításra nem szólt semmit, csak elmosolyodott, jegyezték fel barátai. Később aztán sokkal élesebben, a maga hirtelen módján felcsattanva

mondta ki véleményét Pulszky tervéről: „Hallottatok ilyet valaha! Ápolóintézet költőcsemeték számára! Kinek van kedve fölcsapni? Mindegyiknek lesz külön cellája, hol ódákat írhatunk Maecenas házigazdánk tiszteletére. Nos, kinek kell a költő-prófunt?”

Így hát végérvényesen szakított Petőfi Pulszkyval és hamvába holt tervével. Nem fogadta el a „költő-prófuntot” (de más se nagyon, mert ezután Pulszky igen hallgatott a felajánlott kerti lakról), és így Szécsény szegényebb lett egy Petőfi-látogatással.

[1978]

Tandori Dezső

„A MI ÖRÖKÖS BARÁTUNK”

Mikszáth Kálmánt elbúcsúztatva, mintegy szakférfiúsággal is elsiratva Móricz Zsigmond, a *Nyugat* folyóiratnak írt dolgozatában, e síri beszédben Mikszáthról mond személyi érdemben viszonylag keveset, sok szépet leszögez viszont arról, amit a nagy halott irodalmi lényegével kapcsolatban ő az 1910-es évben asszociálhatott, s ami valahogy mintha periódusosan visszatérő gondja lenne betűvetésünknek. Újság a könyv ellenében, előbeszédes aktualitás az örökléttel szemben, illetve a fából vaskarika csodája, amit Mikszáth művészetében ünnepel Móricz, az irodalom-megújítás, jó szerént a hírlapírás általi mégis-tündöklő ékes ténye, holott elsősorban a tárcát, emez újságmű nemet tartja „a mi örökös barátunk” fő erényének és erejének, ám esélynek is a – ne ismételjük magunkat – magyar próza igazi megújulásához. Ekképpen mondjuk: Mikszáth mintha úti állomás lenne valamerre fele, de hát messze az Ady költészeti forradalmától, félig-meddig a Jókai utáni légüres térben, azaz hát oly elismeretlen, alig felismert írók erőközegében, akik „helyett” aztán mintha Kosztolányi, Krúdy teremtette volna meg az elbeszélés, a regény valódi magyarországi huszadik századát. Mikszáth legfőbb sajátjának Móricz az előbeszédszerűséget tekinti, a távtartást bármi akadémikusságtól, ugyanakkor az anekdota megannyi hangszínét... ne is folytassuk. Magam egy régi kedvencemet kotrom elő a polcról, azt a Mikszáth-elbeszéléskötetet, melyből csekély tünődgetésem címét kölcsönzöm, egy ottani

novellacímét. Semmi hasonlóságot nem vonok Mikszáth és beszély-alakja között, eljárásom csak gyengédségalapú.

A nagy és nevezetes regények, vagyis a *Zrínyiász*, a *Nosztty*, a *Választás*: gyermekkorom emléklegendája. Születtem 1938-ban, felnőtt olvasónak akkor tekintettem magam elsőnek, hogy kora-tizenvalahányasan Mikszáthot engedtek idehaza kézbe vennem. Aki azt a világot megérti, sugallták környezetemben, má: tud valamit, de vigyázat, semmit túl korán! Móricz ítéletével ellentételesen: nekem kora-húsz évesen a Mikszáth-novellák jelentették „az” igazi nagy palócot, hamarjában felkerült ő mégis polc magasba, mert akkor rég „túlestem” már az első Kosztolányi – összes élményen – ezt Ottlik mesterbarátsága hozta vissza, hozta igazából elő azután egy kis időre és örökre –, az egzisztencialista irodalom létfontossága „járta”, és ami Dosztojevszkijtől, Csehovtól olvasmány elmaradt, szinte máig. Hol lett volna helye Mikszáthnak ebben az egyre szaporább forgású csillagképrendszerben?

Ám az az elbeszélés, melyről szólni szeretnék most, a már többször is idézett című, maradandó vágyképként kísértett: min is sírtam én olyan jót tizennyolc évesen?

Valami – ismétlem a nevet – csehovi hangulat, olyasmi volt, de hát Mándy után valóba csak Anton Pavlovicshoz magához kanyarodhat vissza az érdeklődő kegyes... jaj, Mikszáth Kálmánhoz?

Most, tessék: jaj, vissza Mikszáth Kálmánhoz.

S de jó!

Már az első bekezdés, e novelláé, kerekded „oroszos” remeklés. Az anekdotai hangulat országos horderejűnek akarna ígérkezni, de kamara-jellegű marad, és ez jó. Kezdődik a beszély szó szerint így: „Egy délvidéki városkánál szálltunk a vonatról, hogy ott háljunk, s nappal folytassuk utunkat tovább.” A hagyományos próza elbűvölő hangütése. Ráérünk, sugallja – de már feszültséggel.

Ennek mintha ellentmondana a magyar délvidéki tipológiai atlasza, hangulatos csúfondáros bekezdések során át.

El is gondolkozom: a „mai kor”, mondjuk inkább, a megint aktuális fél-múlt lélekhangulatait kifejezhetnők-e ilyen komótosággal? Például mondhatnám-e: idehaza földön csak az is kényelmetlen, hogy otthonomban, álmatlanul este, nem gyújthatok egyetlen szál cigarettára se – legalább –, nem foghatom magam, hogy menjek, járjak egyet, ahogy Kafka írja pediglen, viszont hogy erre idegenben hosszasan módodom lesz, fájdalommal tölt el, mint ha megcsálnék valamit, bár inkább boldogtalanul őriznem kellene híven, szerencsétlenkedve? Mondhatnánk-e bármi ilyet így, azaz hát lekerekítve? Eleven hagyomány-e az akármennyire is tökélyes mikszáthi próza?

A „Fehér róka” fogadóban viszály támad, így folytatódik a novella. Ott, ahol a „nagyon rossz állapotban talált” sarokasztalnál az író és vérköpős útitársa, a professzor ücsörög már. Szőke úr, vörös úr egymásnak esik „valami Hamilovics” tárgyában, s az író és társa mit sem ért az egészből: öröm, hogy a vérmeskedőket megfékezik. Akkor az elbeszélő érdeklődni kezd. Ki lenne „a vörös ember”, ki „úgy fújt dühében, mikor mellettünk elhaladt, mint egy kehes ló”, és így tovább.

Olvasom, újraolvasom a novellát, s arra gondolok: milyen élmény lehetett ez nekem egykor? Miért éreztem alkalmasint akkor is, hogy az elbeszélés valami nagy szomorúság felé bukdácsol? Szépséges, nem is oly régimódi stílusával. Olvasom, s csak az a máig nem múlt szomorúság eleven az egészből, fogalmam sincs, mi lesz, mi volt Szlebenits Mihály – a vörös úr – története, mi több, élethistóriája, ennek lényege, vejeje, amit mind, s nem sokkal többet, az elbeszélésből magam 42 éve megtudtam.

„Mintha két anya hordta volna a hasában” a megférhetetlen, rabiátus, de olykor bárányként megjuhászodó embert. Mondani sem kell, hogy „egy anyabika és egy nőstény tigris”.

Megtudjuk róla, hogy birtokát eltékozolta, most „egészen a züllés útján van”. Ez kicsit olyas kifejezés, mintha a századelőn készült fordítás részlete volna. Anekdotát tudunk meg Szlebenits gonoszkodó irgalmatlanságáról, szeszélyeiről. De a magyar vidék jellegzetesen bírós, szolgabírók törtétiáival delectál minket aztán Mikszáth tovább, s értesülhetünk, sok gazságért Szlebenitsnek semmi bántódása nem lett, ellenben egyetlen helyes cselekedetéért végül miniszteriálisan elcsapták – botrányos esetét kiírták a lapok, persze, hát így.

Hogy itt tartunk, a fekete, ellenszenves arcú ember visszatér a vendéglőterembe, máris akaratoskodik, dirigál, hanem aztán csak ül megint boránál, hozzá nem nyúl, közben nyög, fújtat, láthatóan szenved – külsőségesen –, s így az író zavartalanabban szemügyre veheti, miféle is lenne.

De csakhamar szerencséteti őket: asztalukhoz megy, bemutatkozik – miután összetörte poharát –, ez nem kis meglepetés.

Valami orvosságos üvegről is szó van, ezeket behozta, ezeket az író s társa asztalához magával viszi.

„A nagy Hamilovics megölője”, ezt tette hozzá mosolyogva a bemutatkozó szavakhoz. Szlebenits felismeri az írot, kedveskedve érdeklődik, miféle új „mézet” gyűjt az élveteg olvasók számára, „nekünk”. S közben, hogy így beszél, szomorú a hangja.

Mikszáthot összevéri Eötvössel, de se baj, így kommentálja: „Ezt mondom én, Szlebenits Mihály”. Szoknya miatt volt, folytatja, és a többi. Iszik

végre, és Mikszáthék érzik, most jön „a nemzeti giliszta”, a felköszöntés. Jön is.

Szlebenits a híres találkozásokat ecseteli, méltatja így Nagy Frigyesét Voltaire-rel, Sándor cárát I. Napóleonnal, Hamletét, atyja szellemével, Szlebenits Mihályét az íróval, s hogy ez mind közt a legkiemelkedőbb ügy.

„S hogy minden így” – t.i. letegezõ cimborasággal – „meg volt pecsételve, enyelgõ hangon, mely sehogy sem illett hozzá, így szólt, merengõ tekintetét rám tapasztva” – már brudercsók után! –: „Hosszas már most az örökös barátodnak egy palack francia pezsgõt!”

Mily boldog voltam, mikor Ottlik novelláját olvastam aztán, évek múlva, *A Drugeth-legenda*, hogy tudtam, Mikszáthról tudhattam, miféle nevezetes pezsgõ is a Veuve Cliquot!

Ezt rendelte ugyanis Szlebenits.

Gondolom, akkor, 42 éve is tudhattam: nem a semmiért aprózza a lépést így az író, visszafojt egyelőre valamit, s az nagyot fog durranni. Nem külsõségesen.

Szlebenits nemsokára már az életét meséli, a jelent s a félmúltat. Asszonya van otthon, igaz, nem hites feleség, de mit számít a cserép, a tulipán virág a fő, s az, a Misica gyerek, aki az övé, az az igazi, Szlebenits vér. Az asszony miatt halt meg egyébiránt a Hamilovics.

Ekkor hideg veríték lepi el homlokát, holttá sápad, s a gyerek dolgát – és az orvosságos üvegekét is – mondja alkalmasint: a gyerek beteg lehet, ez derül ki, és Istennek szól Szlebenits Mihály, elröhögve amúgy: „Isten, Isten, ne nyúlj a gyerekhez”.

Ahogy ezt õ „az asszonyra nézve” a Hamilovicsnak is mondott.

Hanem – rögvest utána a professzortól is egy üveg pezsgõt kér, örökös barátjaként.

Azután – eléggé rendszeres előadásmóddal, de némiképp habogósan – előad Szlebenits egy további élettörténetrészét: jött be õ a városba, ide, gyógyszerért a Misicának, ezek azok az üvegek, a Nikolájt küldte el a patikába, addig õ bejött – s randalírozva összeveszett a szõke úrral –, ellenben a kocsiját egy kis lánykára bízta, aki egy hatost koldult ki belõle, visszajött a Nikoláj kocsis, hát mit látnak, a kis lányka alszik szegény az ülésen, s neki, Szlebenitsnek nincs szíve felkölteni.

Ekképpen kér még egy üveg pezsgõt az írótól.

Végezetül nagy fordulat jön: összevész a pausáléban csak „Aladár”-nak szólított pincérrel, majd az egész csekket õ állja, sõt – „nyomorult cincárok!” –, legyen az õ örökös barátainak is mindig egy palack, jégbe hûtve.

Hirtelen megitatja velük a Szent János áldását, s mennek ki a kocsinhoz. Itt Mikszáth kis pihenõt tart, a világ leírása következik:

„Szép nyári éj volt, szőke éj – de talán nem is éj: fekete testvéreihez nem hasonló. Talán csak a föld álmodik az éjről és ez az álom lebeg, mint kékes, átlátszó fátyol fölötté, hogy kiédesgesse a csillagokat. És azok a bohók ki is jöttek mind. Arra a rövid időre. Mert tudjátok, az álom hamar elszáll. De minden meghódolt e látszatnak. Az erdei fák illata bejött a városba, a denevérek csapongva rajzolták óriás cirádáikat a levegőben, a leander bokrokon, melyek a »Fehér róka« előtt a járdán voltak vödrökben elhelyezve, buja pillangók háltak a virágok közt. Szelíd, ideg zsongató csönd honolt körös-körül. Az egész mindenségben nem hallatszott más, csak az a sziszegő nesz, amit a szürkék előidéztek a farkaik csapkodásával...”

És „valami jóízű szuszogás” hallatszott a kocsiból. A kislány még mindig aludt!

Tanakodás kezdődik, Szlebenits – „Misica miatt” – elképzeltetlenség tartja, hogy a gyermeket csak úgy kirakják. Esetleg Nikoláj kiemelhetné viszont a finom meleg kendőben, így hagyhatnák ott a leanderek tövében, a padon, övé maradna a kendő. Az öreg kocsis tiltakozik e tékozlás terve ellen. Szlebenits, aki olykor-olykor dühödötten kitör, letorkolja ezért is.

„Babonaság, bolondság”, mondja, „de ne neved, Nikoláj. Tudod, az Isten jóért jóval fizet...” És a kislány, így érzi Szlebenits Mihály, álmában fenn járhat most a mennyekben, s boldog – és az Isten a Misica dolgában kérlelheti, könyörületre hangolhatja. „Mintha valaki pisztolyból lőtte volna bele” az agyába, mondja ezt a gondolatot!

„Oh, Nikoláj, ha felkölténém, félek, hogy a Misica meghalna...”

Mostanra már borzongatóan szép a novella. Ki tudja, hol fordult át ilyenbe, ezzé – megtörtént a csoda, és szorongva várjuk a legrosszabbakat.

Szlebenits, talán a sok pezsgőtől is, zilált és gyatra állapotban van eddigre.

Az angol plédben kivették a kislányt a kocsiból, ezüst forintokat is kötöttek a kendő csücskébe, letették a padra, s úgy látszott, rendben lehet még minden.

Ekkor új szereplő érkezett.

„A Zorka” cseléd. Misica halála hírével. Csipkés kendő, koporsó szükségeltetik.

Isten magához vette a fiúcskát „esti harangszókor”.

Szlebenits megdermedt, majd előkapja azt a bizonyos – valódi – pisztolyt. A csehovi elv.

Ellenben nem magát akarja meglőni. Nem kell őt lefognia így Nikolájnak. A közeli Mária szobrot bántaná, Mária karján a kisdedet.

„Nem, nem – rikácsolta rémletes tekintettel – eresszetek! Nem ölöm meg magamat. Csak ő vele van bajom, ő vele, – és a kidülledt, üveges szemével a templom felé integetett – a fiát akarom lelőni. A fiamért az ő fiát!”

Madár halottaim, ember halottaim jönnek elő, más eset mind, mégis nagyon átélem én ezt a Szlebenits Mihályt.

Végül összerogy, jártányi ereje sincs, Nikoláj leülteti, vigasztalja. De az úr hallani sem akar nyugságról, csöndes könnyhullatásról. Sejtjük, mit kér borzadályosan, gyűlölködve: rugdálná össze a kislány porontyot a Nikoláj, hadd fájjon neki, hadd fájjon ez az Istennek is, akit neki miért kellene kí-mélnie már? Semmit sem akarhat ő az Istentől többé.

„Nikoláj fölvette a földről a Szlebenits kalapját, mely a huzavonában esett le, s míg a port leverte róla, pirongatta nagy gyöngédséggel...”

Ez nagyon jó! Főleg ha halljuk, miket mondott:

„– Ej, ej, hogy beszélhetsz így? Hiszen elhozom a kendőt, de még se beszélj így az Istenről. Te vagy a hibás, Szlebenits Mihály, kedves gazdám. Mert látod, az Isten nem kereskedő, akivel máról holnapra alkut köthetsz. Hogy azt mon-dod, mintha bemennél a boltjába, én ezt adom, te azt add. Az Isten jó, ezt már a boldogult atyád, az én édes uram, Szlebenits Pál is mondta, de nem könnyen hagyja magát bolonddá tenni, és már fiatal korodtól kellett volna kedvében járnod, és nem most másfél óra óta... akkor talán ő is...”

Kiderül, ezt a szobából hallja, látja már az író. Ahogy elmondja, példája: ténylegesen az élő beszéd nyomán formázza mondatait. Az az „és már...” indázás: micsoda mondat! Az ötvenes évek amerikai prózájában láttam hasonlóakat, Ottlik mesteriskolájában, olvasást tanulva, novellázást így. Értsd: a próza élvezetét, igazságát stb.

A valósággal oroszos novellává csudálatosodó írás így végződik:

-----jellel.

Megszólal, mondom, az író háta mögül a professzor, akinek igazságai egészben maradtak, bár hallgatói szétvitték ezeket, ám a tüdejét, bár ne vitték szét, ő elfogyasztotta, ronggyá szaggatta, mint azt a novella fenye-getően lassú kezdése elárulja nekünk, megszólal a tanárember, hogy: „Csukd be, kérlek, az ablakot, mert meghülök.”

És a legvége-záradék, a jó ég tudja, miért oly fontos, minden szava – választásáig lényeges mondat:

„Becsuktam, és ezzel örökre elvesztettem szemem elől Szlebenits Mi-hályt, a mi örökös barátunkat.”

Azt hiszem, nem választottam rosszul, amikor ezt az 1890-ben szü-letett elbeszélést követtem nyomon fordulóról fordulóra: az örök klasszikus elbeszéléstről tudjuk meg benne-belőle, hogy ez, mint közlési lehetőség, való igaz „a mi örökös barátunk”, még egyszer mondom, kis sallangjait elhagyva a század-dereka amerikai irodalmában is megállta volna a helyét. Az az ámulat tehát, melyet 1955 táján éreztem, 1960 után egyenesen folytatódott, s mert utána prózafordítással foglalkoztam sokat,

és évtizedeken át érdelemleges műveket is olvashattam töviről-hegyire így, s ennek ma sincs vége, az olvasás eleve az én örökös barátom maradt, s voltam közben, el ne maradjon, magam is olykor ez a Karamazov Mitya-jegyű „Szlebenits”, és melyikünk nem volt az már néha, s így Mikszáth mintegy örökvalóink egyikét világította át Kosztolányi-orvosi pontossággal, megszenvedő szenvtelenséggel.

[1997]

Mikszáth a háza előtt (archív felvétel)

Krúdy Zsuzsa

ÓSI FÉSZKÜNK NÓGRÁDBAN VOLT

(Levél a Palócföld olvasóihoz)

Dédapám, legidősebb Krúdy Gyula fiskális, Nógrád megyében született és élt a szabadságharcig. Szülei, testvérei, sok rokona ott maradt. 1848 nemcsak hazánk, de családuknak, a Krúdyak életében is emlékezetes dátum. Legidősebb Krúdy Gyula és öccse, Kálmán, honvédtisztként vett részt a harcokban. Az előbbi Komárom várának védelmében, az utóbbi futárként. Gyula mellett ott volt felesége Radics Mária, akivel tábori pappal, katonai zászlók alatt, ágyúszó mellett esküdtek meg. Mária főzött, mosott a katonákra, buzdította és ápolta őket. Ez az időszak volt életük legcsodálatosabb időszaka, felejthetetlen emléke! De sokat meséltek róla esténként, az aranylepkés petróleumlámpa barátságos fényénél! Unokáik csillogó szemmel hallgatták őket.

Kossuth, Damjanich, Klapka, Garibaldi nevét otthon hallja először, a negyvennyolcas eszméért, a szabadságért, hazájáért itt tanult meg lelkesedni a kis Gyula, a későbbi író. Kivételes alkalmakkor nagyapja megmutatta drága ereklyéjét, Garibaldi véres ingének egy darabkáját.

Nagy öröm volt, amikor legendás hírű nagybátyjáról, Krúdy Kálmánról folyt a szó. A magas, karcsú, jóképű „úrribetyárról”, akinek alakja még Mikszáthot is megihlette. A szabadságharc bukása után nem menekült külföldre. Szülőfaluja közelében bujdosott és negyven elszánt emberével „sarcolta” a gazdagokat. Krúdy az *Álmok hőse* című regényében és több elbeszélésében írt róla.

A nagyapja is sokáig bujdosott, sokszor egy hajszálon múlt, hogy nem fogták el. Egyszer egy padláson a kémény árnyékában bújt, s csak sovány termete mentette meg. Máskor egy szénakazalban rejtőzött. Bár karddal összevissza döfködték a kazalt, szerencsére nem találták meg. Hányatott sorsa végül Szabolcs megyébe sodorta, ahol letelepedett. Haláláig palócosan beszélt, idős korában a Soroksári úti Honvédmenhely parancsnoka lett. Író unokája sok hattyúfehér öreg hőssel találkozott ott. Többek között az *Utolsó honvédek*, *Házam tiikre*, *A veressipkások* című elbeszélése származik innét.

Krúdyra nagy hatással voltak nagyszülei. Igen sokat írt róluk, az *N. N.*, a *Krúdy Gyula látogatásai* című regényeiben és sok-sok novellájában idézi alakjukat.

Nagyanyja Radics Mária rendkívül eszes, olvasott nő lévén, sokféle újságot, folyóiratot járatott. „Tizenkét ládányi” könyvét unokája már diákkorában elolvasta. Radics Mária hüvös, kimért, katonásmodorú, büszke asszony volt, csak a családjáért rajongott. Szívesen politizált férfitársaságban, a nőket nem igen kedvelte. Gyula unokáját annál jobban. Ő volt az, aki a családban elsőnek felismerte írói tehetségét. Ezért az apai szigor ellen mindig oltalmat, menedéket nyújtott. (Keserű csalódást okozott, hogy a legifjabb Gyula nem követte apja és nagyapja jogász pályáját.)

Nagyapja Gyula, magas, szikár, sasorrú, tüzes, villogó szemű férfiú volt. Közvetlen kellemes modora temérdek barátot, heves, kérlelhetetlen politikai állásfoglalása sok ellenséget szerzett. Nagyszerű előadó és még 80 esztendőskorában is ellenállhatatlan udvarló. „...úgy sohasem láttam mosolyogni nőket, mint nagyatyámra ragyogtak fel...”

Anyjától, Csákányi Juliskától élénk, színes fantáziát, kiváló megfigyelő képességet, derűt, kedvességet, humort, eszességet, jószívűséget, mérhetetlen szorgalmat, ambíciót, s munkabírást örökölt. „Anyám szegény pórleány volt. De a legszebb nő, akit valaha láttam. Hollófekete haja volt, igen fehér arca és könnyes barna szeme. Lényéből valamely csodálatos melegség áradott.”

Apját így jellemzi: „...annyi bizonyos, nem találkoztam olyan férfival, amilyen atyám volt... Én nevetni nemigen hallottam őt; mosolyogni is sokkal ritkábban, mint bárkit... Mindennap pontosan megjelent az ebédlőasztalnál... nagyon keveset beszélt... az asztaltól komoly főbólintással eltávozott”.

Az író apjától daliás termetet, jó megjelenést, tiszteletet parancsoló egyéniséget, hallgatagságot, zárkózottságot, nagyvonalúságot, lovagiasságot és ... szívbajt örökölt. Korai (50 éves volt) halálát a *Dunántúli-Tiszántúlinál* című megrendítő regényében írta le.

*

Az én édesapám, Krúdy Gyula, az író, kevés beszédű, hallgatag ember volt. Magáról szinte sohasem szólt, csak írásaiban tárulkozott ki. Rajongói állították, hogy „Gyula bácsi” mindent tud. Honnét volt tehát ez a hatalmas tárgyanyag, adat, emberismeret?

Ragyogó megfigyelő volt. A körülötte élő írók, színészek, festők, kocsmárosok, pincérek, zsokék, kocsisok, trafikosok, borbélyok bőven szolgálnak híranyaggal. Például Gyuri bácsi, a margitszigeti Kisszálló portása, aki valaha Arany Jánost „szolgált”, sok érdekességet mondott el a „tekintetes úrról”.

Krúdy sok levelet kapott naponta. Meghívók, számlák, baráti- és szerelmeslevelek között voltak olyanok is, amelyek valamilyen történelmi témáról, családtörténetről, fontos eseményről informáltak. Irodalmi *Álmoskönyvének* megjelenése után igen megsaporodott a levelek száma. (Néha

élettörténetek, különös sorsok tárultak fel bennük.) Napi újságot olvasó lévén, jól ismerte korának eseményeit, problémáit, személyeit.

Diákkorától utolsó éveig rendszeres olvasója volt a könyvtáraknak. Történelmi munkái megírása előtt hónapokig bújta a könyvtárakat, múzeumokat, rengeteget olvasott. Temérdek egykori iratot, hírlapot, forrásmunkát átnézett. Jól értett latinul, s ez nagy hasznára volt.

Kevés olyan írónk volt, akit annyira érdekelték a magyar vidék szokásai, életmódja, az emberek élete, a magyar ételek, ízek, hagyományok, a vendéglátás minden csínyja-bínyja.

Országos hírneve a Szindbád-novelláknak és a *Vörös postakocsinak* köszönhető. Oeuvre-jéből az *Őszi utazások a Vörös postakocsin*, *A nagy kópé*, *A velszi herceg*, *A kék szalag hőse* című műveiben szereplő Rezeda Kázmér az író saját maga. Többi hőse is előkről mintázódott. Sok-sok nőismerőse közül a legjelentősebbeket megörökítette. Ismertem a *Rezeda Kázmér szép élete* Késő Fániját és a *Hét bagoly* Leonóráját. Ebben az egyik legművészebb regényében így vall magáról: „Józsiás úr ugyanis azon törekvő és fáradhatatlan írók közé tartozott, akik lehetőleg mindennap szeretik nyomtatásban látni a nevüket”.

Legkedvesebb leányalakjai édesanyámról, Zsuzsiról mintázódtak. Ő *Az útitárs* Eszténája, a *Hét bagoly* Áldáskája, *Az Asszonyok díja* Natáliája, a *Rezeda Kázmér szép élete* Tinije, a *Boldogult úrfikoromban* Vilmája, a *Bukfenc* Gyöngyvirágja. A *Bukfenc* egyik előszavában így ír:

*„Kedves Gyöngyvirág,
ismét eszembe jutottál, mint régen a szép álmom. Ismét a régi szerelemmel gondolkodom boldog ifjúságunkra. Légy víg, mint én. Hisz’ senki sem veheti el tőlünk azt, ami egyediül a miénk: emlékeinket...”*

Gyermekkoromban nagy örömet szerzett, hogy könyvet írt nekem. Címe: *Mesemondások Jókai Mórról*. Előszava – mint egy simogatás: *„Kedves kisleányom, Zsuzsika, látom én, hogy már manapság is szereted a meséket, amikor csak én mesélgetnék neked békekorban a kis udvari szobában, mikor odakünn a hó esik. De igazában majd akkor szereted meg a meséket, amikor... a különböző betűket megismered... Azért már most megfogom a kis kezedet, hogy könnyebben megtaláld meseországban a királyhoz, Jókai Mórhoz... Édesapád”*

„Én írónak készültem. semmi másnak”, írta Krúdy Gyula, s ennél tömörebbet, jellemzőbbet, igazabbat nem mondhatott volna magáról. Tizenhárom esztendő korától, ötvennégy és fél évig, haláláig, szakadatlanul, rendíthetetlenül, ritka tüneményként írt, alkotott. Legnagyobb szenvedélye, életeleme – ami minden mást megelőzött – az írás volt. Látom magam előtt, ahogy szorgalmasan dolgozott. Kora hajnaltól, délig görnyedt egyszerű íróasztalánál. Apró, lila tintás gyöngybetűivel, hegyes tollal, szinte javítás nélkül rótt a sorokat.

Néha-néha megállt, karjait, ujjait tornásztatta. Az íróbütyök már régen megjelölte szép kezét. Jókai napi teljesítményét, tizenhat oldalt szabott ki magának. Máskülönben hogyan is írhatott volna mintegy 90 regényt, 4000 cikket, számtalan elbeszélést.

Nemigen értett a maga adminisztrálásához. Címre, rangra nem adott, csak szívének kedves emberekkel barátkozott. Ezért is érte olyan kevés hivatalos elismerés életében! Azért kellett annyit dolgoznia, küzdenie a szerény létért...

Kedves Nógrád megyeiek! Nem érdemelne-e meg Krúdy emléke az eddiginél többet? Talán egy róla elnevezett könyvesboltot, iskolát, egy-két utcát a megyében?

[1986]

Szabó Károly

EGY SZÁZADVÉGI DON QUIJOTE: KOMJÁTHY JENŐ

Amit Komjáthy Jenő rövid élete során megél, minden különössége ellenére is az általánosság szintjére emelhető. Sorsa, gondolati-művészi erőfeszítési korjellemzőek. Egy olyan társadalmi-világnézeti krízis kezdetén áll, amely bizonyos vonatkozásaiban még napjainkban is tart. E válság mögött a diadalmasan előretörő ipari forradalom munkál. A nyomában kibontakozó tőkés viszonyok szétfeszítik a hagyományos gondolkodás kereteit. A legfőbb érték a tőke lesz. S körülötte felerősödik a leplezetlen önzés, a haszonelvűség, a spekuláció, a kíméletlen, üzleties szellem. Az új gondolkodásmód érzéketlen a belső finomságok iránt. A személyiség uniformizálódni kényszerül. A polgári „józsánság”, a számítóegoizmus, a minden áron való érvényesülés szinte kötelező erejűvé válik. Az egyén úgy érzi, hogy elveszti önmagát, felszívja a tömeg.

A válsághelyzet a veszélyeztetett Én és azt fenyegető világ kettősségében nyilvánul meg. A szubjektum aggódva keresi a helyét, társadalmi szerepét – fennmaradása módozatait kutatja. A lélek önmagába fordul; vagy szemben áll, vagy a világ fölé akar kerekedni. A belső értékek semmibevétele ellen egy újfajta spiritualizmussal tiltakozik. Feltűnnek a társadalomból való kivonulás, a „szecesszió” különböző változatai. A világmegváltás alapvető művészi magatartássá válik. Először jelentkezik az otthontalanság, az

elidegenedettség érzése. Ilyen szempontból a Tahitibe húzódó Gauguin, a századvég zsenikultusza, Thomas Mann *Tonio Krögerje*, Baudelaire *Albatrosza*, a nietzschei Übermensch, a tolsztoji messianizmus vagy Madách Aladár „szellembúvárlata” és Csontváry egzaltált profetizmusa ugyanazon lényeg más-más megjelenési formái.

Komjáthy Jenő az idegeiben és a műveltségében hordozta az otthontalanságra és a kora tagadására való hajlamot. A modern művészet jelképes motívumát, az utazást az Amerikába szökéskísérletével ő valójában megéli. Szűkebb és tágabb környezetéhez egyaránt képtelen hasonulni. A hivatali karriert elutasítja. Heiyette barátjával, Reviczky Gyulával polgárpukkasztó éjszakázásba kezd. Balassagyarmaton botrányhős lesz. Szenicen pedig már egy oszlopához kötött troglodita. Olvasmányait is ez a századvégi léthelyzet szabja meg. A nagy németországi száműzöttet, Ileinét kedveli. Közel áll hozzá Byron, aki Görögországban küzdött a szabadságért. És egész életét végigkíséri a magányos Lenau.

Filozófus is azért lett, mert összeütközött benne a kor értékrendje a sajátjával. Bölcseletei miértjei meghasonlása termékei. Rendkívül érdekes, ahogy életérzése változásaiba bekapcsolódik a filozófia – mint tudatosítás és magyarázat. Különállása a schopenhaueri pesszimizmussal nyer igazolást. A világ fölé emelkedés Nietzsche emberfölötti emberével értelmeződik. A világalakító mindenségbe olvadás elsősorban Spinoza misztikus panteizmusában talál önmagára. Egyet azonban nem szabad elfelejtenünk. Komjáthy Jenőnél sohasem az önmaga megadása, hanem mindig a válsághelyzet meghaladásának a szándéka az ami meghatározza, hogy kitől mit fogad el. A beletörődés idegen tőle. A tettvágy értelmezi életét és költészetét. Ahogy Don Quijote a lovagregénnyel, ő a filozófia vértetében kísérli meg megváltoztatni a világot.

A századvég nem véletlenül hozta divatba Schopenhauert. A kor művészértelmissége tőle várta a rossz közérzet diagnózisát és a gyógyulás receptjét. Schopenhauer pedig megmagyarázta: a világ szenvedés: és reményt adott: a lángész az, aki megszabadíthatja a világot a szenvedéstől. A fiatal Komjáthy mindkét vonatkozásban azonosult mesterével: „Ki fejt meg, ki látja tisztán / Élet! sötét rejtelveidet? / A bölcsek szózatát a pusztán, / Ha hallja is, ki érti meg, // Az átok úr. Ezer sebében / Vonaglik az emberiség. / Mérhetetlen kínja tengerében / A jobbak vére semmiség... /” (*Himnusz*).

De barátjával, Reviczkyvel ellentétben nem tudja csupán szemlélni a világot – mint szenvedést. Ez önmaga lefokozását jelentené. Küldetéstudata tehát egyre inkább a lángészről szóló schopenhaueri tanítások felé fordul. Ezek láttatják be vele, hogy a zseni képtelen a társas életre. Ám a lángész le tudja győzni önmaga vágyait. S önmagát legyőzve eljuttathatja az emberiséget a szenvedést hozó vágyak megtagadásához. A lángész a „zavartalan

Világszem”. S hamarosan Komjáthy is annak tartja magát „Világszem ő. Nem ismer tért, időt se: / Örök gyönyörben úszó, isteni: / Világúr ő, az álmok méla hőse, / Nem kell neki csak egyet inteni / S körötte él, sugárzik, zeng, lobog, / Csapong, repül, örvénylik, dül ragyog. / Mind testet ölt, aminek lelke van... (Az álmodó).

A fiatal költő messiási hajlamait a lángészről szóló schopenhaueri tanítások szabadítják fel. A pesszimista világszemlélet kifejezése – „lét keserve”; „kíngyötört világ”; „az élet átka”; „harmóniátlan vad zshivaj”, „örök harc, örök kudarc” – mellett ekkortájt erősödnek fel a fény, a sugárzás szavai. Mostantól kezdve mondhatjuk Riedl Frigyessel: Komjáthy költészetében „csupa fény, ragyogás vesz bennünket körül, és akarva nem akarva, úszunk ebben a fényáradban. Fény és fény és mindig csak fény...”

1881-ben írja későbbi feleségének, Márkus Gizellának: „Belevágtam a fejszémet Schopenhauerbe. Óriási munka lesz.” Nietzsche *Zarathustrája* viszont 1883-ban jelent meg. Komjáthy azonnal, eredetiben olvassa. Messiási hajlamai újabb erősítést kapnak. Hogyne: hiszen ez a mű ugyancsak a válság terméke. A gondolati-szellemi válság meghaladásának szándéka hozta létre: „Meg akarom tanítani az embert az élet értelmére” – hirdeti *Zarathustra*. „Az emberfölötti ember, villám az emberfelhők sötétjéből.” Az ipari civilizáció elnyomorodó személyisége a korlátatlanság, az erő, a lázadás hőseinek látja *Zarathustrát*. Igaza van Juhász Gyulának: „...halálos ellensége lett Nietzsche az egész kornak, ő, a nagy korszerűtlen, aki látta és érezte a mai civilizáció nagy hazugságait, amelyek a kultúra romjain burjánzottak, és az Übermensch felé fordult, az istenek alkonyától a hajnalhasadáshoz.”

Komjáthy Jenő is Nietzsche hívévé válik. S a balassagyarmati megaláztatás napjaiban *Zarathustra* énekei segítik, hogy felmagasztalja önmagát. Ettől kezdve mintha állandó sugárzásban élne – a szolgalelkek világa fölött: „Itt állok az élet / Napfény teli halmán, / Úr vagyok a lelkek / Roppant birodalmán. [...] Pazar tettekre váltok én: / Gondolatom világot áthat. / Én vagyok az erő s a fény.”

A világellenes indulat és a *Zarathustra*-magatartás összeolvadásából születik meg Komjáthy Jenő sajátos eszmei forradalmisága. „S aki arra született, hogy teremtő legyen jóban és rosszban, annak előbb valóban pusztítónak kell lennie és értékeket kell összezúznia” – imígyen szól *Zarathustra*. A mi költőnk pedig arra biztat, hogy „törj össze mindent... rombolj, pusztíts, dülj össze mindent, ami élősdi, korcs, beteg”. Most lehet igazán tetten érni, hogy nála a filozófiai vértzet valóban a világ megváltoztatásának eszköze: „Mert új világ: új hit, új állam, / Új gyönyörök, új fény, új eszmék, / mindent újból kell kezdenünk.” (*Szózat*).

De miközben magasra emeli „a szent Egyéniség zászlaját”, már egy másfajta életérzés és világszemlélet kifejezései is feltűnnek a verseiben. Egyenlőre még a Zarathustra-magatartással is jól megférnek, lassan azonban elválnak tőle: „A végtelen végekben a középpont vagyok.” „Úgy érzem, szellemek királya, / Hurráh! hogy minden vagyok!” „Úgy érzem, új csodás világot / vagyok képes teremteni...”

„S én, ki e számtalan világnak / Szerzője, istene vagyok: / Meghalok minden pillanatban / S minden percben föltámadok.” (*Meg tudnék halni*).

Milyen lelki elmozdulásokról árulkodnak ezek a sorsok? Úgy tetszik, hogy az erővé, hatalommá, megváltóvá tágult Én újabb isteni tulajdonságokat vesz fel: előbb a végtelenséget, majd a teremtő-mivoltot. A világgal való szembenállás indulata és a világfelettség önittasultsága a mindenségbe való beleolvadás vágyává szelídül. Ezek már a szenici évek. Hogy a folyamat egzisztenciális hátterét is érzékelhessük, idézzük a Komjáthyt talán mindenkinél jobban megértő Juhász Gyulát: „...a költő hazájába kell jönnünk, hogy elégtételt adjunk neki, szegény zaklatott fejének és feletetet egyhangú kérdéseire. Istenem, csak egy neuraszténiás poéta kell ide, hogy szívét a világ szívének érezze, hogy a tér és idő őszi köddé váljék, amelyen túl a végtelenség van, és a magányban, e homályban, e csöndben állandóan, hallhatóan érezze ennek a végtelennek, ennek a hallatának harsogó, polifon, wagneri muzsikáját.”

Hogy a lelki változásokra tapadtak-e rá a gnosztikusok és Spinoza tanításai, vagy éppen ezek idézték elő a fordulatot, nehéz lenne kibogozni. Egy viszont bizonyos. Komjáthy Jenő utolsó éveit a gnosztikus megvilágosodás és megvilágítás, valamint Spinoza szeretetfilozófiája töltik ki.

S mint eddig is, megint csak a hajlamainak s a messiástudatnak leginkább megfelelő nézetek ragadják meg. Az újgnosztikusoktól azt veszi át, hogy neki – mint a gnozisig, a misztikus tudásig eljutottnak – kötelessége embertársait is visszasegíteni az istenibe: a jó, a szellemi, a fény szférájába. Az önmagában felelt igazi értékeket meg kell osztania másokkal is. Spinoza pedig megtanította szeretni azt a világot, amelyben számkivetetten és mellőzötten él. S megvigasztalta, hogy csak múlékony formái vagyunk egy nálunk nagyobb lénynek, amely végtelen, amíg mi meghalunk. De Spinoza panteizmusa fel is emelte, mert küldetéstudata egy új és másféle táplálékot kapott: a natura naturans-ról, a nemző természetről szóló tanítást. „Isten és a természet működése egy.” S ebbe az örökön tevékeny rendbe simul bele az ember is, hiszen „Isten elméje minden szellemiség, amely a világot megeleveníti”. Az utolsó évek beteg, „homályban élő” Komjáthy Jenője Spinoza panteizmusa által újjászületik. Messianizmus új értelmet nyer: „Én a világot nemző gondolat, / A végtelen lét tiszta telje, / Mérhetetlen dús, mert végtelen szabad”. Most már ez az újfajta üdvözítés hevíti, s ez hozza létre a talán legszebb versét is:

„Elöntöm lelkemet a végtelenben / Munkálni láthatatlan, mint a Szellem,
/ Mely a vizek fölött lebeg. / Hogy lakhassam minden parányban / S élhes-
sek örök tisztaságban, / Magamtól mindent elvetek... / Átöntöm lényemet a
csillagégbe, / Merüljön alakom a semmiségbe, / Csupán másokban éljek én! /
Csak minden szívben én dobogjak, / Csak minden szemben én ragyogjak / És
mindent üdvözítsek én!” (*Elöntöm lelkemet...*).

Ez a nyughatatlan lélek a filozófiát faggatta szüntelenül, hogy választ
kapjon válságba jutott kora és elrontott élete nagy kérdéseire. De nemcsak
feleleteket várt a filozófiától, hanem irányító eszméket, útbaigazító gondo-
latok is. Tett és életvágya a belenyugvás tanait elvetette, s csak a „megváltó”
igéket fogadta el. Üdvözítőnek hitt eszméit hirdette egyre lázasabban –
hol a félrevert, hol a húsvéti harangok hangján. A magyar irodalom ismer
gondolati költeményeket, de olyan költészetéről, amely a maga egészében
gondolati, az övén kívül nem tud. Abban a magyar lírában, amelyben
rendszerint a helyzetből, a konkrét élményből emelkedik fel az érzés és
gondolat, egyedülálló jelenség ez az elvonteszmék által hevített, lázas, az
önkívület határain szárnyaló lobogás. A századelő költői, bármennyire
kedvelték is, nem Komjáthy Jenő „tejútján” mentek tovább. Sem a hang-
hordozásban, sem az eszmeiség intenzitásában. Ha van egyáltalán folytatá-
sa, akkor leginkább Kassák expresszív hevületére és József Attila szenvedé-
lyes gondolatiságára hivatkozhatunk.

Ha pedig az eszmei helyét keressük ennek a költészetnek, akkor azt kell
mondanunk, hogy a gyökerei valahol Petőfi Ítélet című versénél és Az
apostolnál keresendők: a koronái meg Adyig érnek – a „magyar Messiásokig”
és „a jövődő fehéreiig”.

A küldetések e fajtájának őstípusa pedig minden bizonnyal az a Don Qui-
jote, aki kisszerű, szürke korát nem tudja elfogadni, s a gúnyolódókkal, gán-
csoskodókkal mit se törődve, a maga álmodta szebb világért indul harcba.

[1984]

SZABÓ LŐRINC RŐL – BALASSAGYARMATON

„Aki rááldozza azt a két hetet, amely Szabó Lőrinc teljes munkásságának – valamennyi versén kívül fordításainak s tanulmányainak – megismeréséhez szükséges, az, felmerülve ebből a még föltérképezetlen világból, ezt mondja: Hogy első-e, nem tudom. De hogy versenytársait fél kézen meg lehet számolni, az bizonyos.” Így összegezte eredményeit, határozta meg a Szabó Lőrinc-i költészet értékét, egy évvel a nagy költő halála előtt a költőtárs és barát, Illyés Gyula. Halála tízéves fordulóján pedig a Kerepesi Temetőben tisztelgők nevében fogalmazva a fiatal lírikus nemzedék vezető alakja, Juhász Ferenc a legmodernebb magyar költőnek nevezte Szabó Lőrincet. Arról a népszerűségről pedig, amelynek olvasói körében örvend, azt hiszem nem is kell, hogy szóljak, a kiállítás látogatóinak érdeklődő és tisztelgő jelenléte minden hangzatos kijelentésnél beszédesebb bizonyosság erre. Széleskörű népszerűség, és legnagyobb kortársainak rajongó tisztelete, – igazán kevés szerencsés költő dicsekedhetett ezzel a líra történetében. A magyar irodalomban, igaz, gyakoribb ez a jelenség, Szabó Lőrinc mégis a ritka kivételek közé tartozik. A mi irodalmunk ugyanis, népünk sajátos történelme folytán nemegyszer a közvetlen politikai feladatait is magára kényszerült vállalni, egy Petőfi, Ady, József Attila vagy Illyés Gyula népszerűségét az általuk vállalt társadalmi szerep, politikai feladat is fokozta. Szabó Lőrincben olvasói nem találnak ilyen messzezenegő politikai megfogalmazásokat, költészetében önmagukkal találkoznak az emberek, mindennapi életük keserveivel és örömeivel, mindazzal, amellyel a XX. század embere saját otthonában is, naponta újra meg újra szembekerült. Szabó Lőrinc fedezte fel számunkra, hogy korunkban a mindennapi élet mennyi drámával telített, a megmozdult világban összetorlódott sorsok hányféleképpen metszik egymást, micsoda feloldódásokat és poklot is tud kikeverni, minden egyes ember számára az élet. Berzsenyi vagy Madách, a maga udvarházában, a ritka postára és még ritkább látogatókra hagyatkozva, nem volt oly magányos, mint bármely ember a XX. század első felében, a két világégéstől és kiábrándító, embertelen helyzetektől meghatározott években, mégha egy nagyváros forгатagában, barátai és konzolidált környezete nyugalmas világában élt is. A hajsza, az ember fölé nőtt,

a hírközlés és a technika emberközelbe hozta a legtávolabbi világokat, ismeretlen földrészeken, mint otthon járhat a fantázia, és például egy egyiptomi utazás sem elérhetetlen álom, a csillagvilág végtelene a tér és az idő megszokott „falusias” rendjét szinte a követhetetlen lehetőségek és esélyek végtelenévé tágította, – csak az ember maradt mindinkább távol önmagától, vesztette el lehetőségeit, kiszolgáltatottan, hökkenten kezdte önmagát keresni e körülötte kitérült és megörült világban. Szabó Lőrinc elődei, kortársai és rokonai erre az ember-idegen világra eszméltek. Franz Kafka látomásai, Proust emlékekbe kapaszkodó vergődése, Eliot távolságtartása és önkontrollja, e magára maradt ember, az új helyzettel való ismerkedésének egy-egy mítoszát teremtette meg. Elvont képleteket kreáltak, melyekben megsejthették, kifejezhették és megvizsgálhatták az ember önmaga ellen teremtett poklainak visszahatását magára az emberre. Szabó Lőrinc, – és ez népszerűségének is kulcsa, – nem ilyen elvont képletet dolgozott ki, hogy megformálja az embert ért sérelmeket; – egy alapvető igazságot fedezett fel: mindazt, amelyet nagy kortársai az elvont látomások formájában fejeztek ki, azt tetten lehet érni az egyes ember mindennapi életében. Míg mások az absztrakciók magaslati, – de tudjuk, hogy ez egyúttal légürest is jelent – szintjén kísérleteztek, Szabó Lőrinc saját életét tette rá e kísérletre, saját magán végzett megfigyelései során gondolta végig századunk polgárainak sorsát. Ebből az egyetlen, személyes véletlenekből szövődő életből kereste ki azokat a mozzanatokot, melyekben általánosan fontos tényekre, viszonyítási pontokra tudott rámutatni, melyekben életünk során oly sokszor figyelemztetést, tanulságot, példát és okos tanácsot találhattunk saját egyéni problémáinkra is. A Szabó Lőrinc-versben nem úgy élnek benne századunk emberének kérdései, hogy hasonlóan egy titkosíráshoz, előbb dekódolni kell az előttünk lévő szöveget; – de úgy, hogy mindnyájan, azonnal megértjük üzenetét, mert az szervezetünk, érzéseink, idegrezdüléseink nyelvén, az emberi természet nyelvén fogalmazódott.

Egy, több mint tíz éve halott költő élete, idegrezdülései így kapcsolódnak közvetlenül a miénkbe, azzal a természetességgel, mintha Szabó Lőrinc bennünk élne, a mi természetünket, a mi legszemélyesebb problémáinkat írta volna meg. A Szabó Lőrinc-költészet így minden olvasáskor sajátos lélekvándorlásba kezd, már nem is a valaha élt ember néhai örömeit és szenvedéseit hallgatjuk, de saját egyéni életünk vívódásait találhatjuk megírva benne.

És ez a csoda csak a legnagyobbaknak sikerülhet. Illyés, vagy Juhász Ferenc tisztelgése ezt, a mindnyájunk által is, külön-külön tettenért és tettenérhető csodát ünnepelte.

Tisztelgésére jöttünk most mi is össze. Balassagyarmat büszkén tekinti magáénak is a nagy költőt. Hisz maga a költő is szeretettel emlékezett e városra, ifjúsága színhelyére. A balassagyarmati emlékek is erősen belejártak abba szintézisbe, melyből az önmagát bemutató nagy személyiséglátomása, az élet-példát elemzésre áldozatul felmutató mű, a Tücsökzene megszületett.

A most megnyíló szerény kiállítás erre a nagy életműre szeretne emlékeztetni, és tisztelni a város nagy fia emléke előtt.

[1971]

Szabó Lőrinc (készítette: Borsos Miklós)

GERELYES ENDRÉRŐL

Erre a találkozásra készülöben bukkantam rá egy régi feljegyzésemre. Egy majd húsz évvel ezelőtti találkozóra emlékeztet. A budapesti Ifjú Művészek Klubjában két fiatal alkotó estje előtt mondtam pár bevezető szót, rövid párhuzamos jellemzést. Két ifjú testvéralkotót mutattam be, akiknek akkoriban jelent meg első könyvecskéjük az *Új Termés* sorozatban. – Most újra együtt van a nevünk a meghívón. A kritikus majd átadja a szót az egyik egykori ifjúnak, az emlékező költőtársnak, Baranyi Ferencnek, s együtt ébresztjük az emlékét a másiknak, az egykori fiatal prózaírónak, Gerelyes Endrének.

Hadd kezdjem egy szemrehányással. Ilyen szemrehányás nem ritkán éri a rest irodalmi utókort: miért kell ébreszteni egy nagy tehetségű, érvényes műveket teremtett író emlékét? Van ugyan egy szűk emlékkörző tábora, írotársai, akik számon tartják, néhány száz hívő olvasója; ha újra megjelenik egy-egy könyve, tisztos recenziókat olvashatunk róla, de meggyőződéssel mondom: nincs benne a maga rangján az irodalmi köztudatban.

Sokszáz oldalas cikkgyűjtemény jelent meg nemrég a hetvenes évek magyar irodalmáról, névmutatóval. Négyszer idézik benne Gerelyes Endre nevét. Egyszer, mint aki – másokkal együtt – „több társadalmilag is izgalmas ígéretet nyújtott korai műveiben, mint amennyit... megvalósított”. Másutt csak felsorolásokban említik, igaz, rangos névsorokban.

Nem hiszem, hogy az új, a nyolcvanas évtized is így ki tudja majd kerülni azt a jelenséget, ami Gerelyes Endre néhány kötetnyi írását, de ezzel egyrangú és példaadó alkotómagatartását foglalja magában. A baráti szíveken túl, a kritikai közvéleménynek is, főképpen pedig az új, a fiatal irodalomnak is föl kell fedeznie Gerelyes világát, s azt az egyszeri, összehasonlíthatatlan írói magatartást, vérmérsékletet, gondolkodásmódot, ami bármelyik sorát, bekezdését összetéveszthetetlenül fölismerteti. S nemcsak a művek kerülnek majd az őket megillető helyre a hatvanas-hetvenes évek irodalmának történetében, hanem az a magatartásmód és etika is súlyosan lesz jelen az irodalmi alkotásmód példatárában.

1972. decemberében így nyilatkozott az *Új Írásban*: „Ha olyan szokatlan helyzetbe kerülnék, hogy önmagamról kellene kritikát írnom, a prózaíróknak azon típusához sorolnám magam, akik talán alkatilag legközelebb állnak a

lírikusokhoz... Valószínű, hogy az e típushoz tartozóknak – nekem mindenképpen – meg kell várniok, amíg... – megverekednek a szemközt jövő problémákkal...”

Két sarkpontját határozta meg ekképpen írásainak, alkatának. Az egyik: novelláinak, regényének, cikkeinek lírai jellege. Minden írása, minden sora önvallomás, önéletrajz, önmagyarázat, önelemzés. Nincs egy szenttelen, kívülálló mondata, mindegyikben ott látjuk az állásfoglaló, választó, vallomás-tevő Gerelyes Endrét. Akik személyesen ismertük, egy-egy csípős megjegyzésében, heves gesztusában a személyét magát is, mozdulatait, fintorait, hanghordozását is fölismerjük. Novellái nagy része, esszéi, regénye, de még cikkei, kritikai megjegyzései is: szenvedélyes önelemzés. Simonffy András méltán búcsúztatta őt így: *Isten veled, Lancelot lovag!* Azért azonosíthatta az író hősével, mert megvolt bennük ez az azonosság. Személyesen jelen van Balázs és János konfliktusaiban. Káin és Ábel ütközetében, a lovagi tornákon. De ezt az önelemző, önvallomásos jelleget nem egyszerűsíti életrajzívá. Az ütközet a fontos minden ilyen írásában. A *Kilenc perctől a Lancelot lovagig* ott van minden küzdő alakjában: az ellenfelekében is. Ő Ábel, de ő Káin is; Bálint is, János is. Átéli az ellenfelek sorsát is, tudja az ő érveiket is.

A küzdelem minden Gerelyes-írás meghatározója: ez a másik sarkpontja írásainak. „Megküzdeni a szemközt jövő problémákkal”. Méltatói mind kiemelik, milyen fontos szerepe van nála a fizikai erőnek, az ökölnek, a testi erőnek. Már kevesebben hangsúlyozzák, hogy a testi erő szemléletes és nyomatékos ábrázolása csak alkalom az intellektuális küzdelem megjelenítéséhez. A ringben is az a fontos, ami a fejekben lejátszódik, az ökölcsapásoknak mindig morális indítéka van.

Nemzedékének legszenvedélyesebb moralistája volt. Senki olyan lázasan és nyíltszívűen nem kereste az új kódexet, az új társalom új erkölcsi törvényeit, mint ő. Minden állítást megkérdőjelezett. Nem volt előtte tekintély, s nem voltak dogmák. A forradalmár etikai kódexét lapozta. A jámbor Ábel önála megöli a kártékony Káint. Mindig nyílt sisakkal küzdött, előítéletek nélkül, írásaiban is, kávéházi vitáinkban is. Aki személyesen ismerte, tanúsíthatja, milyen éltető ereje volt a vita, az érvek lovagi tornája. Egy példát hadd mondjak el nyitottságára. Szerette, tisztelte Arany Jánost, de elementáris dühvel utasította el az *Epilógus*nak ezeket a sorait, a bennük foglalt emberi magatartást: „Ha egy úri lócsiszárral / találkoztam, s bevert sárral / Nem pöröltem / Félreálltam, letöröltem”.

Ráismertető vonása írásainak az a kettősség, amit a fizikai erő ábrázolásának és az ellentétek intellektuális földolgozásának együttélte ad. Pszichológiai felkészültsége és érzékenysége, filozófiai ismeretei és készsége ugyanúgy meghatározzák írásai karakterét, mint a fizikai erő. Legegyszerűbb,

iskolázatlan alakjai is készek intellektuális párbajra, a munkásszálláson, a gyárban, a falusi lagziban is.

Mámorosan szerette a gondolatok szembesítését, a magatartások párbaját. Utolsó nagy vállalkozásában, az *Isten veled, Lancelot!*-ban mintegy összegezi a forradalmár magatartás, a küzdelem éthosszának motívumait. Rátalált a lovagi középkor hatalmas küzdőterére: ideális színpadot talált eszméi, indulatai kifejezésére. A vérre menő összecsapások porondját, s a végletes emberi tulajdonságokat, tiszta eszményeket és feneketlen gonoszságokat hordozó, nem ember formájú hősök világát. Személyes sorsa dereng föl, amikor a szolgának született Lancelot emelkedéséről, a nagybirtokos lovagok előtti bizonyításról esik szó. Hőse diadalaiban és társadalmi emelkedésében az ő Toldi Miklós-i felszabadulása, hódítása testesül meg. – A regény egésze azonban nagyobb, nem személyes sorsfordulatot példáz és a porondon küzdők fizikai erőfeszítéseit, a lobogó szenvedélyességet itt is erős intellektuális hajlandóság, precíz ellemzőkészség higgadt racionalizmus ellenpontozza.

Írásainak ez a jellege esszéi felé fordítja a figyelmet. Én egyenrangúnak tartom Gerelyes esszéit szépprózájával; hadd tegyem hozzá: ő maga is segít ebben. E két tartományát írásainak alig lehet szétválasztani; annak idején természetes módon gyűltek közös, egy kötetbe. Elbeszéléseiben esszéisztikus, elemző, eszmélkedő bekezdések vannak, esszéiben példarejű apróbb történetek, epikus részek. Esszéiben közvetlen módon nyilatkozhat meg a véleményalkotó, állásfoglaló, töprengő író. Lefegyverző és fölényes intellektussal vezet bennünket egy-egy témában, akár a vakok sorsáról, akár a test boncolásáról, akár társadalmi, történelmi problémákról elmélkedik. Minden műfaj alkalmas önkifejezés volt számára. Már azon a majd húsz évvel ezelőtti találkozómon joggal említhettem, mennyire otthonos a különféle műfajokban. Rövid élete alatt végigjátszotta az irodalom majd minden műformáját. A kritikától az esszéig, a novellától a regényig, versig. – Igen, a versig is; lírai alkata természetes módon vezette erre a kalandra is. Heves vitáink közül számomra a legemlékezetesebb, amikor kifogásoltam, hogy a *Nyolcfokos szép lejtő* című novellájának egy részét metrumban, versben írta.

Még egy dolgot említettem abban az egykori vázlatos bemutatásban: játékos kedvét. Ez a szenvedélyes vitatkozó, halálig küzdő bajnok mámorosan szerette a játékot. Ez a tulajdonsága minden írásában tovább bontakozott. Nekünk, akik ismertük, külön öröm volt, amikor újabb írásaiban fölismertük mókázó kedvének újabb és újabb mulatságos gesztusait. A hősi krónikában, az *Isten veled, Lancelot!*-ban például, egyre-másra kiesik – helyesebben kilép (mert a karikírozó, ítélő fölény kedvéért) – szerepéből.

Hadd idézzek egy-két szép példát. Így szövi a fennkölt szövegbe játékait, az ízes, jellegzetes gerelyességet: „...Úgy gondolnám, fölösleges szaporítani a bőséggel termő hülye krónikáknak azt a részét, ahol »Ez emekkorát sújtott, az kivédte, majd úgy vágott vissza, hogy az úristen beleremegett és azt kérdezte angyalaitul: mi van? mi van«”. „Galahad vívott – ahá, itt a lényeg – a Lancelotban levő igazi Lancelot ellen”. A Sárkányt kedélyesen „komám”-nak szólíttatja, a lovagokat „díszes bandának” nevezi. Nemcsak kemény ütései-vel, hanem ezekkel a gyermekded játékokkal is – teljes személyiségével, me- leg kedélyével formálja írásait. Ezekért a színekért is lehet őt szeretni.

A hatvanas évek végének, hetvenes évek elejének irodalmi élete, tájéko- zódása és irodalmi divatjai nem kedveztek Gerelyes Endre írói pályájának. Az a hitvalló, a társadalmi kérdésekre fogékony, elkötelezett írói magatar- tás, amely írásait fűti, ekkoriban háttérbe szorult. Sokat szenvedett attól a légkörváltozástól, írói útján is megtorpan. Nem tudhatjuk, ha élete engedi, hogyan folytatódott volna a második, harmadik menet. De amit haláláig alkotott, kikezdhetetlen, érvényes mű.

A pályatárs, Simonffy András méltán vallotta halálakor: „Tudom, visszajárunk még hozzá, mi, fiatalok.”.

[1982]

Szepesi József

„ECSETTEL ÉS IRÓNNAI”

Balázs János méltán európai hírű salgótarjáni festő, az első jelentős magyaror- szági cigány festőművész: a közfelfogás mégis alig tud róla ennél többet. Mű- vészetének csúcsai felől ítélik meg az embert is. Az igazi emberművész Balázs Jánost ezért csak kevesen ismerik. Érkezését a művészet világába ugyan egyes sajtóorgánumok lelkes ováció mellett szenzációkeltő publikációk egész sora üdvözölte (a televízió portréfilmét is készített róla), száraz életrajzi adatain, önéletírásán és csípős megnyilatkozásain kívül azonban aligha tudnak többet róla tisztelői. Köztudottan magányos és nyomorúságos életének nagyobbik részét szerénység, igénytelenség, puritán bölcsesség és tisztesség jellemezte – ezt korai, naiv művei tükrözik leginkább. Ám Balázs János tehetsége által nem csak úgynevezett naiv képzőművészeti alkotások születtek.

Jóval korábban, mielőtt szárnyra kapta a hír, Balázs már író, költő és bölcselő volt. Harminc-egynéhány évvel ezelőtt költött poémái és helytörténeti írásai legalábbis erre engednek következtetni. De nincs szükség következtetésekre sem, a hetvenes évek elején saját költségén kiadott *Füstölgések* című verseskötete végén ő maga vallja a következőket: „Gondolataim döcögő édes gyermekei festményeimnek. Ez vagyok. Azért vagyok ilyen, mert mélyről nézem az embereket és a világot, miután mindenki felfelé igyekszik. S ahogy egyre jobban eltávolodnak tőlem, úgy torzulnak el karjaik, lábuk, mozdulatuk. Nem vagyok naiv festő, csak homorú tükröt kaptam örökül.”

Ez így igaz. Balázs János sohasem volt naiv festő. Az igazság az, hogy ez a különös öregember sokkal előbb volt irodalmár (lírikus), mint képzőművész – bár ilyen formában kifejezésre jutott mondanivalói csak csekély mértékben ismeretesek –, s páratlanul dús és bizarr költői fantáziáját később születő, jól ismert, sajátos festményei is örökölték. Magas fokú intelligenciája tehát – festményeiből éppúgy kitűnik, mint írásaiból – úgy vélem, iskolázatlansága ellenére is vitathatatlan.

De nem akarok a nagyon is tanulmány ízű okfejtések művelője lenni. Nekem Balázs Jánost, mint embert barátként, személyesen volt szerencsém ismerni, csaknem fél életén keresztül. Gyermekkorom számos emléke fűződik személyéhez. A régi Pécskő utcai cigánydombon haldázásból, szedrezésből, csipkézésből, cipő-, hegedűjavításból élő Balázs Jánost éppúgy alkalmam volt ismerni, mint a hetvenes évek elején felfedezett, új sorsába beletörődni sehogyan sem bíró különös, bölcs, bogaras agg gyereket. A régi öreg cigányok által róla költött legendák akkor már csendben foszladoztak. Mind nagyobb erkölcsi és anyagi elismerésével egy időben azonban, egyre ritkábbak lettek találkozásaink. Új barátok, új ismerősök, új gondoskodók nyüzsgő processzusáradata tette járhatatlanná a viskójához vezető utat. Tomi (Szabó Tamás, aki ígéretes tehetségű szobrász lett azóta), és Balázs János önéletrajzban futólag, keresztnevén megemlített Botos Zoli – aki a nyomorúság éveiben vásznak, ecsetek, festékek, s más rajzeszközök mellett adományok egész tömkelegével segítette rendszeresen –, valamint jómagam, mi tagadás, abban az időben már alaposan lemaradtunk a zsörtölődő öreg remete kegyeiért való versengésben. Csodálatom a nagy öreg iránt ekkor ingott meg először, s a szemrehányással bizony máig is adósa vagyok magamnak. Mert sokkal jobban becsültem mindig őt annál, hogy felmenthetném magam akkori vétkem alól.

Persze, e sorok olvasói között, tudom, lesznek majd jó páran, akik elítélnék emiatt. Számukra megismétlem: nekem személyesen, barátként volt alkalmam ismerni Balázs Jánost, az őszinteséggel tehát úgy vélem, elsősorban neki, mint barátomnak tartozom. Annál is inkább, mivel tapasztalatom szerint ő maga

túrte el legkevésbé a személye köré mesterségesen tákolt mítoszkorlátokat. Egyedül élt, módja volt rá, hogy megismerhesse önmagát. Félt a sikertől, mert sejtette benne sorsa tragikumát. A hírnév elleni küzdelemben azonban menthetetlenül alul maradt. A sejtett, de sohasem tapasztalt élettémények nagyszerűségét hatvanhat éves korára ismerte meg. Ez újjászületését s egyszersmind vesztét is jelentette. Az emlékezet síremlékén azóta ez a felirat áll: itt nyugszik a hetvenkét éves korában elhunyt Balázs János festőművész. Élt öt és fél esztendő. Ki is volt tulajdonképpen Balázs János?

Balázs János 1905. november 27-én Alsókubinban született. „Abban az időben Alsókubinban éltek a szüleim. Ez egy szlovák városka Salgótarjától elég távol esik. Nem sok évet éltem le itten, mert az apám hirtelen, harmincnégy éves korában elhunyt. és így az anyám velem és még három testvéremmel visszaöltözött szülővárosába, Salgótarjánba. Mink négyen testvérek: mint árvák, itt részesültünk némi támogatásban, pártfogoltságban, mert családunk összes rokonai itt éltek. Nagy keserűségemre beíratkolt iskolába. Súlyos tehernek éreztem én az iskolába való járást. Nehezen két osztályt kijártam, amikor (idézve a régies mondást): kitört az első világháború.”

Balázs János (nagy öröme) nem járhatott többé iskolába. Élte a cigányság, számára megszokott, kilátástalannak tűnő, nyomorúságos életét. Azazhog, élte volna. Gyenge jelleme, túl érzékeny volta ugyanis sehogyan sem bírta elviselni a valahová tartozás kötelezettségét. „Ezzel még párosult – vallja – a mai napig is érthetetlennek tűnő, valami szellemi rendetlenség, túl finom szenzibilis idegjáték, erős erkölcsi tudat.” Nem csoda hát, ha a társadalommal szembeni évszázados anyagi-erkölcsi hátrányát máig megsínylő közösség (saját fajtája) már akkor kirekesztette sorai közül. Akarata ellenére is előfutára lett tehát annak a mai modern cigányértelmiségi típusnak, aki bár szakított hagyományos életformájával, az őt megillető egzisztenciát még nem sikerült kicsikarnia a társadalomból.

1968. június, nyár eleje. Az öreg gombázni jár, hazahordja, süti, főzi, szárítja, s el is adja, ha sok van belőle. Az árán cigarettát, kenyeret, petróleumot és tejet vásároltat a szomszédasszonyokkal. Így él tökéletes magányban, elszigetelten a világtól és az emberektől: és a világot, amelyben él, szereti. A világ azonban nem kedveli őt. Körülményei rabjaként, ellentmondások közé falazva vállalja, s túri tengődve sorsát. Mi mást tehetne, Szeret élni, de nincs hozzá tehetsége.

Egy kora délutáni órán azonban különös dolog történik. Zoli festékekkel, rajzlapokkal, ecsettel, ceruzával, radírgumival lepi meg János bácsit. „Fiatalabb korában szeretett rajzolni, festegetni: hátha menni fog most is!”

„Nézegettem egy ideig, aztán félretettem. Gondoltam, minek ez már énnékem? Később még aznap: elővettem a csomagot, kivettem egy rajzlapot,

ceruzát és törlőgumit. Kimentem az udvarra, széjjelnéztem a szomszédos házak térségében, leültem a földkupacra, belekezdtem negyven év múltán az első rajzolásba.”

Negyven év telt el azóta, hogy Balázs Jánosnak az első világháború kitörése miatt ki kellett maradnia az iskolából. Ezt követően azonban „tíz éven felül már olyan sajátos szeszélyeim voltak, hogy amerre jártam (mindig egyedül), a széjjeldobált képeslapokat, mind összeszedtem és örömmel vittem haza: úgy csináltam, észre senki ne vegye. Feszült kíváncsisággal, izgalommal kutattam az értéktelen papírhalmoz között. Minden nyomtatott írást elolvastam, minden képet ábrát csodálva bámultam, amelyiket legszebbnek találtam: ösztönömtől hajtva elkezdtem ceruzával tiszta lapra lemásolni. Ezután én már csak olvastam, rajzoltam: annyira, hogy bizonyos idő múlva magyar nemzetünk majd minden szellemóriásának, művészenek, költőjének, írójának arcképe le volt másolva életnagyságban, kisebb képekről. Szobánknak fala körben fel volt aggatva ezen nagy emberek portréjával. Példának felsorolom a híres, nagy magyar neveket: Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc: az írók és költők közül: Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Petőfi Sándor, Arany János, Vörösmarty Mihály; no végül a művészek következnek: Munkácsy Mihály, Benczúr Gyula, Barabás Miklós, Fadrusz János stb., stb. a nagyok közül. Néhány nagy nevet ki is hagytam. Ha jól hiszem, nem is baj ez. Bóna Kovács Károly, városunknak azon időben való szobrász és festőművésze, amikor hírét vette a dolognak, otthonomban személyesen felkeresett, és amikor meglátta szobánknak falain a ceruzával készített portrékat, amelyek híres elődeink arc- és mellalakját mutatták, egytől egyig mindre ráismert. Mély megilletődésében nekem gratulálni nem tudott. És én enyhén mosolyogtam.”

Ez a „rövidke élmény” azonban hamar feledésbe merült, s Balázs Jánosnak rövidesen abba kellett hagynia kedves foglalatosságait, mert anyja és családtagjai nem nézték jó szemmel ezt a mihaszna időtöltést.

„A veled egykorú gyerekek mindnyájan mesterséget tanultak, dolgoznak, pénzt keresnek a családjuknak, te mit csinálsz? Az erdőket, a hegyeket járod, itthon irkálsz-firkálsz: mi lesz belőled? Ha a családunk leveszi rólad a kezét, ki leszel taszítva a világba: csúfosan éhen pusztulsz!” – zsörtölődtek gyakran a hozzátartozói.

„Nagyon megsértődtem, keserű haragomban lehúztam a falakról a rajzokat, összetéptem őket és belegyűrtem a tűzbe.”

Ezt követően már csak az erdőket és hegyeket járta. Nyár elején gombázni, nyár végén szedret szedni, vadkörtezni, krumplit bengészni járt. Télen pedig a Somlyói-szénbányatelep palahányóján hulladékszenet szedett. Sok hosszú éven keresztül ebből a munkából élt és tartotta el családját.

Akár a legtöbb cigány annak idején, aki – mint mondta– „folyton teher alatt görnyedező haldázó, a neve: senki tróger”

A második világháború után Salgótarjában is megváltozott az élet. Társadalmunk minden rétege számára száznyolcvan fokos fordulatot jelentett a felszabadulás. Csak a cigányság élete maradt az ősi, természetében és eszékeiben egyaránt. S velük együtt természetesen Balázs Jánosé is.

A hatvanas évek elejétől kezdtük őt látogatni rendszeresen. Zolival együtt jártam iskolába. Tomit ő mutatta be nekem. Tizennégy-tizenhat éves srácok voltunk, s tehetségünk gyenge szárnyait bontogattuk. Ők ketten festők, én költő akartam lenni. Eleinte csak beszélgettünk. Vagyis: hallgattuk János bácsit, aki sokat és szívesen mesélt nekünk. A szomszédai nagyon csodálkoztak ezen, mivel az öreget morogva, rosszindulatú remetének ismerte a környék. Azazhogy nem ismerte senki. Ezekkel kapcsolatban, gyakran a véleményét is kifejtette nekünk. „Higgyétek meg nekem, semmi-rekellő, mihaszna fajta a cigány. Nem értenek ezek egyébrehez, mint az asszonyveréshez és a gyerekcsináláshoz. No meg az evés-ivás művészetéhez. Semmirekellő, mihaszna fajta, mondom.”

S mivel ez volt a legtöbb cigányról a véleménye, legtöbbjünkkel természetesen nem állt szóba. Meggyőződésem – bármilyen furcsán hangzik is –, hogy nyiladozó értelmemet ezek az eszmefuttatások kezdték először bontogatni. Mert igaz, hogy tőle hallottam Nietzschéről először, s ő mesélt először nekem számtalan, számomra akkor még ismeretlen íróról, költőről, festőről, államférfiről – tiszteltem, szerettem, csodáltam is ezért –, a cigányokkal kapcsolatos eszmefuttatásaival azonban sem akkor, sem később nem tudtam egyetérteni. A kutyából nem lesz szalonna közmondás igazságával érvelt minden józan és humánus ellenvetésre, s ez az eszmetársítás mélységesen naivnak és nevetségesnek tűnt mindig nekem. Nem értettem, miért és miként lehetséges, hogy egy a világot ismerő, a dolgok kerékvágását tisztelő, zseniális elmével és lélekkel megáldott ember, nagy művész, mint János bácsi, mi okból érez utálatot és előítéletet saját fajtájával szemben. Talán az őseitől örökölt évszázados öntudatbeli hiányosságot, s vele karöltve járó kisebbségi érzést próbálta ily módon művészetétől távol tartani? Ez volt mindig a gyanús, cselekedeteivel bárhogy is tagadta. Mert megesejt jó néhányszor jelenlétében is, hogy a szomszédos cigány család némelyik porontya rányitott fél pucéran, foltos klott-gatyában, mezítláb, sáros bokával, sebes térddel október táján, megállt félénken a csikólábú sparhelt mellett, az ütött-kopott, gyalulatlan nagy láda előtt, és szutykos kis markát, mint perselyt tartotta az öreg elé. Beszélni nem mert, vagy nem tudott, fölösleges is lett volna, hiszen a remete nagyon jól ismerte az alázatos pózba merevedett mozdulat-rejtvény megfejtését. A mód, ahogy ültéből felszökött

és ráförmedt a szerencsétlen apróságra, legalábbis erre enged következtetni: „Mit gondoltok, mi ez a ház, jótékonysági intézmény, nemzeti bank vagy élelmiszer raktár! Mi kell megint anyádnak? Cukor, paprika, só, petróleum? Nincs, nekem sincs, vegyétek tudomásul!”

S miután a hangos szóáradat következtében a gyerek a markát még mindig előrenyújtva, lassan sodródni kezdett háttal a kijárat felé, minden átmenet nélkül hirtelen higgadt, hűvös és hitetlenkedő hangon kezdett zsörtölődni: „Most hova mész? Hát nem ide küldött anyád? Mi kéne, ha vóna?”

Nem só, nem paprika, nem cukor, az bizonyos, mert ezekre a kérdésekre fejté ingatta a fiú. A szutykos perselybe végül néhány szál gyűrött cigaretta hullott.

Az efféle jelenetek után sosem volt hajlandó a cigányság problémáiról beszélgetni. Inkább háborús élményeiről mesélt, vagy helytörténeti ismereteit csillogtatta. Őtőle hallottam például először eredetileg a jelenleg Idegér területén, a Kővár alatt terült el: nevét a vár és a helység Baglocz nevű urától örökölte, s csak a török támadások miatt húzódott át (a ma ismeretes helyére) a hegy túlsó oldalára.

A város iparának történetét is nagyon jó ismerte. Ő mesélt először nekem Gróf Andrási Manóról, a Gömör megyei bánya és vasgyártulajdonosról, akinek kezdeményezésére alakult meg 1869-ben a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat, azért, hogy a Gömör megyei ércekből termelt nyersvasat finomítsa. Salgótarjában végződött ugyanis a Szent István Társulat Budapestről kiinduló vasútja és Salgótarjában volt akkor Magyarország egyik legnagyobb széntelepe, amely a vas finomításához szükséges hőenergiát biztosította. Tőle hallottam azt is, hogy a salgótarjáni öblös-üveggyárat 1893-ban alapította az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak RT, mely 1908-ban egy csehországi érdekeltség tulajdonába ment át. A vállalat részvényeit 1925-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya RT szerezte meg, melynek tulajdonában a gyár soha nem remélt fellendülésnek indult. Beszélt az ezernyolcszázkilencvenes években eredetileg csavargyárnak épült Keszler-Böhm-Bauer vasöntödéjéről és gépgyáráról, amit 1898-ban a Hirsch és Frank cég vett át: a jelenlegi tűzhelygyárról.

Elmesélte azt is, hogy Salgótarján és egyes vidékeinek széntelepeit már a XIX. század első felében ismerték, de csak az 1840-es évek óta művelik. Moosbrugger Jeromos, bécsi vállalkozó, a kutató Weber Alajos mérnökkel ugyanis akkor kezdett rendszeres szénbányászathoz Zagyvarónán és Inászó-pusztán a báró Prónay Alberttől húsz évre bérelt birtokon, mely később „Mária”-tárna néven lett ismert.

Mesélt továbbá régi tarjáni szállodákról, éttermekről és sörházakról, fürdőkről, kaszinókról és társaskörökről, a régi városi Apolló mozgóképszínházról, sportegyesületekről, dalárdákról, zenekarokról, divatáruházakról,

pénzintézetekről stb. Csak a régi, akkori cigányok életéről nem akart beszélni soha. Vagy nem is éltek abban az időben cigányok? Az ő számára mindenestre – nem. Lélekközelbe, úgy vélem – hiába élt közöttük –, nem került sosem velük. Kivételes intelligenciája elkülönítette az ősi közösségtől. Cigány fejjel nem tudott gondolkozni többé, cigány szívvel érezni sem. Cigány sorsát azonban vállalnia és túrnia kellett. Cigány méltósággal.

Hogy minket, fiatal srácokat miért fogadott kegyeibe: egyértelmű és világos. Nyiladozó értelmű, növendék művészek voltunk, művészetének értő tisztelői.

„Különös, szeszélyes változata a gondviselésnek az én életem egyszerű menetében: amikor gyerek voltam, öreg emberek között tartózkodtam, nem hozzám illő vén emberek voltak a barátaim, most, hogy már hatvanhárom éves öreg-szenvedő vagyok, a fiatal, növendék fiúk járnak hozzám beszélgetni, barátkozni. Egyik-másik hoz nekem cigarettát, vagy harapnivalót is tesznek le az asztalomra, amikor azt mondom: miért hoztátok? Hát csak hoztuk (mondják ők), hogy legyen, magának úgymint kevés valami jut! Én rávágom: nekem ez a kevés is nagyon elég és kielégítő: kevéssel beérem. Tudjátok-e (mondom tovább), hogy a leggazdagabb ember az, aki semmit sem kíván? Így beszélgetünk: ők a fiatal emberek és én az öreg remete.”

Ebben az időben történt, hogy Zoli hozta a festékeket. Még aznap megcsinálta az első színes képet.

„Ettől az időponttól számítva nem tudtam nyugodni, folyton rajzoltam, festettem, amíg a rajzlapokból volt és tartott a festékből.”

Zoli megint jött, most temperát hozott.

„Nagy lett az öröm, amikor megmutattam a képeket. Tudtam (mondta Zoli), aki fiatalon tud valamit, az öreg korára sem felejt el. Együtt örültünk: a fiatal barátaim és én.”

Később Zoli művészfestékekkel lepte meg. Olajat, ecseteket, vásznakat hozott.

„Ezzel a lépéssel megindult elgondolásaimban az érthetlenségig fokozódó, összevisszaságban csúcsosodó, fantasztikusan összpontosuló, életformákban gomolygó, visszás színezetű, borongós ábrázolás.”

Mindez 1968 nyár elején történt. Aztán az öreg megszállottan, hitetlen gyorsasággal kezdte festeni merész fantáziájú, különös képeit. Mindennap új, jobbnál jobb képpel lepte meg barátait. Ámulva láttuk: csoda történt, s nem akartunk hinni a szemünknek. Fennhangon, hosszan nevetett álmélkodásunkon, de dicséretünket hallván, akkor még hitetlenkedett. Mindazonáltal, azt hiszem, ez volt életének a legderűsebb korszaka. S nem tévedek bizonyára, ha azt mondom, hogy képeim kívül mi, fiatal srácok voltunk talán a legkedvesebbek neki. Mindennap festett (gyakran több képet is) és alig várta, hogy megmutathassa nekünk. Boldog idők voltak, felszabadult, kiegyensúlyozott életet

élt az öreg: festett, faragott, írt, mikor mihez volt kedve éppen. Ezekre az időkre így emlékszik: „Amiket idáig beszélgettem magamnak írásban, azt most képekben adom a világnak! [...] Viaskodom egymagamban – önmagammal. Ecsettel, irónnal kezemben, a hatalmas világgal szemben!”

1971 februárjában látogatta meg Balázs Jánost salgótarjáni lakásában F. Mihály Ida művészettörténész. A szűk kunyhóban, a mennyezetig felhalmozva, száznál több festményt talált. „A látott képek sem a parasztfestők, sem az úgynevezett »vasárnapi« festők műveihez nem hasonlítottak. Az eredetiség, az egyéni látásmód mellett a szemlélőt megfogta a képek különös, bizarr világa.” – írja F. Mihály Ida, az *Ecsettel és irónnal* című Balázs-könyv utószavában. Salgótarjában, a Magyar Nemzeti Galéria támogatásával még ez év nyarán kiállítást rendeznek neki. A kiállítás szenzációt jelent. Festményeit nem sokkal később Budapesten és több vidéki városban is bemutatják, majd Svájc, a Német Demokratikus Köztársaság, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Dánia, Norvégia, Kuba és Belgium következik. Hazai és külföldi műgyűjtők, a Magyar Nemzeti Galéria, valamint Winterthur város Művészeti Múzeuma vásárolt festményeiből, s több újság közölte alkotásainak reprodukcióját.

Én ekkor katona voltam. 1972 júniusában, amikor leszereltem, Balázs Jánost, mint ünnepezt festőművészt üdvözölhettem. De ez a Balázs János már nem volt a régi. Ezt azonnal észrevettem. Itallal kínált. Megrökönyödtem. Két éve még nem ismertem embert, aki jobban gyűlölte nála az alkoholt. „Külföldiek hozták” – mondta kurtán. Nem mentegetőzött. Más volt, mint régen. Magabiztosabb. És sokkal zsörtölődőbb. Mint később megtudtam, régi barátaim egyre ritkábban látogatják. Annál gyakrabban mások. Előkelő idegenekkel „cimborál”. Gréti, régi gyámolítója magukhoz hívott a látogatás után. – Félttem az öreget – mondta. – Segíthetnél. Olyan, akár egy rossz gyerek. És sorolni kezdte az utóbbi idők viharos eseményeit. Elbeszéléséből kiderült mindaz, amit később magam is keserűen tapasztalhattam. Balázs János nem volt többé az a puritán, bölcsességgel áldott, igénytelen, aggkamasz, akit jó néhány évvel ezelőtt megismertem. Nagykorú lett, s a nagykorúságával örökölte mindazt az emberi gyarlóságot, amely ellen egész életében küzdött. A sors keserű iróniája ez.

„A történés egyenes menetének mondásait rongáló oldalazásokat az illetékes kezek kiszorítják, alig marad belőle valami!” – Nem sejtette, hogy bölcs mondása valaha önmagával kapcsolatban lesz legérvényesebb. Megismerte az életet. A mait. A miénket. A könnyörtelent. Megkóstolta és ízlett neki. Nem véletlen, hogy éppen ebben az időben jelennek meg festményein a kincs rejtekhelyét eláruló kék virágok és kék lángok, valamint – a cigány mitológiában a világegyetem jelképe –, a kígyó, ami egyébként a gonoszságot,

sőt a betegséget is jelenti. Magányát már gyakran terhesnek érzi: „Az ember sorsa néhány órányi lét és magány a nagy mindenséghez képest.”

Találkozásaink egyre ritkábbak lettek. Beszélgetéseink mind rövidebbek. Nem volt többé ideje rám. Sem a barátaimra. Gréti elbeszéléséből tudom, hogy kora hajnaltól késő éjszakáig hihetetlen energiával dolgozott. Megszállott lett, a nyomorult lét kéken sugárzó fárosza. De a kék láng bűvöletében ott nyüzsögtek a sors kufár rovarjai is.

1973-ban saját költségén kinyomtatta *Füstölgések* című verseskötetét. Régi, igazi nagy álma végre valóra vált. S mindezt a festményeinek köszönheti. Ezért az örömben egy kis üröm is vegyül: „Szellemem sötétségbe borul, lelkemben vészesen háborognak az ellentétek, agyamban őrzöngve cikáznak a gondolatok és közülük kivillan egy ingatag elhatározás: én már aligha veszek ecsetet a kezembe, hogy vázoljam tovább összekuszált szerkezetét az életnek, amelyben sok a gyűlölet, kevés a szeretet, s több a megvetés, mint az egymáshoz való közeledés.”

Ragaszkodott megszokott viskójához, és nem akarta elfogadni a részére felajánlott lakást. Cigányságát sose hangsúlyozta túlságosan, mégsem akart elkülönülni. 1975-ben azonban erre is könyörtelenül sor került. A régi Pécső utcai cigánydomb szanálása vészes fordulópontra lett életében. Az otthonváltásnak ugyanis az életmódváltozás mindig törvényszerű következménye. S ez hetvenéves korban már aligha áthidalható.

A meghitt otthon szúrágott, málló bútorait nem vihette magával az „új” lakásba. Régi viskójától pár száz méterre egy régi, öreg parasztházba költözött. A ház ablakai a cigányhegyre néztek. Itt rendezkedett be új életéhez, melyben – mint mondta – „kedve legcsekélyebb” se volt. Mégis írógépet és pianínót vásárolt magának. S ezentúl csak művészvásonra festett. A „nagyon kevéssel beérem” régi mondása, a ragadozó csupa üvegbeton modern város silány martaléka lett. Művészösztöne, mely hosszú évtizedeken keresztül titkon számúzve szunnyadt tudata alatt, az első adandó alkalommal maga alá gyűrte a prúd melankóliát. Harcképtelenül állt az ártó hajlamok előtt, mik sértett önérzetének hiú reptiljei voltak.

Festményein megjelennek a bőség és a humor variációi. Figurái ruháját hímzésekkel és stilizált állatfejekkel díszíti. A kompozíció központjának gyakori motívuma a gazdagon színezett pajzs. A híres emberek mellé szimbólumként a földgömb egy részét is odafesti. Ez önarcképéről sem hiányzik. Értékelni kezdi önmagát. Festményeit – ismerve értéküket – már nem osztogatja ajándékként. Nem alkuszik, nem kínál, nem kér, nem ajánl. Minden festménynek „tisztos” ára van, ezzel tisztában vannak a vevők. Meglopják mégis. És becsapják.

Ez idő tájt, egy alkalommal újra nála jártam. Vendége volt; egy férfi, ki kétes körök és körülmények folytán engem elég jól ismert; – s talán ezért – érkezésem után néhány pillanattal kissé zavartan távozott.

– „Tudod, ki volt ez?” – kérdezte az öreg. – „Nem akar ki, hidd meg nekem. Ez egy diplomata-pszichológus.”

– És mit akart János bácsitól? – kérdeztem meglepetten.

– „Mit akart volna? Képet. Venni akart egy képet. De hát, ti mindig zavarjátok az embert. Nincs a napnak egyetlen órája, hogy ne zörgetne valaki az ajtón.”

És sokáig morgolódott még a jó időbeosztással összefüggő kiegyensúlyozottságról, az egészséges életmód e fontos feltételéről. Végül faképnél hagyott s bezárta maga után a szobaajtót. Az ilyen esetek máskor, többször is megisméltődtek. Hiába könyörögtem, hogy ne higgyen el mindenkinek mindent, s ne bízson föltétel nélkül mindenki, ő a magáét fújta, s a végén mindig összevesztünk. Bizalmatlansága irántam és barátaim iránt, mi tagadás, mélységes csalódást okozott nekem. De csalódást keltett más tisztelőiben is. Mindazonáltal büszke voltam rá. És büszkék voltak a barátaim is. Sőt mind több és több fiatal büszkélkedett vele. Az ország minden részéről látogatták, ajándékokkal kedveskedtek neki. Eljött hozzá Bari Károly cigány költő is (akinek dedikált könyvét Balázs János nem fogadta el). Később, a betegség hónapjaiban, Lakatos Menyhért író rokkantkocsit készíttetett számára. A fiatal cigány értelmiség elfogadta, értékelte és mélységesen tisztelte művészetét. Ő azonban továbbra sem akart csak cigányfestő lenni. Így érvelt: „Ó ti szegény emberek, akiknek a lázas törtetés, a nagyra-vágyás, meg a hitvány pénzszerzés adja a kenyeret – azt hiszitek, ami hamis a világban, megfogamzik bennem.”

S festményein megjelentek a „kékszájú viperák”.

A cigányság „ügye”, látszólag továbbra sem érdekelte.

„A cigány cigány volt mindig, és az is marad, míg világ a világ” – ismételte gyakran. Nem értette, hogy a cigányság miért akar másként élni, mint harminc évvel ezelőtt. S nem hitte el, hogy másként élhet. Törekvéseit nagyzási mániának nevezte. Hitetlenkedve csóválta a fejét: „Hidd meg nekem, a cigányt még egy társadalom sem vette emberszámba. Attól, hogy munkát, meg lakást adnak neki, hidd el, még nem lesz ember a cigány.”

Hiába mondtam, hogy új időket élünk, s gyors társadalmi átalakuláson megyünk keresztül. Nem értette. És nem is akarta érteni. Mint gyermek a dudlijához, ragaszkodott a koncepcióhoz. Őt Shakespeare, Nietzsche, Paganini, Leonardo és Goethe érdekelte.

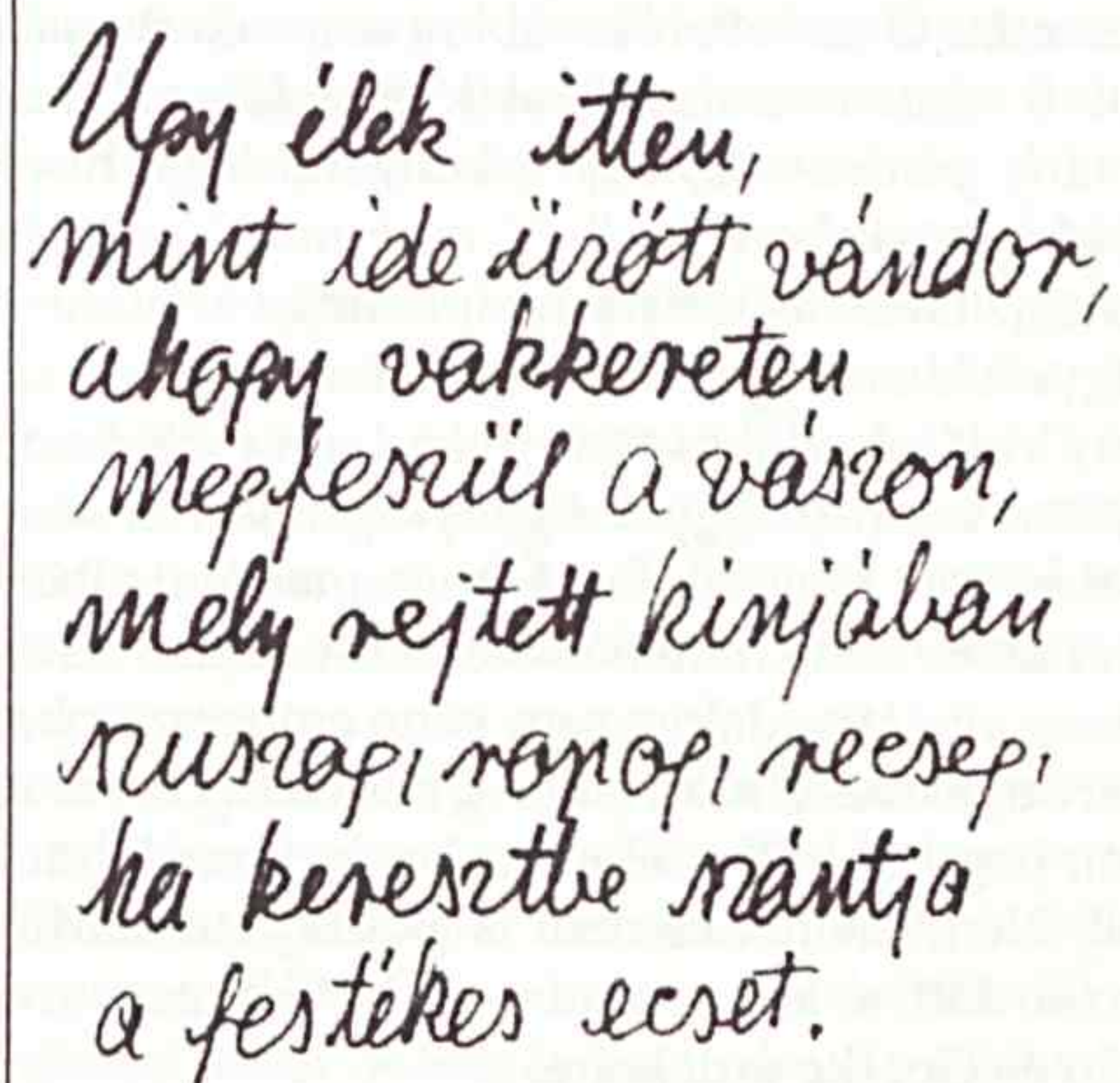
Alkotószenvédélye napról napra nő: „...égek, gyűjtöm a szépet... megfosztom a világot a csodás és sugárzó látomástól... még a szomorúságot is addig formálom, vágom, kalapálom, míg tüzet nem ereszt”.

1976 nyarán mutatkoznak rajta a betegség első tünetei. Szorongás, az ismeretlentől való félelem fejeződik ki képein. Gréti egyre jobban aggódik érte. Az öreg azonban orvostól hallani sem akar. „Akkor is lehet festeni, mikor az ész tombolva ellenáll, de az ecset már formát keres, a lét mögül előráncigálja a valót.”

Nagy feszültségben továbbra is alkot, és mikor hirtelen megbénítja a betegség, nem akarja elhinni, hogy többé nem ura önmagának. Keserűn bár, de mégis belátja: „Aki érezni és látni tudja, annak részére csodálatos ez a rejtélyes, színes küzdelem: egyik oldalon szemben áll egymással a szellemiség nagysága a fizikai óriással, amott az erkölcs megtépázott istene, a minden üdvösségre részt jelentő ördöggel. Győzelem se itt, se ott nem keletkezik: nem ám! mert győzelem nem volt, most sincs, nem is lesz soha! De hogy a művészet remekei ebből keletkeznek, születnek, az megdönthetetlen igazság! Hogy hisznek-e nekem, egyszerű mondásaimnak, s a bennük örvénylő zsongásnak, ez nekem vajmi érdekes közömbösség.”

Gyötrelmes útkeresésének 1977 márciusában bekövetkezett halála vetett véget. A temetés költségeit – hagyatékért cserébe – a Salgótarjáni Városi Tanács fedezte.

[1983]

Ugy élek itten,
mint ide áirótt vándor,
ahogy vakkereten
megfessül a vászon,
mely rejtett kinyában
rusrap, ropof, resep,
ha kereszthe mántja
a festékes ecset.

Balázs János kezeírása

Nagy Pál

TZARA-DÍJ MIKSZÁTHÉRT

Interjú Járfás Ágnessel

– *Most kapta meg a Tristan Tzara fordítói díjat. Mondjon valamit erről a díjról!*

– A díjat 1986-ban alapította a Francia és a Magyar Írószövetség. Mindkét országban kétévente ítéli oda a francia illetve a magyar zsűri. Egyik évben a franciák a legsikerültebb magyarról franciára fordított műért, a másik évben a magyarok a legjobb franciáról magyarra fordítottért. Tehát afféle koprodukcióról van szó a két írószövetség között, ami páratlan eset a francia irodalmi díjak történetében, pedig szép számmal vannak. Az irodalmi díjkalauz – mert ilyen is van – nem kevesebb mint ezeröttszázat sorol fel!

– *A francia zsűri tehát csupa francia íróból áll?*

– Igen, írók és költők alkotják. A Francia Írószövetség elnöke, főtitkára és több vezetőségi tagja mellett helyet kap benne a Francia Fordítók Szövetségének egy képviselője is. A legnagyobb szava persze a két nyelven értő zsűritagoknak van. Elsősorban a költő és műfordító Lean-Luc Moreau-nak, aki egyúttal a Sorbonne finnugor tanszékének tanszékvezető professzora. A zsűritagok között meg kell még említenem Jean Rousselot-ot is, aki Palócföld másik nagy szülöttjének, Madáchnak a művét ültette át franciára, harminc évvel ezelőtt. (Nógrád megye Madách-díjjal ismerte el J.R. érdemeit – *a szerk.*)

– *Hogyan történik a művek kiválasztása?*

– A zsűritagok figyelemmel kísérik a fordításban megjelenő magyar irodalmat, esetleg a kiadókhöz fordulnak egy-egy példányért, és felterjesztik a szerintük legjobbnak tartott könyveket. Aztán mindannyian elolvassák az induló műveket, majd összeülnek és megvitatják a fordítások értékeit és hibáit. Meg kell jegyeznem, hogy a fordító maga nem javasolhatja a saját munkáját. Én például az egésztől semmit sem sejtettem mindaddig, amíg december 23-án föl nem hívott az Írószövetség titkára, hogy közölje velem az örömhírt. Minden tekintetben karácsonyi meglepetés volt tehát. Annyira, hogy meg is kellett kérdeznem, melyik fordításomért ítélik nekem a díjat? Mivel Tristan Tzara a dadaizmus egyik alapítója, hirtelen azt gondoltam, hogy egy huszadik századvégi regényre, tehát az egyik Esterházy-fordításomért kapom.

– Csakugyan, áruljuk el végre az olvasóknak, milyen műért is kapta a díjat?

– Mikszáth Kálmán *Szent Péter esernyője* című regényének franciára fordításáért. Egyébként a zsűri mit sem tudott a Mikszáth-évfordulóról, tehát nem a magyar aktualitás vezérelte a tagjait. Még Lean-Luc Moreau is csak a szavazás után, egy budapesti útja alkalmával értesült a Mikszáth ünnepségekről. Így aztán számomra annál nagyobb az őszintesége ennek a gesztusnak és még jobban örülhetem az elismerésnek.

– A díjat január 13-án adták át a Francia Írószövetség székházában, melyre Jean-Luc Moreau igen megható beszédet írt.* Mi érintette a legmélyebben?

– Talán az, hogy szerinte a fordításomban reveláció erejével hat Mikszáth regénye. Megjegyzi, hogy bár a fordításom értékeiért kaptam a díjat, nem árt, ha az eredeti remekmű – amit egy közepes fordítás elrontott volna.

– Miért éppen Mikszáth? Véletlen? Vagy mélyebb vonzódás?

– Édesapám nagy Jókai-rajongó volt, és talán a serdülő szüleivel szembeni ellenállásának egyik megnyilatkozása volt részemről, hogy én Mikszáthra szavaztam. Tizenegy évesen olvastam először a *Szent Péter esernyőjét*, azután sorban a többi regényt és kisregényt. Megragadott a huncut bája – bár akkor még a huncutságok felét sem érthettem –, a lendületes stílusban megírt, fordulatokban bővelkedő cselekmény. Értékeltem, hogy nincsenek „felesleges” leírások (mert bizony egy gimnazistának minden leírás felesleges), hogy nem kellett oldalakat átugrani, mint Balzac olvasásakor. No és azt is, hogy a világ nála nem jókra és gonoszokra van felosztva. Egyáltalán semmire sincs felosztva, hiszen az ő figuráiba mindkettőből szorul egy kevés, és mégis gyöngéden tudja szeretni őket. Ez az ítélkezésektől mentes alapállás számomra azóta is vonzó. Felnőttként újraolvasva a legnagyobb élvezetet a nyelvezete gazdasági szerzi. Ahány a szereplő, annyi stílus. A fordító számára ez nagy kihívást jelent, de legalább akkora élvezetet is.

*„1985-ben a Centre Interuniversitaire d’Etudes Hongroises kollokviumán Járfás Ágnes hozzászólását Kosztolányi – Magyarországon gyakran idézett – mondásával zárta: »Műfordítani annyi, mint gúzsbakötötten táncolni«. Előadása elején viszont Buffont idézte: »Le style n’est que l’ordre et le mouvement qu’on met dans ses pensées«. (A stílus nem más, mint gondolatmenetünk harmóniája, lendülete.) Arra akart figyelmeztetni, hogy e kettős kíváncsi közeg ékelődve a fordítás ne legyen se ferdítés, se az örökség méltatlan bekebelezése, hanem igazi beleélési gyakorlat. Azóta is mindig próbára teszi magát, írástudását, stílusát, nyelvét – nyelveit – művészetét. Mert íróként végzi fordítói munkáját.” (Részlet Jean-Luc Moreau professzor üdvözlőbeszédéből.)

– Fordított már más Mikszáth-művet is?

– Indirekt módon igen, ugyanis Esterházy Péter több passzust emelt be a *Sipsiricából* és a *Tisztelt Házból* a *Termelési regénybe*, amit tíz évvel ezelőtt fordítottam. Egyébként dédelgetett vágyam éppen a *Sipsirica* és a *Cavallérok* átültetése franciára. Lassanként majd szeretnék minden Mikszáth-regényt lefordítani.

– *Hogyan fogadta a regényt a francia olvasóközönség?*

– A hivatalos olvasók, azaz a kritikusok elismeréssel. A *Figaró* egy teljes oldalas cikket szentelt a könyvnek, ami egyedülálló eseménynek számít magyar író művével kapcsolatban. A recenzens örömét fejezte ki afölött, hogy végre bepillantást kaphatnak a francia olvasók a múlt századi magyar irodalomba. Az ugyanis eddig fehér folt volt. Azért is lelkesedett hogy, ha közvetve is, megismerkedhetnek népünk történelmével, a Monarchia levegőjével. Az átlagolvasók is így gondolhatták, ugyanis csaknem kétezer példány kelt el a regényből, ami itt rendkívülinek számít, magyar műről lévén szó.

– *Mondjon valamit saját magáról is!*

– Budapesten érettségiztem, a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban, angol tagozaton. Franciául csak az érettségi után kezdtem tanulni. Háromszor sikertelenül jelentkeztem az egyetem angol–magyar szakára, akkoriban ugyanis még legfőként az érdekelte a felvételiztetőket, hogy szüleim a munkásmozgalom mártírjai-e, illetve, hogy én miért nem vagyok KISZ-tag. Ezután 1978-ban jöttem ki Franciaországba, ahol kitűnő eredménnyel szereztem meg diplomáimat a Sorbonne francia irodalmi tanszékén. Idegen nyelvként a magyart vettem fel, de zavart volna, hogy anyanyelvem alapszintű ismereteiből vizsgálzam. Túl könnyűnek tűnt. Ezért kérem Jean-Luc Moreau-t, jelöljön ki nekem fordítani valót. Kedvesen mondta, hogy nem fognak nekem külön követelményeket állítani, de megkérdezte, mit választanék, ha tehetném. Gondolkodás nélkül válaszoltam. Kosztolányit. Így indult be a tanszék fordítói műhelye, aminek keretében francia–magyar páros csoportokban lefordítottuk a *Tollrajzok* novellafüzérét. Ez a közös munkánk nyomtatásban is megjelent és megkapta az első Tristan Tzara díjat, 1986-ban. Mivel abban tizenkét novellafordítással vettem részt, mondhatjuk, hogy az idén másodszor kaptam meg ezt a díjat. Ezt követően kértek fel Esterházy Péter *Termelési regényének*, majd a *Szív segédigéinek* a lefordítására. A *Internationale*-ban éveken keresztül jelentettem meg Esterházy, Nádas, Lengyel Péter, Grendel Lajos írásokat.

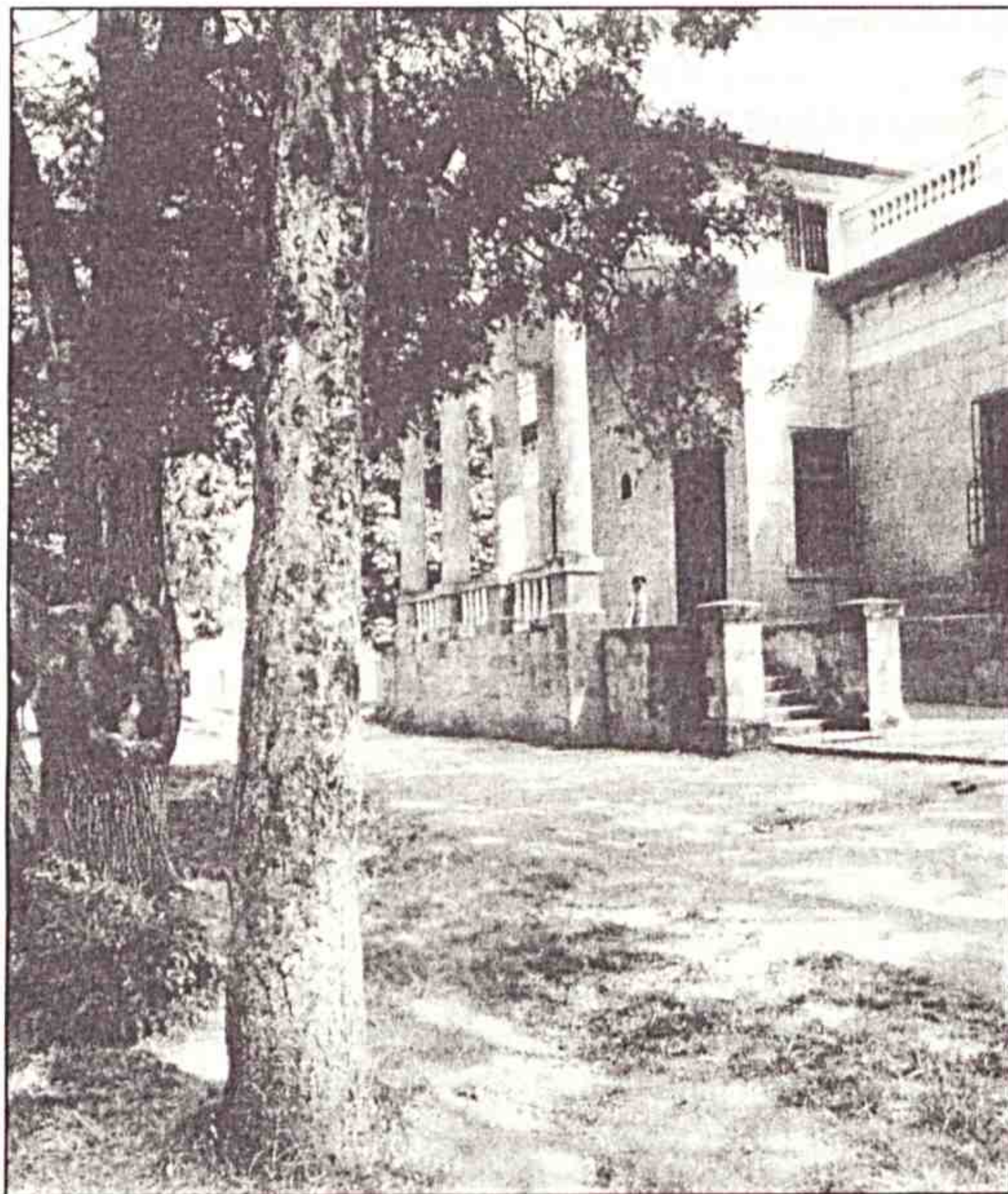
– *Mik a további tervei?*

– Szeretnék a hazai Mikszáth Társasággal szorosabb kapcsolatba kerülni és valamilyen módon bekapcsolódni az otthoni rendezvényekbe –

ha még lesznek. Kislányom születése miatt csak lélekben vehettem részt a január 16-i ünnepeken. A Mikszáth Társaság elnökével dr. Praznovszky Mihállyal közösen tervünk ez év őszén egy est párizsi Magyar Intézetben. Addigra nagyon szeretnék Korda Sándor első, néma filmjének a nyomára bukkanni valamelyik európai vagy amerikai filmarchívumban. Ez nem más, mint a *Szent Péter esernyőjének* első adaptációja. A filmet 1917 októberében mutatták Budapesten, de érthető okok miatt nem volt visszhangja. Ezen a párizsi Mikszáth-esten már majd a *Fekete város* most készülő fordításából is olvashatunk fel részleteket. Ezzel el is árultam, hogy jelenleg ezen dolgozom. Nagy és felemelő feladat, egyik álmom megvalósulása.

Párizs, 1997. február

[1997]

Horpács – a Mikszáth kúria

RÉTI ZOLTÁN AKVARELLJEI MADÁCH MÓZESÉRŐL

Azoknak, akik a cím láttán elírásra, vagy nyelvi botlásra gyanakodnak, ki kell jelentenem: tudatosan nem Madách drámai költeményéhez készült vízfestményekről beszélek. Mert véleményem szerint Réti Zoltán művei nem illusztrációk, legalábbis nem szokványos értelemben azok.

Az illusztráció fogalmához óhatatlanul a másodlagosság, sőt némiképp az élődiség mellékíze tapad. Adva van egy irodalmi mű, amely önmagában is megáll, és Madách műve a némileg zavart, sőt kínosnak nevezhető első fogadtatás ellenére, a több mint százéves purgatóriumból kiszabadulva, végül is bebizonyította, hogy ilyen, és elvileg elképzelhető, hogy semmi szüksége sincs illusztrációra.

Réti Zoltán tizenhat akvarellből álló sorozata ilyen újraalkotás, a *Tragédiához* kapcsolódó munkáinak nemcsak méltó folytatása, hanem a művész fejlődésének, elmélyülésének, emberi és technikai érettségének újabb állomása. Képzőművészeti szakértők már nyilván méltatták és méltatni fogják Réti akvarelltechnikájának magas színvonalát, én most művészbarátom alkotásait jelentéstani, kissé pedáns szóval: „szemiológiai” szempontból szeretném röviden elemezni. Arra a kérdésre keresek választ, hogy Madách szövege miként vált a művész keze nyomán színekké, foltokká, vonalakká, s egyáltalán mi az, amit rögzített a drámai költeményből. S itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy Réti a legkevésbé sem vállalkozott könnyű feladatra. Hisz Madách *Mózese*, épp az ábrázolás szempontjából, sokat vitatott, sőt vitatható alkotás. Ismeretes, hogy az 1861 végén akadémiai pályázatra beküldött mű nem nyeri el a bírálók tetszését. „Dramatizált eposz”-nak nevezik, amely csak részletszépségekkel rendelkezik, de egészében elvetendő. Zavarta a kortárs szakértőket, hogy bár Madách megtartotta a szokványos drámák ötös tagozódását, a részek vajmi kevésbé nevezhetők felvonásoknak, a valóságban egyenlőtlen hosszúságú és tagozódású képek; az utolsó Keresztury Dezső átiratában (Magvető, 1966), 36 sorból áll, tehát klasszikus értelemben csak rövid jelenetnek számít. A mű ideológiai rehabilitációját az ötvenes években Horváth Károly, esztétikai rehabilitációját pedig kb. tíz évvel később az „élő színpadra alkalmazó” Keresztury Dezső végezte el, a brechti epikus

dráma előfutárának tekintve Madách Mózesét: „Az író – olvassuk az említett kiadás utószavában (151–152. oldal) – kis, feszült drámákat fog össze – mint a *Tragédiában* is – egyetlen hatalmas ívvel.”

Réti ezeket a kis drámákat ábrázolja – kivételes tömörítő erővel, néha már a szimbolizmus felé közeledve, de mindig elkerülve a sematizálás veszélyét. Már pedig ez utóbbi különösképp fenyeget egy olyan mű esetében, amelynek cselekménye és szereplői – függetlenül attól, hogyan vélekedünk a Biblia valóságértékét illetően – mitológiai jelekké absztrahálódtak.

Réti Zoltán legnagyobb érdeme, hogy – a fő cselekményvonal látszólagos kárára is – jelentős helyet biztosított sorozatában a személyes kapcsolatok megjelenítésének. Már az első kép is ilyen. Mózes „ellágyulva megöleli” anyját, Jókhebedet, így ébredve nemzeti identitástudatára. Lényegében ebbe a kategóriába tartozik a további három kép is: a kígyót kiáltozó, felborzolt hajú, megcsúfolt Mária örült tánca, a távoli hazáért epekedő Mózes idilli ábrázolása, Mózes és Cippora szerelmi jelenetének nyílt s épp nyíltságánál fogva egészséges erotikája. A szerelem egy másik aspektusát mutatja be a 12. kép: Józsué melankolikus búcsúját Amrától, a moabita hercegnőtől: „Menj Amra, menj, / Ha gyöngye lennék is s könnyörge, / Hogy csak maradj.” Mózes óvásának enged ezzel az áldozattal, amikor nem akar „ellenséget vezetni sátorába”. Ilyen lágy hangvételi, poétikus jelenetek viszonylagos nagy száma mutatja, hogy Réti Zoltán nemcsak kiváló grafikus, de jó zenész is: jól ismeri a dinamika alapvető szabályait, jól tudja, hogy a forték és fortissimók csak a halkabb részletekhez viszonyítva érvényesülhetnek igazán. Ilyen dinamikus csúcsot jelent a hatodik kép: a rémangyal, Asszasziel megjelenése, aztán valóságos dinamikus ívet képez a kilencedik, tizedik és tizenegyedik akvarell: a bálványimádó nép megátkozása, a Józsuénak kiadott parancs a hűtlenek legyilkolására, majd a moabiták elleni harc, amelyet Mózes karját felemelve irányít. („Ó, Jehova! seregek Istene! / Harcolj velünk, – ne hagyd elveszni néped!”). Ez a szerkesztésmód, hangsúlyozom, a zenében olyan gyakori íves konstrukcióra emlékeztet, amely számos népdalunkra jellemző, s csak egyetlen műzenei példát említve, Bartók–Balázs *Kékszakállújában* is világosan kimutatható. Ezt a csúcspontot Réti a gyorsításra emlékeztető ritmikai sűrítéssel is erősíti. Az említett jeleneteket megelőző nyolcadik kép az aranyborjú imádását, a körülötte vonagló pogány táncot mutatja be. Nos, ez az egymást követő három jelenet a szövegben szorosán egymást követő részekhez kapcsolódik, amelyek a már idézett 1966-os kiadásban a 85., 86. és a 87. oldalon olvashatóak. (Érdemes lenne Réti sorozatában a domináló színek, tónusok egymásra következéséből kialakult ritmust is megvizsgálni, de ehhez elengedhetetlen lenne a vizuális szemléltetés.)

Most, hogy ezeket a sorokat írom, világosul meg bennem mindenféle zenei és képzőművészeti ismertetés abszurditása, ha a közvetlen szemléltetés nem lehetséges. Én a Réti Zolinál készített diapozitívokat vetítgetem a falra, hogy felidézzem a balassagyarmati műteremben látott eredetiek felejthetetlen és semmivel sem pótolható élményét. Remélem, az olvasónak is elérhetővé lesz ez az élmény, hisz Réti Zoltán sorozata nyilvánvalóan számos vándorkiállítást él meg. Lesz tehát mihez kötnie ezt a természeténél fogva tökéletlen hebegést.

Nagyon sok mindenről lehetne, sőt kellene még beszélni. A csipkebokor izzó lobogásáról (5. kép). Az utolsó előtti akvarell felejthetetlen telitalálatáról: ahogy a nézővel szembeforduló Mózes szemében tükröződik a Kánaán... Arról, hogyan jelentkezik a sorozatban a nógrádi táj: Madách és Réti tája, és hogyan felelnek a sorozat egyes képei Réti egyéb akvarelljeire, mint Jókhebed első képbeli arca és fejkendője az oly nagy szeretettel ábrázolt palóc anyákra...

Összegzésül: Réti Zoltán művei mindenképpen megérdemelnék az egészen széles nyilvánosságot. Remélem, hogy ez az önmagában megálló sorozat illusztráció formájában is terjedni fog, majd egy újabb Mózes-kiadás szerves részeként.

[1990]

Horváth István

NAGY IVÁN VERSES NAPLÓJA

Feltétlen figyelmet érdemel az a kiadói tevékenység, melyet a Balassagyarmati Városi Tanács elkezdett. A közelmúltban a városba érkező turisták eligazítására bocsátották útjára Kalauzukat, napjainkban a város múlt századbéli nevezetes személyiségének, Nagy Ivánnak kiadatlan versei kerültek ki a nyomdafesték alól. A két kiadvány tartalmában és természetében elüt egymástól; nyilvánvalóan a szükségszerűség és alkalmosszerűség határozta meg az eddigi »kiadói tervet«. Ennek ellenére örömmel üdvözölhetjük tevékenységüket, mert rendszeres munkájukkal kulturális életünk jelentős, lényegi összetevőjét alkotják.

Ismertetőnkben a legfrissebb kiadványukról szólunk, amely Nagy Iván jeles történész fiatalkori verseiből – szám szerint negyvennégyből – fűz

össze egy csokorra valót. A válogatás tematikailag közvetlenül a forradalom és szabadságharc kitörése előtt, illetve alatt írt naplóverseket tartalmazza. A válogatást a szabadságharc közelgő 120., a szerző halálának 70. évfordulója, a hagyományok előtti tiszteletadás indokolja. A versfüzérhez életrajzi vonatkozások – jobbadán már ismert – adatait tartalmazó bevezetés és a versek között eligazító tanulmány kapcsolódik.

A válogatás, szerkesztés munkáját és a tanulmányok írását Dr. Szabó Károly végezte el, a korhoz, a történelmi időszakhoz való közeledés szabályainak betartásával: a szerző történelmi tevékenységét ismerve, a versei iránt is tisztelettel. Ebben a vonatkozásban bizalommal lehetünk iránta, bár értékelése egyik legnagyobb fogyatékosága éppen ebből – a talán kissé túlzó – tiszteletből fakad. Nagy Iván – mint ahogy a tanulmányban is olvasható – sem tulajdonított különösebb jelentőséget ezeknek a verseknek: nem szánta nyilvánosságnak és kifejezte abbéli óhaját, hogy halála után semmisítsék meg a gyűjteményt – amit teljesíteni természetesen nagy bűn lett volna. Bár a későbbi Nagy Iván tudományos tevékenységét ismerve nem kételkedhetünk szándéka komolyságában.

Alapjában és általában a fiatalkori »zsengék« tartalmazhatnak olyan gondolatokat, rámutathatnak olyan összefüggésekre, amelyek az alkotó későbbi tevékenységének megértéséhez szolgálhatnak adalékokat, elképzelhető olyan eset, hogy az alkotó pályájának fejlődése – különféle buktatók esetén is – egy irányban halad, és a történelmi módszerekkel dolgozó kutató számára az életmű megértéséhez a megoldás kulcsát adja.

Nagy Iván esetében ennek az ellenkezőjével találkozhatunk. A huszónéves fiatalember – átélve és átérezve korának legjelentősebb gondjait, ugyanakkor a nagyszerű kortársak által ösztönözve – tevékenysége egyáltalán nem meglepő, számunkra sem jelenthet megmagyarázhatatlan tény a fiatalkori naplóversek gyűjteménye. Ezekre a korai versekre is – az esetenként jelentkező lírai hevülések ellenére – inkább a tények szárazabb ismeretése, a valóság leírása jellemző. (Ezt a tényt – a későbbi történész szempontjából vizsgálva – nem elmarasztalásként hozzuk fel, pusztán alkati motívumukra kívántuk a figyelmet felhívni).

Ha tehát Nagy Iván, mint a költő, sem témaválasztásában, sem a megfogalmazás módjában nem üt el – ebben saját magának kell igazat adnunk – a kor átlagos íróitól, miben áll számunkra jelentősége? Versei – kuriózumok. Nem élményszerűségükkel, frissességükkel, hanem életrajzi adataiban, eddig nem ismert dokumentumok erejével hatnak, és ez talán nem kisebbíti későbbi érdemeit sem. Általuk sok újabb vonatkozással egészíthetjük ki a róla alkotott képünket, az életrajzát, a pályaképét feldolgozó kutató számára

hasznos, érdekes adalékot hordoznak magukban. Az egész életműtől különválasztva semmiképpen sem állnak meg a saját lábukon, így akár tartalmi, formai szempontú összevetésük a kor nagy költőinak alkotásaival mindenképpen túlzás.

Mit tudunk meg e csokorba válogatott versekből? Adalékokat, utalásokat találhatunk Nagy Iván hazaszeretetére, olvashatunk németellenességéről verset, megtudjuk mennyire gyűlöli az árulókat, ostromozza a gyávákat, teljes szívéből üdvözli a forradalmat, a szabadság megérkezését, virtuskodva csap fel katonának és férfiasan, komolyan vesz részt a harcokban. Vagyis olyan tartalmi ismérveket, emberi cselekedetek megjelenítését hordozzák a versek, amelyek minden e korszakban élőt, e problémák iránt vonzódót, hasonló, sőt ugyanilyen erősségű érzelmi töltéssel motivált cselekedetre indítottak.

A sematikus képen javított volna, ha a teljes versgyűjteményt adják közre, és akkor a befejező tanulmányban sem szükséges olyan verset idézni (pl. Misantrópia), amely a válogatásban nem szerepel. A teljes verscsokor bemutatása esetén nagyobb stílű tanulmányban a fiatal Nagy Iván világára, emberről vallott nézeteire, jellemzőire is rá lehetett volna mutatni, amely a későbbi történész Nagy Iván portréjának megrajzolása esetén fontos eredőket fedett volna fel.

A válogatás elolvasása az olvasót alig elégítheti ki. Aki az irodalom, a versek iránti vonzódás miatt veszi kezébe a füzetet, az a verseket, a lírát hiányolja, aki a történész pályájának előzményekre, világnézetének fejlődésére kíváncsi, az csak – meglehetősen sematikus – torzót kap kézbe. A válogatást ebben az esetben még a szabadságharc közelgő évfordulója sem indokolja, hiszen olyan történelmi időszakban – 1838-tól 1849-ig – születtek ezek is a napló-versek, amelyek egységes korszakot, – a forradalmi mozgalom fontos szakaszát, a betetőzésig – fognak át, és a szabadságharcig eljutott magyarág gondolati fejlődését hordozzák magukon. Ilyenfajta kiadással a versek láncja is szervezettebbé, tömörebbé válhatott volna és ezáltal dinamikusabb árnyaltabb kép rajzolódott volna elénk.

Végezetül egy gondolat az alkalmazott módszerről; feltétlenül indokolt lett volna az olvasók, a kutatók számára, ha filológiai eljárással a versekben tömören megjelenő történelmi helyzetet lábjegyzetkel, magyarázatokkal oldotta volna fel a szerkesztő.

A kiadvány a fenti gondolatokon túl természetesen még több kérdést, problémát felvethet az olvasóban. Az ismertetés célja az volt, hogy az általunk legfontosabbnak vélt hiányosságok, lényeges pozitívumok kiemelésével felhívjuk a figyelmet írójának – az elsősorban történész Nagy Iván – reálisabb értékelésére. Élete és munkássága megérdemelné, hogy egy filológiailag teljes,

elvileg megalapozott pályaképben – amelyben méltó helyet kapnának versei is – gyűjtsük össze a róla szóló ismereteinket, hogy az érdeklődők, helyismereti kutatók időtálló véleményt alkothassanak és valóságos képet kapjanak a történész és a megye kulturális fejlődéséért fáradozó Nagy Ivánról.

[1968]

Mezey Katalin

FERENCZY TERÉZ MINDEN VERSEIRŐL

Mennyi mendemonda és milyen kevés felkutatott tény jellemzi irodalmunk múltját (jelenét)! A jószándékú érdeklődő is háromszor belebotlik emezekbe, míg egyszer amarra rábukkan. Mikor kezdődik valójában a magyar irodalomtudomány? A rendszeres magyar irodalomtörténet? A tudós bűvárok mért állnak olyan méltatlan helyen, hogy több mint fél évszázadokig is nyugodtan elnélkülözik munkásságukat az utódok?

Tudom, az irodalom nem üzlet és nem is valamely szolid, egzakt tudomány tárgya. Többnyire kétes hírek és hírnevek, zsíros egzisztenciák csillogó jelene alatt soványkán és alig észrevéve csordogáló bűvópatak. Ezért is nehéz útját utólag követni. Amire figyelnek, hányszor bizonyul talminak és érdekességét veszti, amire pedig nem, azt a hétköznapiak a szakmához hasonlóan értetlen és érdektelen közege temeti maga alá.

Hogy lehet ebből a kettős körből kitörni?

Talán egy más érdek és érdeklődés bekapcsolásával: az egykori művelődési színhelyeken, életszínhelyeken tevékenykedő utódok tudós munkálkodása révén. Ha nem mindent egy centrumból közelítve, hanem helyi művelődéstörténeti nagyítóüvegek alá helyezve kutatnánk! Bizonyos, hogy más valamit kívülről, s más azon a helyen állva, a helyi történet folyamatosságát ismerve érteni, felmutatni.

Mindez a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága által indított *Nógrádi irodalmi ritkaságok* első kötetének, Ferenczy Teréz *Minden verseinek* olvastán jutott újfent eszembe. Újfent, mert egyszer már, pár esztendeje a szabolcsi *Folia Rakocziána* sorozat, ami Heckenast Gusztáv és néhai Molnár Mátyás szerkesztésében jelent meg Vaján és Nyíregyházán, rádöbentett arra, hogy mennyivel teljesebb a múltja annak a vidéknek, amelynek jelenét szakmájukat és szűkebb „provinciájukat” szerető kutatók munkája gazdagítja. Akkor ott Zay Anna

több szempontból is unikumnak számító *Herbáriája*, Vay Ádám verses önéletírása, Kajali Pál kuruc szenátor, Bercsényi László kuruc kapitány, Lónyay Ferenc főhadbiztos iratai, dokumentumai és más levéltárakból előbúvárkodott, a kor egészét is lényegesen színező források váltak hozzáférhetővé.

Most Salgótarjánban az 1840–50-es évek kiemelkedő, bár azóta is alig ismert, fiatalon öngyilkosságba menekülő szécsényi költőjének eddig összegyűjtött harminc-egynéhány versét adták ki ízléses könyvecskében. Fájdalmas és pontosságra törő tanulmányában a szerkesztő, dr. Praznovszky Mihály, igyekszik összegezni mindazt a – valljuk be – nagyon keveset, amit Ferenczy Teréz alakjának és írásainak megismertetésére az utókor eddig tett. Úgy tűnik, hogy Vajda János 1857-es méltatása óta ez az 54 oldalas, 1000 számozott példányban megjelentetett füzet a legtöbb.

*

Ferenczy Teréz, nemes és nemzeti Ferenczy Sámuel lánya 1823. december 27-én született Rimaszombaton, majd apró gyermekkorában családjával együtt Szécsénybe költözött, ahol haláláig élt. Édesanyja, a hagyományok szerint az irodalom iránt fogékony asszony, korán meghalt. Az első könyveket ő adta lánya kezébe, a romantika iránti vonzódását is anyai örökségnek tulajdonítják. Teréz bátyja papnövendék, aki 1848-ban honvédnek áll, majd Csallóközben elesik. Édesapja, Ferenczy Istvánnak, a kor nagy szobrászának első unokatestvére. Előbb a Forgách grófok könyvkötője, később szeszfőzdéjük vezetője. Mindkét foglalkozása sorsdöntő motívumokat hoz a család életébe.

Teréz érzékeny, korán jelentkező tehetség. 1844-ben, huszonegy éves korában *Esküszegő* című novellája megjelenik a *Pesti Divatlapban*. A népies, palóc dalokkal induló Lisznyay Kálmánnak hibátlanul petőfis, de sajátos, ügyes fordulattal záruló verset jegyez emlékkönyvébe. (A barátságot, amit ajánlani tud neki, fölébe helyezi a szerelemnek – az elutasítás gavalléros, finom formája egy fiatal lánytól.)

Boldog perc című – korainak tartott – verse egy hosszas tekintettől felgyúló szerelem pontos, őszinte rajza. A *Messze vagy* talán ugyanennek a kapcsolatnak későbbi, fájó visszhangja; ahogy a *Jutok-e eszedbe* és a *Dalolj kis madárka* is az elhagyott szerelmes lány fájdalmát fogalmazza meg. Ezekben a versekben is előfordulnak keserű fordulatok, de a kor stílusából, és egészséges, teljes emberi érzelmvilágból fakadnak: a hűtlen szerelmes siratása a tárgyuk. Más természetű *A megölt kígyó* és *A visegrádi hölgy*. Mindkét költemény a női kiszolgáltatottság, gyengeség, az alkalmat el nem szalasztó férfi felelőtlenység balladája. Az első lírai és erőteljes indítású, meghitt természeti rajzokat ad: „Elment a lányka zöld erdőbe, / Hol az ég a kék tóba néz, / S repkényes szirtek ősz fejébe / Törik meg a zord éji vész. // Hol az

ibolya elvirítván / A gyöngyvirág nyomába kél, / S a hársok tányér levélkéit / Pofozgatja a játszi szél.”

Az idilli kezdet élettelenebbül megrajzolt melodramába fordul. A *visegrádi hölgy* a Zách Klára-témát Arany János-i dikcióval, de végletesen romantikus, engesztelhetetlen színekkel dolgozza fel. A hatalmi erőszak áldozatául esett lány végzete visszavonhatatlan, az érte bosszút álló apa is „...Összekoncoltatva / Veszett el hasztalan...”. Kár volna – mint ahogy Arany János balladái esetében sem tesszük – áttétel nélküli tényeket kutatnunk ezek mögött a versek mögött. Annyi azonban bizonyos belőlük, hogy a kiszolgáltatott ember érzelemvilága drámaian támadt föl költőjünkben.

Milyenek mutatják a korainak ítélt versek Ferenczy Terézt? Mély érzésűnek és sérülékenynek, büszkének és képzelődőnek, feledni és megalkudni nem tudónak. Ahogy maga is írja *Emlékkönyvbe* című versében: „Korán felejt a törpe lélek, / A műveletlen, a hiú és / A kevélyek. / De akin e vád foltokat nem ejt, / Az a rideg sírig el nem felejt”.

De bármilyen szuggesztívek, részletszépségekkel telik szerelmi versei és a két ismert ballada, mindez még csak „irodalom”. Elmélyülni, sorssá, végzetté, költészetté válni igazán akkor kezdenek írásai, amikor saját élete fölött is tragikus gyorsasággal elborul az ég: hozzátartozói közül a legkedvesebbet elveszíti és az eufóriás negyvenes évek pezsgését vad hullámverés, majd bénító, halálos némaság, a bukott forradalom utáni idők váltják föl.

Ferenczy Teréz ekkor válik ügyesen, tehetséggel verselgető kislányból igazi, a kor legnagyobbjai között is – rövidke néhány év alatt – fontos jelet író költővé. Maga így fogalmazza meg helyzetét: „Egy szörnyű éjszakának, / S az elborult pusztának / – Már amilyen, olyan, / Mégis fénye vagyok.” (*Nem vagyok én nap*)

Tudatos felismerés és szerepvállalás süt ki ezekből a sorokból, egy kemény intellektus szembenézése helyzetével.

Mert a tragédia maga a nagy lelkekben még nem okoz föltétlen összeomlást: „Lassan gyilkolva ölnek a napok / de meg nem halhatok” írja a *Tél kezdetén* címűben. Az igazi meghasonlás akkor következik be lelkében, amikor a környezet, az életben maradottak törpeségét kénytelen látni és napról napra megszenvedni. Mikor megéri, hogy a mártírok, a vértanúk sírjai fölött milyen szenvtelenül és lealacsonyodottan, milyen kajánul és közönyösen fut tovább az élet, cinkosává szegődve a hatalomnak. Két verse is szól a részvétlenségükben más fájdalmát sem értőknek.

„Hisz mindnyájunknak tépett fürtjeinkkel / Jajgatva kéne porba fetrengeni! / De vigadjatok! – van itt egy kebel / Amely kíván és el tud vérzeni. // Kín itt a léget szívni – s a tavasznak / piros rózsáin vérszag terjedez, / Az erény sírján fúriák virrasztanak, / S minden szent hitet koporsó fedez.” (*Kassandra*)

Ezeket a sorokat olvasva értjük meg, mennyire nem véletlenek Vajda János méltató szavai: ez a hang az ő líráján át egész Adyig sugárzik. A *Testvéri emlék*, az *Apám*, az *Ó, ne kérdjétek* esendőbb, mert még hevesebb, kiérleletlenebb strófái után megindul az a sorozat, amelyet talán már ma is, bizonyos hiányos ismereteink fényében, a költő tehetsége betetőzésének tarthatunk.

A *Fájdalmak tengerén*, a *Bolygó tüizek*, *Az alvó Krisztus*, az *Életunt*, a *Példakép*, a *Szécsény*, 1852. okt. 21. mind a legnagyobbak közt is méltán helytálló, gondolati mélységükben arisztokratikusan, önkínzóan magas erkölcsi igényességükben, formai hibátlanságukban messzire előremutató költemények. A *Szent Kútnál* pedig még a kor beivódott, jellegzetes stílusjegyeiből is kitörő realizmusával, fájdalmas és végleges tisztánlátásával humanista, egyszersmind kiábrándult, modern költőre vall.

„Istenbe vigadni / Mennek a szegények – / Leng a szent lobogó / S közösen zokogó / Hanganon kél az ének. // Bő az aratás szüret / Amit ők kívánnak / S mit kérnek meghitten / Megadja az Isten / A szent karavánnak. // Én magam közöttük / Hit- és reménytelen; / A szent forrás habja / Képem visszaadja – / S az olyan élettelen. // A közelgő halál / Arcomon írva van – / Te hozzád Istenem! / Nincs miért esdenem... / Minden haszontalan.”

Ki mondaná meg, hogy ezt a verset 1851-ben írta egy alig 28 éves leány? Kíméletlen szembenézés és istentagadó szkepszis, megbocsátó megértés a kevéssel is beérők iránt és az engesztelődni nem tudó fájdalom felismerése önmagában. Száz év múlva már mindez milyen természetes is lesz a magyar költészetben!

És ez a pillanat, amikor az embernek szorongató párhuzamként eszébe jut az amerikaiak manapság igazán felfedezett és megbecsült költője – *Emily Dickinson*. Ferenczy Teréznél hét évvel később született és harminchárom esztendővel tovább élt. De hasonlóan vidéki magányban, csalódottságban, elszigeteltségben, csak egy felvirágzó társadalomban, a győztes polgárháborút követő évtizedekben. És aki ezernél több verset hagyott az utókorra. Mennyi a hasonlóság a két múlt századi költő életében és alkatában! És mennyi a különbség a sorsukban! Ránk maradt teljesítményük jelentőségében! Nem a tehetség minősége, de lehetősége volt más – és ez, úgy tűnik, meghatározó. (Ne keresgéljük a fájdalmas összehasonlítás pontjait, bőségesen akadnak: még témákban, feldolgozásmódban is nem egy rokon verset találhatunk a két életműben.)

Kövessük tovább Ferenczy Teréz életútját. A *Bolygó tüizek* számozott darabjai mintha egy filozófiai összefoglalás tételei lennének. Sorra veszik a költőt foglalkoztató legfőbb gondolatköröket. Kiábrándult, józan kép tárul elénk, ha ezek között a versek között tallózunk. A VI. darab például a földet nagy bomló tetemnek láttatja, melynek férgé az emberiség, míg a

IV. vers mintegy élelementséggént fogalmazza meg a madáchival rokon konklúziót: „Éljen hát – ki küzdelem közt, / Túrve tud remélni!!” Az V. strófában a költészetet és zenét jelöli meg, mint megtartó erőket önmaga számára. A VIII. versszak viszont történetfilozófiai pesszimizmusával tűnik ki: „Ha felkelnének mindazon nagyok / Akiktől a történetten ragyog!... / Ugy-e jó emberek / Rájuk rohannátok / Gyilkotokkal készen / S vér folyván a kézen / Ezt kiabálnátok / Nincs szükség reátok?!”

Utolsó, XIII. verse viszont a megalkudni nem tudó, büszke ember arcát rajzolja elénk, sejtetve a többször felrémlő halálszándék komolyságát: „Úgy kértem az imádott életet: / Ha vágyaimnak nem tesz eleget, / Ne alkudjék, mondjon le rólam! / De az élet – e vén kereskedő –, / Csalt, bolondított – így múlt az idő... / Most szívem, lelkem kipusztítva van!”

A vers megoldása: a halál keblén „feltalálom mennyemet”. Az egyre dübörgőbb végzet előtt azonban még menekülni próbál, még nem eldöntött e harc kimenetele, úgy tűnik életért vitázó verseiből.

„Óh, az én életem / Örjögő vad álom / Legyőzni a halált / Lassacskán próbálom. // Fúj a szél – fúj a szél / Az ősz fagyos szele; / Lelkem röpül, miként / Fa száraz levele.”

Támaszt nem talált ebben a küzdelemben. Hiába járja édesanyja sírját, hiába gyűjtögeti forintjait bátyja méltó síremlékére. Nincs, aki ebben a szomorú, vívódó helyzetben mellé álljon, erőt adjon, akivel társulva elviselhetővé válnának a lezúdult csapások.

„Szólok jó apámhoz, / Aki bor mellett ül / A kancsója soha nincs tele. / Vigasztaló szava fáj véghetetlenül. / Ó, bár inni tudnék vele!”

Nem tudjuk, külső események-e vagy belső tényezők gyorsították-e föl 1852 szilveszterétől a Ferenczy Terézben lezajló végzetes folyamatot: egyre kisebb és kisebb sugarú kört ír a halál gondolata fölött. 1853. május 3-án 19 nappal halála előtt nagybátyjához, a híres szobrászhoz ír hibátlan, szép episztolát. Búcsúzik tőle, biztatja, hogy bár életükben sosem találkoztak, halála után hamarosan meglátogatja. A nagy szobrász összeomlásában mintha a maga összeomlását rajzolná meg: „A nemzet egyetlen szobrásza ott hever / A kis kunyhó körül, / Hol gyermekkorában kihajtott a szeder / A zöld sövénytörül. / ...Kinek vándorbotja a dús Itália / Babérhajtása volt, / Most mint koldusbotra, népének hú fia, / Görnyedten meghajolt...” (*Szobrász bátyámhoz*)

Bizonyosságként, de iszonyattal ír ebben a versében is saját közeli haláláról, és megjósolja nagybátyja hamaros pusztulását is (amiben szintén tragikusan igaza lett, alig három évvel élte túl őt a művész).

Mondom, nem tudjuk, hogy a felgyorsuló baj miért pont 1853. május 22-én tetőzött, miért épp ekkor ért el a cselekvés fordulópontjához? Tény, hogy a még alig harmincéves költő szíven lötte magát. A már csak a halál

bekövetkeztét megállapítani tudó szécsényi körorvos ad róla végső, pontos leírást: „...sápadt, inkább sovány test alkatású, mint egy 22 éves vala... A szív-burok, úgy maga a szív és sértetlen maradt”. Mégis meghalt. Talán már a pisztoly elsütésének pillanatában. „...A berohanó családtagok íróasztalán Czakó Zsigmond arcképét találják. Azét a Czakóét, aki a 40-es években vadromantikus drámákkal tört be a magyar színpadokra... 1847-ben pisztolylövéssel végzett magával...” – írja bevezetőjében Praznovszky Mihály. A halál módjára tehát tőle vett mintát Ferenczy Teréz. Verseiben is mély nyomot hagyott a kor romantikája, költészetének azonban sajátos ízt és előremutató jelentőséget éppen pontos megfigyelőkészsége, gondolati, erkölcsi ítélőképessége és igényessége adott. A sorssal megalkudni nem tudó, környezete, hazája sötét jelenéből a maga számára kutat nem találó, a feledésbe, vegetatív létezésbe menekülő világ lealacsonyodottságát elviselni nem képes szelleme, zaklatott, gyenge idegrendszere a pusztulást érezte egyedül sorsszerűnek.

Köszönet érte, hogy kései irodalmi örökösei ezt a végzetet megváltoztatni törekedve legalább szellemi hagyatékát a megmaradás fényébe emelték. Bízom benne, hogy irodalomtörténet-írásunk észreveszi, hogy szükség van Ferenczy Teréz *Minden verseire*, szükség van az alakja, élete körül –, mint irodalmunk annyi más jeles tehetségének alakja és munkássága körül – terjengő homály, tisztázatlanság eloszlatására. Szükség van költészete legjobb darabjainak felfedezésére, a magyar líra folyamatosságában az őket megillető hely biztosítására. Ehhez az első, jelentős lépést a *Nógrádi irodalmi ritkaságok* szerkesztői megtették. Kívánjuk mindannyiunknak, hogy dicséretes buzgalmukból még sok hasonló kerüljön napvilágra, az olvasó- és íróársadalom kezébe.

[1984]

BIOGRÁFIA LISZNYAI KÁLMÁNRAÓL

Szilágyi Mártonnak az Irodalomtörténeti füzetek sorozatában megjelent új könyve az irodalomtörténet-írás hagyományos, de népszerűségét mindmáig megőrző műfajához kapcsolódik: biográfia. A történelem és a kultúra nagy alakjainak élete mindig is vonzotta kíváncsiságunkat, nemcsak, mert nagy emberek voltak, de még inkább, mert az életutak mögött bepillantást nyerünk a kor viszonyaiba, a hajdani emberek életébe, gondolkodásába. Lisznyai Kálmán azonban nem tartozik azok közé a költők közé, akiket az irodalomtörténet és az irodalmi köztudat a legnagyobbak között emleget. Nógrád termékeny, a XIX. században ünnepelt költője ma inkább a kánon kívül van, mintsem a kánon peremén.

Az olvasónak, aki a monográfiát kinyitva újrafelfedezést, átértékelést vár, csalódnia kell. Szilágyi Márton nem tekinti céljának, hogy revideálja a XIX. század irodalmi kánonját, helyt adván benne a Lisznyai-életműnek. Sőt, a könyvben csupán néhány oldalon foglalkozik a költő műveinek esztétikai értékelésével. Lisznyai Kálmán nem életműve immanens értékei révén, nem is élete különös eseménygazdagsága által válik kismonográfia tárgyává, hanem a pályájából levonható „társadalomtörténeti tanulságok” okán. Mint a tanulmány alcíme jelzi, olyan esettanulmány ez az életrajz, amely az egyéni életút tanulságain túlmutatva a XIX. századi társadalmi viszonyokra, a művészek és közönségük ízlését formáló tényezőkre enged következtetni.

Szilágyi Márton Lisznyai-könyve, mely az életrajz nagymúltú hagyományához kapcsolódik, sok szempontból igazi újdonság. Mindenekelőtt módszertani célkitűzése révén. A szerző arra tesz kísérletet, hogy a történettudományban az utóbbi időben tért hódító mikrotörténet-kutatás és -írás metodikáját kamatoztassa mint irodalomtörténész. Az irodalomtörténet és történetírás határmezsgyéjén elhelyezhető tanulmány célja többek között éppen annak bemutatása, milyen haszonnal járhat az irodalomtörténet-írás szempontjából ez a nézőpont. A kísérletet Szilágyi a filológia hagyományos eszköztárára építi: könyve a források alapos feltárásán, azok minden részletre tekintettel levő feldolgozásán alapul. A szerző anyag- és forrásismerete alaposságával, a források megfontolt, az adatok relevanciáját gondosan mérlegelő módszerével imponáns tudásról tesz tanúbizonyságot. A Lisznyai életével kapcsolatos eddigi publikációkon túl újabb kéziratári, levéltári forrásokat is bevon az elemzésbe,

a kortársi beszámolókon, emlékezéseken túl a napisajtót is tanúságul hívja a vizsgálódások során. Mindezeket a szerző úgy fűzi össze, hogy végül „a társadalmi feltételrendszerre reagáló egyéni mentalitás dimenziói bontakozzanak ki”.

Az első fejezetek a családi hátteret, a székely eredetű Nógrád megyei köznemesi család társadalmi beágyazottságát, valamint Lisznyai iskoláztatását, ifjúkorát, hivatali pályakezdését vázolják fel. Az életút e szakasza tipikusnak tűnik, olyan köznemesi pályakezdésnek, melynek következő stációit a megyei közéletben betöltött különböző feladatok alkothatják. A jogi végzettséget szerzett Lisznyai ugyan megindult ezen az úton, de végül nem ezt a modellt, a megyei karriert követte, hanem az önálló művész életformájának megvalósítása felé törekedett. Már az 1840-es években megismerkedett a művészetekkel, az irodalmárok világával, a pesti művész társadalom több tagjával baráti viszonyt alakított ki. A hagyományos megyei pályafutás és az irodalom felé való kacsintgatás kettőssége jellemzi ezt az életszakaszát. Lisznyai irodalmi pályája a szabadságharc után, az 1850-es években ívelt fel. Ekkor már az autonóm művészet kialakítására törekedett, pusztán verseiből és szerkesztői munkájából próbált megélni. E fejezetek egyik fontos tanulsága Szilágyi szerint éppen az, hogy a családtörténet részletgazdagon és plasztikusan megrajzolt háttere mögött mutatkozik meg igazán, Lisznyai maga választotta életpályája milyen mértékben volt szakítás e hagyománnyal, a hagyomány kínálta szereppel.

Tanulságosak azok a fejezetek, amelyek Lisznyai politikai szerepvállalását és kortársak általi megítélését tematizálják: különösen a Ferenc József-epizód érdekes. Mint ismeretes, a forradalmár múltú Lisznyai 1857-ben, Ferenc József magyarországi látogatásakor üdvözlő verset írt a császárhoz. A történet rekonstrukcióján túl Szilágyi azt is megmutatja, hogyan volt lehetséges, hogy a kortársak ezt a szerepvállalást elfogadták – ezzel nem csak az irodalomtörténet-írás sablonos ítéleteit korrigálja, de a kor mentalitásának fontos összetevőit is láthatóvá teszi.

A Palóc dalok mint ideologikum és mint költészet című fejezet jól mutatja, hogy különböző diskurzusok ismerete milyen nagy mértékben előfeltétele egy verseskötet megértésének, ha a megértést egy kommunikációs helyzet megismerésének tekintjük, melyet társadalmi, ideológiai és esztétikai keretek határoznak meg. „Az 1851-ben megjelent *Palóc dalok* című verseskötetének előszavában Lisznyai személyes kötődéseivel magyarázta a témaválasztást: »S még pedig azért Palóc, mert e legeredetibb magyarfaj között töltöttem el a játékos gyermekkorot, s sühederkoromban résztvettem ünnepeikben, játékaikban, toraikban, szüreteik – s temetéseiken.« Mindezt aligha lehet kétségbe vonni – annál is inkább, mert több visszaemlékezés is egybehangzóan beszámol arról, hogy Lisznyai erős tájszólásban beszélt,

s ez gyakran okozott humoros pillanatokot. Mindazonáltal a palócság legeredetibb magyar fajnak nevezésével Lisznyai csupán bekapcsolódott egy sajátos eszmetörténeti folyamatba.” Ezt – a könyvben részletesen bemutatott – eszmetörténeti folyamatot a XIX. században kibontakozó történeti gondolkodás, az őstörténeti és nyelvtörténeti elméletek alkotják. Az életrajz perspektívája itt a korabeli tudományos diskurzusok alkotta háttérrel egészül ki, amely háttér ismeretében világossá válik, hogy Lisznyai „egy igen csak megterhelt ideologémához nyúlt hozzá, amikor verseit *palóc* dalokként adta ki. Ez a fejezet érdekes poétikai meglátásokat is tartalmaz. Habár nem ezek a megfigyelések alkotják a könyv gerincét, a szerző e téren is mond újdonságot. Cáfolja például azt a nézetet, hogy Lisznyai Petőfi-epigon, mint azt az irodalomtörténet állítja. Az első két kötet, a *Tavaszi dalok* és a *Palóc dalok* tanulságait összegezve arra a következtetésre jut, hogy „ez a líra az epigonizmus vagy a Petőfi-utánzás terminusaival nem írható le kielégítően, másrészt pedig a tájköltészet fogalma is tévesen orientál, ha ezt a jelenséget az 1850-es évek magyar irodalma újdonságának véljük, követvén a recens kritika intencióit. Lisznyai költészete ugyanis az 1840-es években kiformálódó irodalmi népiesség egyik lehetőségét képviseli markánsan és önmagában rendkívül következetesen.” Izgalmasak a versek szerelem-koncepciójára vonatkozó finom megfigyelések is. A bemutatott dokumentumok meggyőzően bizonyítják, hogy a verseskötet erotikus utalásai a korban normasértőnek minősültek. A szerző a recepció olykor egymásnak is ellentmondó tényeit gondosan mérlegelve alakítja ki álláspontját, mely szerint a kötet népszerűségének egyik fő forrása éppen ez a pajkos szerelem-koncepció lehetett.

Kultúrtörténeti szempontból is érdekes fejezete a könyvnek a dalidókról szóló. A könyv a műsorlapokból és korabeli beszámolókból kihámozható információkat felhasználva nemcsak feleleveníti ezt a maga korában igen népszerű, mára jobbára feledésbe ment szórakoztatóipari formát, de az adatok körültekintő elemzésével ideológiai kontextusukat és az anyagi vonatkozásokat is megvilágítja.

Úttörő munkáról van szó, melynek jelentősége a kérdésirány újszerűsége révén túlmutat a könyvben megfogalmazott konkrét eredményeken. Mint a szerző is felhívja rá a figyelmet, a kutatási irány további irodalmi tárgyú mikrotörténeti életrajzok megírásával hozhatja meg igazi gyümölcseit. A jövő kutatásaira vár többek között annak a – e könyv által megnyitott – perspektívának a végiggondolása is, mely szerint „az interpretációban felépülő társadalomtörténeti, kulturális antropológiai feltételrendszer keretét adhat egyéb életművek értelmezéséhez: például Lisznyainak a nyilvánossághoz való viszonya magyarázhatja Petőfi gesztusait, vagy éppen Lisznyai kötetkompozícióinak és az egyes versekben tetten érhető metaforaalkotásának a

végiggondolása más fényben tüntetheti föl nemcsak Tompa, hanem pl. Petőfi vagy Arany lírai verseinek szimbolizációs mechanizmusait is.”

A Lisznyai-életrajz mind az irodalomtörténettel és a társadalomtörténettel foglalkozók számára továbbgondolásra ösztönző könyv. De a kor iránt érdeklődő nem szakemberek is haszonnal forgathatják a könyvet, melyben egy családtörténet követése során lepereg szemünk előtt a XIX. század derekának eseményei, de nem annyira a nagybetűs Történelem, hanem ennek színpalái mögé nézve az emberi léptékekkel írt és szemlélt történelem.

(Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. *Argumentum Kiadó, Budapest, 2001.*)

[2002]

Csongrády Béla

JOBÁGY KÁROLY: SZENTENDREI BÚCSÚ

Az előítélet rossz tanácsadó – a művészetben pedig többszörösen az. Hisz már az alkotás is (de különösen az ítékezés) jórészt szubjektív indítékokból, a szimpátia vagy az ellenérzés nehezen magyarázható mozzanataiból építkezik. Az „előre megfontolt szándék” így csírájában akadályozza meg a tárgyilagos értékítéletet, végképp kiszorítja az objektivitás lehetőségét.

Mindez mentegetőzés. Annak előrebocsátása, hogy tudatosan teremtem és vállalom az elfogultság látszatát: Jobbágy Károly új kötetét nem tudom szenvtelenül, leplezetlen izgalom nélkül kézbe venni. A személyes kapcsolatokon még csak úrrá lehetne a józan megfontolás, de annak tudata, hogy Jobbágy Károly – hat kötettel s a „mesterségbeli tudást” igencsak feltételező két JózsefAttila-díjjal a tarsolyában – méltánytalanul sokat (nyolc évet) várt, hogy ismét megjelenhessen, ez eleve lágyabbra, együttérzőbbre hangszereli mondandómat, valamelyest magyarázza s elfogadtatja a Jobbágy-versek megkeseredett, kedvszegett hangvételét.

Azt is tudom, hogy az elismerés megléte vagy hiánya – különösen a megjelenés gyakorisága – önmagában nem minősíti, nem rangsorolja a

szert, Jobbágy esetében azonban e jelzéseknek katartikus értelmük te-
remtődött; témává, tartalomká módosultak. „Kellek-e én ennek a kornak?
/ kérdem, s rímeim haldokolnak” – írja a *Régen a vers* befejező soraiként, s e
kérdés nemcsak visszhangzik: az egész köteten át, válasra is kényszerít
mindenkit, akihez eljut, aki felelősséggel gondolkodik a magyar költészet
hogyléte, sorsa felől. Mert lehet egyeseknek könnyedén megmosolyogni a
„csupa seb” költőt, legyinteni, hogy „túlérzékeny”, „nem evilágra való” lelki
alkat dolgában, és kö: szerűtlen, ami a versit illeti. De nem tud egykönnyen
megnyugodni az, aki ismeri Jobbágy pályaképét, s tudja, hogy negyedszáza-
da – *Élet s halál között* – így fogalmazott: „Lobogj a messziségbe / Dalolj! Sze-
ress! / Mert élni, csak lánggal égve / szép s érdemes” –; és még másfél évti-
zed sem telt el azóta, hogy ezt írta: „ha a körmöm tövig kopik le, / akkor is
kikapaszodom, / ha rám is csap kényesek ökle, / akkor is fújom, dalolom”.
Ritkán igényel, és soha nem érdemel publicitást a lélek fájdalma, ha csak a
privát szférát feszíti, de közüggé válik – azzá kell legyen –, ha éppen a kö-
zösség szolgálatában szerzett sebre jajdul, mint Jobbágy költészete. Nem
közömbös tehát, hogy a régebben „csupa láng, csupa lobogás” költő miatt,
hogyan lett mára „riadt, lőtt szárnyú madár”.

„Közéleti költő” – így summázta a sikerek csúcsán Jobbágy karakterét (s ki-
csit rangját is) – a „szakma” és a közönség egybehangzó véleménye. „Mély,
spontán érzelmi demokratizmus sugárzik verseiből: az együttérzés, a segíteni
akarás melege és embersége. Tudatosan a világosságot, az érthetőséget tűz ki
célul maga elé, s igyekszik kapcsolatban maradni a népelet problémáival, a
tömegek tapasztalat- és élménykincsével” – írta 1966-ban válogatott verseinek
ajánló szöveg. S Jobbágy szándékai azóta mit sem változtak. A fogadtatás lett
egyre fanyalgóbb, az irodalmi közélet, a kritika unta meg, mondván: a min-
dennapiság sekélyes témái uralják költészetét, nem gondolkodik intellektuáli-
san, nem újít elég bátran, megkopott mondandója, formaérzéke. A következe-
tesség erénye fordult ez esetben a visszájára: Jobbágy nem tudott – nem is
akart – másról és másként szólni, s ez lett – kibontakozásának objektíve is gát-
ja, de még inkább – megítélésének, elismerésének zsákutcája.

Ez hát a megkeseredés forrásvidéke, innen ered nem ritkán cinikus hangja:
„Én azt hittem, / az értelmes beszéd / jelenti a költészet lényegét, / ...De itt
egy új nyelv új törvénye szól / a versformájú zűr soraiból” ; ezért ritkult meg
alkotókedve, lazultak meg kapcsolatai. S hogy az ő reflexiója – „mártírsága”,
„remetesége” – éppoly túlzás, mint ahogyan „leírni” is felettébb korai költé-
szetét, azt új kötetének néhány nagyon szép verse igazolja egyértelműen.

Azok, melyekben kilép az „önsajnálató” bűvös körből, nekirugaszkodik
felszabadítani eredendő önmagát, s rátalál valós értékeire. Mindenekelőtt a
Vujicsics Tihamér emlékére írott *Szenetndrei búcsú* – a kötet címadó verse –

példázza művességét, nyelvi kultúráját. Megkapó a *Bel canto* című szerelmes vers, s *Az ősz csodái* ciklus, melyben – ha vissza is cseng a rezignált hangulat – a „bóklászó gyönyörűség” hangja dominál. Ide sorolhatnák az utazások, a „messze tájak” élményéből, üzenetéből fogant versek is, melyek közül a *Föld-dajkáló* nemcsak poétikai értéki miatt emelhető ki, hanem azért is, mert költői bravúr, ahogy a – legtágabb – közönség szolgálatának további szándékát megfogalmazza: „Lesnek a tág ablakszemek... / És hogy ne érje rontás... bomba / a földet / Nézd csak! Hogy remeg! / elbújtatom a kabátomban.”

És túl a szimpátián (melyet patriótákban kelthet az *Újarcú, szelíd szülőföld* című, Balassagyarmatról szóló vers) objektívebb mércével is való értéket jelez egy-egy részlet – például *Mindenszentek 1928.* érzelmi fűtöttsége, nyelvi leleménye. Ebben a versben is jelen van a (kicsit misztifikált) ötvenvalahány esztendő, a fehéredő szakáll, az öregedés nyomasztó tudata, amely csak a jelzett pszichés állapot kísérőjelenségeként fogadható el hiteles gondként; és mégis: a kötetzáró *Hónapok... élet...* című vers éppen az idő múlásának találó megjelenítésével lesz általános érvényű, igaz mondandójú.

„Hát én befogom pörös számat, / nem teszek panaszt senkinek” – írja Jobbágy 1972 című versében, József Attilára utalva. „Egy kis pihenés kéne még, ... / s kis biztatás, hogy érdemes volt, / ha nem is vittem semmire” – fejezi be ugyanezt a verset. S mit mondhat az olvasó? Nemcsak, hogy érdemes volt, még érdemes is visszafordítani az eredetire József Attila sorait, hisz sokan várják – várjuk – még, hogy Jobbágy Károly –, ha a hatvanhoz közeledve, éretten, megfontoltabban is, de – újra vallja: „Én nem fogom be pörös számat. / A tudásnak teszek panaszt...” A magyar költészet gazdagszik általa.

(Jobbágy Károly: Szentendrei búcsú. Szépirodalmi, Budapest, 1978.)

[1979]

SZÁMUNK SZERZŐI:

Hubay Miklós író, Budapest, Sötér István író, irodalomtörténész, Bp. (1913–1988), Kerényi Ferenc irodalomtörténész, Bp., Szabó József ev. püspök, Madách kutató (1902-1986), Kovács Anna irodalomtörténész, múzeumigazgató, Salgótarján, Kovács Sándor Iván egyetemi tanár, Budapest, Fried István egyetemi tanár, Szeged, Kojnok Nándor irodalmár, könyvtárigazgató, a Palócföld szerkesztője, Salgótarján (1935–2000), Praznovszky Mihály irodalomtörténész, könyvtárigazgató, Salgótarján–Nemesvámos, Tandori Dezső költő, Budapest, Krúdy Zsuzsa irodalomtörténész, Budapest, (1919–1992), Szabó Károly irodalomtörténész, költő, tanár, Balassagyarmat, Kabdebó Lóránt irodalomtörténész, egyetemi tanár, Miskolc, Farkas László szerkesztő, kritikus, Budapest, Szepesi József költő, Salgótarján (1948–2001) Nagy Pál író, szerkesztő, Salgótarján–Párizs, Horváth István történész, ny. múzeumigazgató, a Palócföldnek egyidőben főszerkesztője, Salgótarján, Nyéki Lajos költő, egyetemi tanár, Balassagyarmat–Párizs, Mezey Katalin költő, Budapest., Laczházi Gyula irodalomtörténész, Budapest, Csongrády Béla újságíró, kritikus, Salgótarján

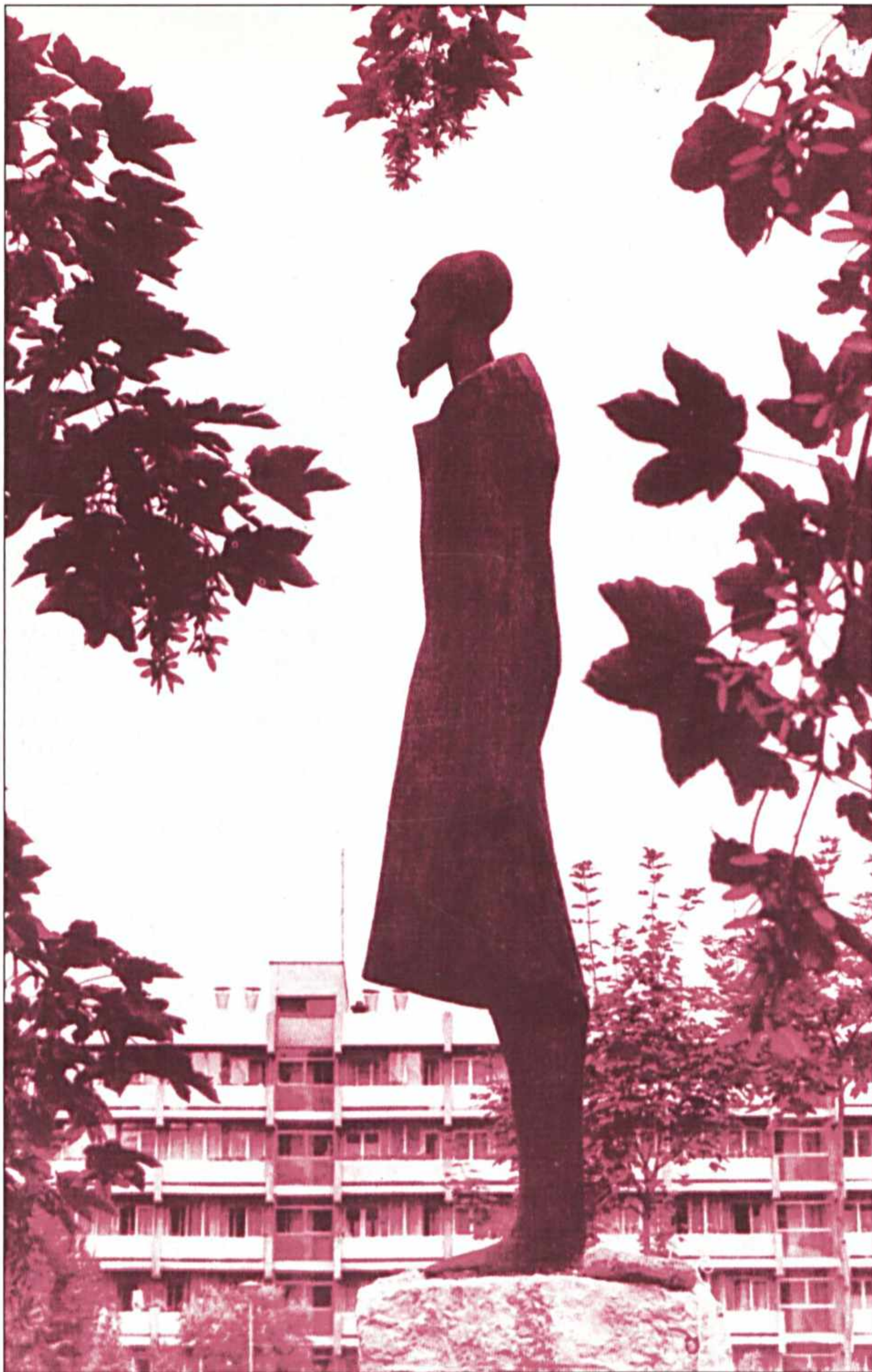
Sidló Ferenc Madách-szobra Balassagyarmaton

A SZERKESZTŐ MEGJEGYZÉSE

A *Palócföld* öt évtizedének számos értékét tudjuk felmutatni, bármelyik rovatát nézzük is. Összeállításunk válogatás az ún. *Hagyomány* rovatból, annak is elsősorban az irodalomtörténeti vonatkozású írásaiból. Hogy ez a rovat milyen jeles volt a szerzőket és a témákat illetően, annak bizonyításul elég rápillantani a borító belső oldalára, az ott olvasható közel sem teljes felsorolásra. Ebben az ünnepi könyvheti különszámban a Nógrádhoz köthető klasszikusokat idézzük meg Balassától kezdve Jobbágy Károlyig egy nagyon szűk válogatásban. S persze mindenekelőtt Madách Imre életművét, hiszen nyilvánvaló, a *Palócföld* a maga lehetőségeivel meghatározó szerepet töltött be a Madách-kultusz folyamatos életben tartásáért.

A különszámban szereplő fotók a szécsényi születésű Ács Irén fotóművész munkái. Megjelentek: *Palóccország* (Corvina, 1984); *Nógrádi képek* (Salgótarján, 1985)

1984: Radó György: A Tragédia svájci színpadokon, Mezei Katalin: Ferenczy Teréz minden verseiről, Szabó Károly: Egy századvégi Don Quijote: Komjáthy Jenő, Praznovszky Mihály: Az ismeretlen Madáchról, egy könyv ürügyén, T. Pataki László és Radó György: András László Madách könyvéről, Kerényi Ferenc: Noteszlapok-évforduló után, Réti Zoltán: Váci Mihály-levelek, 1985: Simonffy András: Gerelyes Endréről, Praznovszky Mihály: Ki szereti Mikszáthot?, Csűrös Miklós: Egy elfelejtett Mikszáth levél, Mészáros György: Utolsó beszélgetés Balázs Jánossal, R. Várkonyi Ágnes. II. Rákóczi Ferenc emlékezete, 1986: Kerényi Ferenc–Praznovszky Mihály: Az utolsó nógrádi nagyasszony, Krúdy Zsuzsa: Ősi fészkünk Nógrádban volt, 1987: Szombathy Viktor: Mixát, Mikszádt, Mikszáth, 1988: Taxner-Tóth Ernő: A Mózes-dráma a hatvanas évek színpadán, Nyéki Lajos: Madách és Victor Considerant, Beke Mihály András: A tragédia vége: a komédia kezdete, Staud Géza: Paulay Ede, 1989: Kerényi Ferenc: Szemközt Madách Imre szövegével, 1990: Dobai Péter: Madách magányos lírája, Szabó András: Idill Nedecen, Seres Péter: Madách „Szép új világa”, Nagy Ervinné: Görgey álma, Nyéki Lajos: Réti Zoltán akvarelljei Madách Mózeséről, 1991: Kovács Sándor Iván: Arany nem alhatik, Praznovszky Mihály: Madách vendéget vár, Andor Csaba: Madách látása és látomása, Merényi László: Terray Károly nógrádi évei, Bozó Gyula: Epizódok Gerelyes Endre életéből, T. Pataki László: Madáchné sírjánál, 1992: Jókai Anna: Madách szava, Kovács Sándor Iván: Alkalmi gondolatok Madáchról Csesztvén – a manak, Urbán László: Szemere és Madách, Radó György: Az ember tragédiája és a Faust, Csűrös Miklós: A purgatórium lángjai közt, Fürstner Gabriella: Németh Antal Tragédia rendezései, Tóth László: Fedetlen fővel és levetett saruval, Praznovszky Mihály: Mikszáth Kálmán esete a tanügyi bácsikkal, Torma András: Fekete folt Mikszáth realizmusán, Mikszáth breviárium, Tarjányi Eszter: Madách Aladár és a magyarországi spiritizmus, Andor Csaba: Ki volt Madách utolsó gyermeke?, Nagy Ervinné: Gondolatok egy Madách karikatúráról, T. Pataki László: Véd/vádirat, Andor Csaba: Ki kiesoda Madách rajzain?, Kovács Anna: Madách és külön barátai, Kabdebó Lőránt: Madách és Szabó Lőrinc, Praznovszky Mihály: Az én Tragédiám!, 1993: Mezey Katalin: A világ piacán, Praznovszky Mihály: Madách, a Tragédia és a kortársak 1861–1864, Andor Csaba: Madách Imre levele Fenyő Nándornak, Andor Csaba: Kiket bujtatott Madách Imre, Zólyomi József: Tanúvallomások Rákóczy Jánosról, Praznovszky Mihály: Sonate Theresia, Galcsik Zsolt: Ferenczy Teréz kiadatlan költeménye, 1994: Ricard Salvat: Hódolat Madáchnak, Tóth Éva: Az ember tragédiája, Benes Istvánné: Madách Imre személyiségéről, Tarjányi Eszter: Madách Imre három orvosa, Kozma Dezső: Madách értelmezések Erdélyben, Praznovszky Mihály: Mikszáth erdélyi képviselő lesz, Kozma Dezső: Madách a kolozsvári színpadokon, Balassi Bálint-émlékszáma, 1995: Andor Csaba: Radó György emlékezete, Iain MacLeod: Miért fordítottam, ahogy fordítottam, Fenyő István: Madách és a centralisták, Krizsán László: Allegória és aktualitás, Mészöly Dezső: Emlékszó papírra téve, Tarjányi Eszter: Madách, évről évre, Andor Csaba: Újabb Madách-dokumentumok, Praznovszky Mihály: Leblancné dr. Kelemen Mária emlékére, Praznovszky Mihály: Egy literátor család őse: Kármán András, Bíró Ferenc: Kármán József Urániájának programírásairól, Penke Olga: Az Uránia Raynal fordításai, Szilágyi Márton: Kármán József: ami tudható és ami nem, Fried István: A (túl)érzékeny posztmodern, 1996: Gálfalvi Zsolt: Az utolsó mondat, Fehér Katalin: Teleki László emlékezete, P. Szabó Ernő: Istenek a Palóc Olimposzon, 1997: Mikszáth Kálmán emlékszáma, 1998: Madách Imre emlékszáma, 1999: Nagy Pál: Az ember tragédiája – modern világirodalmi művek forrása, 2000: Laczkó Pál: Kojnok Nándorról, Gréczi-Zsoldos Enikő: Szabó István XIX. századi kazári plébános nyelvészeti tevékenysége, Galcsik Zsolt: Hattyúdala, 2001: Nyéki Lajos: A Tragédia-Párizsból nézve, Kovács Sándor Iván: Balassa Bálint, Kovács Sándor Iván: Rimay János, Kovács Sándor Iván: Rimay rímcsipkéi, Bozó Gyula: Gondolatok Szepesi József halálakor, 2002: Laczházi Gyula: Biográfia Lisznyay Kálmánról, Szigethy Gábor: A Tragédia kálváriája, Kerényi Ferenc: Lukács Margit emlékére, Kállai Henrik: Balázs János, 2003: Csongrády Béla: Új Madách kötetekről, Schéda Mária: Madách Imre: Egy menyasszony sírján, T. Pataki László: Esze Tamás, Kovalcsik András: dr. Szabó József emlékezete, Rózsafalvi Zsuzsanna: Mikszáth Kálmán esete a magyar regényírókkal, Rákóczi különszám, 2004: Hajdu Péter: A jó palócok mozdíthatatlan világa, Solymár József: Boszorkányok Palócföldön, Praznovszky Mihály: Madáchról, mindig elfogultan

Varga Imre: Madách (Fotó: Ács Irén)

